

YAŞAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÜRESEL KRİZİN TÜRK GIDA SEKTÖRÜ TİCARETİNE ETKİLERİ

ÖZGE ESNAFOĞLU

TEZ DANIŞMANI: DR.ÖĞR. ÜYESİ FATMA NUR

KARAMAN KABADURMUŞ

ULUSLARARASI VE TİCARET VE FİNANS ANABİLİM DALI

SUNUM TARİHİ: 10.06.2020

BORNOVA / İZMİR
Temmuz 2020

ÖZ

KÜRESEL KRİZİN TÜRK GIDA SEKTÖRÜ TİCARETİNE ETKİLERİ

Özge Esnafoğlu

Yüksek Lisans / Uluslararası ve Ticaret ve Finans

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nur Karaman Kabadurmuş

2020

Küreselleşen dünyada sermaye hareketlerinin de serbestleşmesi sonucu özellikle büyük ekonomilerin yaşamış oldukları ekonomik krizlerin etkisinin büyük ve yıkıcı sonuçlar yarattığı bilinmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde konut (mortgage) krizi olarak bilinen finansal kriz diğer ülkelere hızla yayılmıştır. Krizden en kötü etkilenen bölgelerden olan Avrupa'da ise bu süreçte Avrupa borç krizi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada ilk olarak kriz kavramı ve ekonomik kriz türleri bir başlık altında incelenmiştir. Kriz kavramı ve türleri açıklandıktan sonra, Türkiye ekonomisinin yaşamış olduğu krizin nedenleri ve ülke ekonomisine etkilerinin üzerinde durulmuştur. Türkiye'de gıda sektörünün yeri ve önemi incelendikten sonra, krizin gıda sektörü açısından değerlendirilmesine yer verilmiştir. Gıda sektörünün ayrılmaz parçası olan tarım grubu kriz öncesi ve sonrası verilerinden yararlanılarak ülkeler bazında ihracat ve ithalat paylarındaki değişimlere bakılmıştır. Bu dönemde Türkiye'de kriz sonrası devletin gıda sektörü adına aldığı önlemlerin de değerlendirilmesi yapılmıştır. Küresel krizin Türkiye ticaretine özellikle de ihracatına etkilerinin panel veri analizi ile incelenmesine geçilmeden önce analizin teorik boyutu irdelenerek ihracat denklemi ile oluşturulan çalışmalara yer verilmiştir. Krizin Türk gıda sektörü ticareti üzerine etkilerinin ortaya çıkarılması için 2000-2018 verileri kullanılarak ampirik analiz yapılmıştır. Öncelikle çalışmada kullanılan panel veri tanıtılmış, daha sonra ise uygulama bulgularına yer verilmiştir. Sonuç olarak krizin gıda ihracat talebi üzerinde olumlu etkisi olduğu ve kriz sonrasında Türkiye'nin gıda ihracatının gelir ve fiyat esnekliklerinin azaldığı gösterilmiştir.

Anahtar sözcükler: küresel kriz, gıda sektörü, dış ticaret, panel veri analizi

ABSTRACT

THE IMPACT OF THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS ON

TURKISH FOOD SECTOR

Özge Esnafoğlu

MA, International Trade And Finance

Advisor: Asst. Prof. Fatma Nur Karaman Kabadurmuş

2020

Due to high free flow capital across countries, economic crises that large countries experience have devastating consequences in today's globalized world. The financial crisis that started out as a mortgage crisis in the United States quickly spread to other countries. One of the worsely affected regions was Europe, where as a result, European debt crisis started. In this study, firstly, the concept of crisis and types of economic crisis were examined. After explaining the concept and types of crises, the impacts of the crisis on Turkey's economy are discussed. After the importance of the food sector in Turkey is examined, the impacts of the crisis on this sector are discussed. Using trade data for the agriculture sector, which is an integral part of the food sector, the changes in the export and import figures were examined. For the empirical analysis, Turkish export demand is modeled using panel data. Empirical analysis was carried out using 2000- 2018 data to reveal the effects of the crisis on Turkish food sector trade. As a result, the results reveal that the crisis has a positive effect on export demand of Turkey's food sector, and both income and price elasticities fell after the crisis.

Keywords: global crisis, food's sector, foreign trade, panel data analysis.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunmuş olduğum “KÜRESEL KRİZİN TÜRK GIDA SEKTÖRÜ TİCARETİNE ETKİLERİ” adlı çalışmanın, araştırma aşamasından tamamlanmasına kadar olan tüm süreçte, tarafımdan bilimsel ahlak, gelenek ve temellere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

Özge Esnafoğlu

25 Haziran 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	v
YEMİN METNİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLO LİSTESİ	ix
ŞEKİL LİSTESİ	xi
KISALTMA LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM 2007- 2008 KÜRESEL KRİZ OLGUSU	3
1.1. Kriz Tanımı	3
1.2. Küresel Krizin Oluşumu, Çıkışı	5
1.3. Dünya'da Ekonomik Krizlerin Çeşitleri	7
1.3.1. Reel Sektör Krizi Tanımı, Nedenleri, Oluşumu	8
1.3.2. Finansal Krizler Tanımı, Nedenleri, Oluşumu	8
1.3.2.1 Sub- Prime Mortgage	10
1.3.2.2 Sub- Türev Araçlar	11
1.3.2.3 Sub- Cari Açık	12
1.4. Küresel Krizin Türkiye Ekonomisi Üzerinde Yarattığı Etkileri	12
1.4.1. Dünya Ekonomisi Genel Görünümü	14
1.4.2. Gelişmiş Ülke Ekonomisi Görünümü	15
1.4.3. Gelişme Yolunda Olan Ülke Ekonomisi Görünümü	16
1.4.4. Türkiye'de Yıllar İtibariyle GSYİH Değişim Oranları	18
1.4.5. Türkiye'de İşsizlik Oranları	19
1.4.6. Döviz Kurlarının Yıllar İtibariyle Değişimi	20
1.4.7. Türkiye'de Banka Kredileri Verileri	26
1.4.8. Türkiye'de Faiz Oranları	27
1.4.9. Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret İstatistikleri	28
1.4.10. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İhracat ve İthalatı	30
1.4.10.1. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İhracatı	30
1.4.10.2. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İthalatı	36
1.4.11. Türkiye'nin En Çok İhracat ve İthalat Gerçekleştirdiği Ülkeler	42

1.4.12. Türkiye'nin Mal Gruplarına Göre İhracat ve İthalat Rakamları.....	48
2.BÖLÜM TÜRKİYE'DE GIDA SEKTÖRÜ	55
2.1. Gıda Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçerisindeki Yeri ve Önemi.....	55
2.2. Gıda Sektörünün Zaman İçerisindeki Gelişimi.....	60
2.2.1 Türkiye'de Uygulanan Gıda ve Tarım Politikalarına Genel Bakış (2000 ve sonrası).....	62
2.2.2 Türkiye'de Gıda Sektörünün Gelişimi.....	64
2.2.3 Cumhuriyet Dönemi: Günümüz Gıda Sektörü.....	64
2.3. Dünya Gıda Krizi ve Türkiye Üzerindeki Etkileri.....	66
2.4. Gıda Sektörünün Teknolojik Açıdan Değerlendirilmesi	74
3.BÖLÜM KRİZİN GIDA VE TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ.....	91
3.1. Borç Alımı Artması İle Yatırımlarda Karşılaşılan Düşüş.....	98
3.2. Satın Alma Gücünde Düşüş	99
3.3. Gıda Sektörü İçin Kriz Sonrası Dönemde Alınan Önlemler ve Uygulanan Mevzuat.....	109
3.3.1 Gözetim Belgesi	113
3.3.2 2007- 2013 Yılları Kalkınma Planı	116
4.BÖLÜM PANEL VERİNİN MODELLENMESİ	119
4.1. Panel Veri Kullanmanın Olumlu Yönleri	120
4.2. Verilerin Tanıtılması	124
4.3. Türkiye'nin İhracat Talebi Fonksiyonu	131
4.4. Gıda İhracat Talebi Fonksiyonu ve Tahmin Sonuçları	134
4.4.1 İhracat Talebi	135
SONUÇ	145
KAYNAKÇA.....	149
ÖZGEÇMİŞ	158
EKLER.....	159

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Dünya Ekonomisi Genel Görünümü (% Değişimi).....	14
Tablo 2. Gelişmiş Ülke Ekonomisi Görünümü (% Değişimi).....	15
Tablo 3. Gelişme Yolunda Olan Ülke Ekonomisi Görünümü (% Değişimi).....	16
Tablo 4. Türkiye'de İşsizlik Oranları (%) Gösterimi.....	19
Tablo 5. Türkiye'de Yıllar İtibariyle USD- EURO Kurları Düzey Gösterimi.....	20
Tablo 6. Türkiye'de Yıllar İtibariyle Döviz Kurları Ortalama Sepet Kur İle.....	22
Tablo 7. Türkiye'nin 2000- 2018 Yılları Dış Ticaret İstatistikleri.....	24
Tablo 8. Türkiye'de 2002- 2017 Yılları Banka Kredileri (%).....	26
Tablo 9. Türkiye'nin 2000- 2018 Yılları Toplam Ticareti.....	29
Tablo 10. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İhracat Rakamları 2000-2008.....	32
Tablo 11. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İhracat Rakamları 2009- 2018.....	34
Tablo 12. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalat Rakamları 2000- 2008.....	38
Tablo 13. Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalat Rakamları 2009- 2018.....	40
Tablo 14. Türkiye'nin Son 10 Yıl İçerisinde En Çok İhracat Yaptığı İlk 20 Ülkenin Toplam İçindeki Payı (%).....	44
Tablo 15. Türkiye'nin Son 10 Yıl İçerisinde En Çok İthalat Yaptığı İlk 20 Ülkenin Toplam İçindeki Payı (%).....	46
Tablo 16. Türkiye'nin Sektör Grupları Olarak İhracat Rakamları 2000- 2008.....	49
Tablo 17. Türkiye'nin Sektör Grupları Olarak İhracat Rakamları 2009- 2018.....	50
Tablo 18. Türkiye'nin Sektör Grupları Olarak İthalat Rakamları 2000- 2008.....	52
Tablo 19. Türkiye'nin Sektör Grupları Olarak İthalat Rakamları 2009- 2018.....	53
Tablo 20. Türkiye Geneli Gıda ve İçecek Sektöründe Firma ve Çalışan Sayıları 2017	58
Tablo 21. Gıda Sektörünün Üretim Değeri ve İmalat Sanayi İçerisindeki Payı (%)	59
Tablo 22. Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre Üretimi.....	81
Tablo 23. Türkiye Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre İhracat Verileri 2000- 2018.....	84

Tablo 24. Gıda Alt Sektörlerinin Gıda Sektörü İhracatı İçerisindeki Payı 2000- 2018 (%) Gösterimi	86
Tablo 25. Türkiye Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre İthalat Verileri 2000- 2018.....	87
Tablo 26. Gıda Alt Sektörlerinin Gıda Sektörü İthalatı İçerisindeki Payı 2000- 2018 (%) Gösterimi.....	89
Tablo 27. 2000- 2018 Yılları Arası Türkiye'nin Gerçekleştirdiği Gıda İhracatında İlk 10 Ülkenin Toplam Gıda İhracatı İçerisindeki Payı (% Gösterimi)	93
Tablo 28. 2000- 2018 Yılları Arası Türkiye'nin Gerçekleştirdiği Gıda İthalatında İlk 10 Ülkenin Toplam Gıda İthalatı İçerisindeki Payı (% Gösterimi).....	94
Tablo 29. Gıda Sektörü Toplam İhracatı İçerisinde Türkiye'nin En Çok İhracat Gerçekleştirdiği 10 Ülkenin 2000- 2018 Yıllarındaki Sıralaması.....	95
Tablo 30. Gıda Sektörü Toplam İthalatı İçerisinde Türkiye'nin En Çok İthalat Gerçekleştirdiği 10 Ülkenin 2000- 2018 Yıllarındaki Sıralaması	97
Tablo 31. Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi (2003- 2017).....	102
Tablo 32. Hane Halkı Tüketim Harcamaları 2002- 2009.....	104
Tablo 33. Bitkisel ve Hayvansal Üretim Değerleri 2000- 2018.....	106
Tablo 34. Yeni Uygulanan Teşvik Sistemine Göre Düzenlenen Teşvik Belgelerinin Önceki Yıllar İle Karşılaştırılması, Temmuz- Ağustos Dönemi (Milyon TL- Kişi).....	110
Tablo 35. Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı Temmuz 2009- Ekim 2010.....	111
Tablo 36. Gıda ve İçecek Ssnayi- İmalat Sanayine Tahsis Edilen Yatırım Teşvik Belgeleri 2003- 2010.....	112
Tablo 37. Ticaretin Kolaylaştırılması Adına Yapılan Yenilik Uygulamalarının Bölge Ekonomilerine Göre Ticaret İşlemleri- 2009.....	115
Tablo 38. Seçimi Yapılan Ülke Grubuna Ait 2018 Yılı İhracat Verileri	126
Tablo 39. Seçimi Yapılan Ülke Grubuna Ait Kümülatif Toplamın (%) Gösterimi.....	127
Tablo 40. Seçilmiş Ülkeler İçin Reel Kurların Gösterimi 2000- 2018.....	129
Tablo 41. Tanımsal İstatistikler.....	130
Tablo 42. (1.1.) Denklemi Dengeli ve Dengesiz Panel Analizine Ait Sonuçlar	138
Tablo 43. Dengeli Panel Analizi Sonuçları 2000- 2017 (Irak Hariç).....	140
Tablo 44. Dengeli Panel Analizi Sonuçları 2003- 2017	142

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.	Ekonomik Krizlerin Sınıflandırılması.....	7
Şekil 2.	Türkiye'de Yıllar İtibariyle GSYİH (%) Değişim Oranları.....	18
Şekil 3.	Türkiye Ekonomisinde Faiz ve Enflasyon Oranı 2005- 2018.....	27
Şekil 4.	GSYİH'nın Sektör Gruplarına Göre Dağılımı (%).....	56
Şekil 5.	Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre Üretim Payları Gösterimi (%).....	83
Şekil 6.	Tüketici Güven Endeksi Göstergesi 2004- 2018	100
Şekil 7.	Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi Değişimi 2003- 2017 (%)	103
Şekil 8.	Tarım İşçilerinin Aylık Ücretleri (TL).....	108
Şekil 9.	2018 Yılında Birikimli İhracatta Ülke Payları Gösterimi (%).....	125
Şekil 10.	AB ve ABD Kurlarının Grafikselsel Gösterimi.....	130

KISALTMA LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği.
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri.
AR-GE	: Araştırma Geliştirme.
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi.
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri.
BBDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu.
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği.
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü.
EFTA	: European Free Trade Area.
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi.
EKK	: En Küçük Kareler.
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü.
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla.
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla.
GTHB	: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
GTİP	: Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu.
GEKK	: Genelleştirilmiş En Küçük Kareler.
IMF	: Uluslararası Para Fonu.
ISIC	: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması.
İGSAŞ	: İstanbul Gübre Sanayi A.Ş.
KDV	: Katma Değer Vergisi.
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname.

NACE	: Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistik Sınıflaması.
OECD	: İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı.
ÖTV	: Özel Tüketim Vergisi.
RER	: Reel Döviz Kuru.
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu.
SPK	: Sermaye Piyasası Kurulu.
SEKK	: Sıradan En Küçük Kareler.
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu.
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi.
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi.
TCZB	: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası.
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası.
TZDK	: Türkiye Zirai Donatım Kurumu.
TÜGSAŞ	: Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
TMMOB	: Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Konferansı.
VAR	: Vektör otoregresyon.

GİRİŞ

Ekonomik yapının temeli para ve parayı beraberinde getiren unsurlardan oluşmaktadır. Küreselleşme ve teknolojik yapıda yaşanan değişimleri destekleyen unsur yine aynı şekilde paradır. Ülkeler parasal birlik etrafında bir araya gelirler. Hepsinin ortak hedefi hayatlarını ikame etmek ve ekonomik gücü devam ettirebilmektedir. Bu bilgiler ışığında 2008 yılında ortaya çıkan küresel finansal krizi tüm dengelerin bozulmasına neden gösterilmiştir. Mortgage krizi olarak adlandırılan dönemin, Euro'ya etkisi ve Euro ortak para birimini kullanan Avrupa Birliği (AB) ülkelerini çok yakından etkilemesi kaçınılmaz hal almıştır. Euro bölgesi ülkelerinin birbirleri arasında sıkı olan bağ nedeni ile bir ülkede var olan kriz, diğer Euro bölgesi ülkesinde de etkisini göstermektedir. Türkiye en büyük ticari ortağı olan Avrupa Birliğinde yaşanan bu olumsuzluklardan fazlası ile ekonomik anlamda nasibini almıştır. Süreç, özellikle Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri arasında uzun soluklu, zorlu bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

Küresel krizin yaşandığı yıllar olan 2008- 2009 dönemi ve kriz etkisinin devam ettiği yıllar ile ilgili yapılan çalışmaların kapsamı krizin etkileri ve nedenleri olmuştur. Hangi sektör ve ülke grubunun en çok etkilendiği yönünde ekonomik çalışmalara çok fazla rastlanmamaktadır. Ayrıca yapılan çalışmalarda gıda sektörünün ülke grupları bazında değerlendirilmesi görülmemektedir. Oysaki gıda ürünleri toplumun sürdürülebilirliği açısından temel ihtiyaçlar kategorisinde yer almaktadır. Aynı zamanda ülke ekonomisinin kalkınmasında da önemi bir hayli fazladır. Tarımı da kapsayan sektör, sanayi kolu olması ile ön plana çıkmaktadır. İnsan sağlığı ve ülkelerin varlıklarını koruyabilmeleri için süreklilik sağladığı bilinmektedir. Toprakların verimli oluşu, iklimin elverişliliği ve coğrafi özellikler gibi avantajların değerlendirilmesi sayesinde gıda sektörü ekonomide her zaman etkin olmuştur. Ülkelerin gıda sektörü sanayicileri, tarımı da üretime dâhil ederek imalat sanayi olarak katkıda bulunmuşlardır. Sektör; etin işlenmesi, süt ürünleri, içecek grubu gibi birçok farklı alt sektörü de bünyesinde barındırmaktadır. Her ne kadar sektör alt grupları birbirinden bağımsız görünse de, bu durumu gıda sektörü imalat sanayi olarak inceleyerek değerlendirmek daha doğru olacaktır. Ayrıca var olan sektör analizlerinde de grafiksel anlatımlar kullanılmış, krizin etkileri ve sonuçları için talep denklemleri çok sık kullanılmamıştır. Yapılan çalışmaların güncelliğini yitirmesi yeni çalışmalara yer verilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada küresel krizin Türk gıda sektörü ticaretine etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bunun için çalışmanın birinci bölümünde öncelikle krizin ortaya çıkış nedenleri araştırılmış ve Türkiye ekonomisi üzerine etkileri tartışılmıştır. Ayrıca 2007- 2008 küresel kriz incelenmiş olup krizin nasıl çıktığı, küresel krizin ülkeleri nasıl etkilediği ülkelerin makro verileri ile irdelenmiştir. İkinci bölüm Türkiye’de gıda sektörünün yeri ve önemi, gelişimi incelenmiş olup krizin teknolojik açıdan değerlendirilmesine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde gıda sektörünün ayrılmaz parçası olan tarım grubu kriz öncesi ve sonrası verilerinden yararlanılarak ülkeler bazında ihracat ve ithalat paylarındaki değişimlere bakılmıştır. Bu dönemde Türkiye’de kriz sonrası devletin gıda sektörü adına aldığı önlemlerin de değerlendirilmesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise krizin Türk gıda sektörü ticareti üzerine etkilerinin ortaya çıkarılması için 2000- 2018 verileri kullanılarak ampirik analiz yapılmıştır. Bu bölümde öncelikle çalışmada kullanılan panel veri tanıtılmış, daha sonra ise uygulama bulgularına yer verilmiştir. Son bölüm ise sonuç ve genel değerlendirmeye ayrılmıştır. Çalışma bulguları krizin gıda ihracat talebi üzerinde olumlu etkisi olduğunu ve kriz sonrasında Türkiye’nin gıda ihracatının gelir ve fiyat esnekliklerinin azaldığını göstermiştir.

BÖLÜM 1 2007-2008 KÜRESEL KRİZ OLGUSU

1.1 Kriz Tanımı

Yunanca ‘Krisis’ kelimesinden türeyen krizin ilk anlamı ‘karar vermek’ olarak açıklanabilir.

Ekonomik anlamda ise ‘’buhran’’ veya ‘’bunalım’’ olarak ifade edilmektedir. Çünkü kriz geçmişe ve geleceğe yönelik sorgulamaları önemli kılmaktadır.

Ekonomik bir olaya kriz diyebilmek için, makro düzeyde devleti, mikro düzeyde ise firmaları etkileyecek sonuçlar doğurmuş, daha önceden öngörülemeyen bir takım gelişmelerin meydana gelmiş olması gerekmektedir (Aktan vd., 2001: 122).

Kriz konusunda birçok araştırmacı tarafından farklı tanım ortaya konulmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda, bazı araştırmacıların krizi beklenmeyen ve olumsuz sonuçlar doğuran durumlar karşısında müdahale edememe, bazı araştırmacıların ise beklenmeyen durumlar karşısında hazırlıklı olma ve minimum olumsuzluk ile atlatabilme yeteneği olarak tanımladıkları tespit edilmiştir. Genel kabul gören tanımı olarak bakıldığında ise kriz, bir organizasyon, kuruluş ya da teşkilat için tehdit yaratan ve olumsuzluklara yol açacak olan durum olarak görülmesidir (Can, 1994).

Kriz; işletmelerin işleyişini ve düzenini bozan acil bir durumdur. Doğal afet, kültürel değişim, ülke ekonomisinde ortaya çıkan değişim hali, teknolojik değişim, yasal düzenleme, işletmede yaşanan olumsuzluk ve yetersizlik gibi durumlar krize neden olan önemli sebepler arasındadır.

Önemli olan ise; önceden tespit edebilme halidir. Bu durum kriz dönemlerinde yönetim ve başarıyı beraberinde getirmektedir.

Önceden krizin yaklaştığına dair sinyaller alınmış ve değerlendirilmemişse, krize karşı gereken önlemler alınmamış ve hazırlıklar yapılmamışsa, kriz dönemine yakalanmak ve olumsuz şekilde etkilenmek kaçınılmaz hale gelmektedir. Kriz döneminden en az zararla çıkmak için acil müdahale gerekir ve bu noktada önemli kararların hızlı bir şekilde, zaman kaybetmeden alınması söz konusudur. Bu da ancak iyi bir yönetim ve güçlü liderlik yeteneği ile gerçekleşir (Sezgin, 2003).

Tüm tanımlardan yola çıkarak krizlerin belirgin özelliklerini ise şu şekilde sıralamak doğru olacaktır (Ergenç, 2009: 10):

- Önceden öngörülemez ya da bilinemezler,
- Kişiler ve örgütler için bir tehdit oluştururken aynı zamanda bir fırsat da yaratabilirler,
- Etkileri kısa süreli ya da uzun süreli olabilir,
- Yayılma özellikleri bulunur.

Krizlerin öngörülmesi ve tedbirli davranarak buna yönelik hazırlıklar yapılması çok güçtür. Zira birçok ülke krizlere hazırlıksız yakalanmaktadır. Bu durum bazı örgütler için tehdit oluştursa da, kriz dönemlerini fırsata çeviren kişiler, gruplar ve organizasyonların da örneklerine rastlamak mümkündür. Ülkelerin uygulamış oldukları politikalar ve konjontürel yapı krizin süresini etkilemektedir. Ancak bir sektörde başlayan kriz, çevresindeki ekonomik faktörlerin birçoğunu etkisi altına almaktadır. Kriz süreci, krizlerin şiddetine göre kısa ya da uzun süreli olarak değişebilir. Ekonomik faktörlerde aniden meydana gelen düşük seviyeli ve olumsuz bir etki yaratmayacak derecede şiddetli olan olaylardan ekonomik kriz olarak söz edilmeyebilir, edilse bile bu tür olayların oluşturduğu dalgalanmanın etkisinin kısa süreli olacağı düşünülür (Bilge, 2009: 24).

W. Diamond and Douglas ve H. Philip Dybvig krizin ortaya çıkış nedeninin kaçış olduğunu düşünmektedirler. Sermaye kontrolünün sağlanamaması durumunda, bugün ülkede var olan fonların gelecekte yabancı mevduatları karşılamayacağı ihtimalinin, bugünden kaçışa neden olduğunu ifade etmişlerdir (Douglas vd., 1983).

Ekonomik krizlerin özelliklerine baktığımızda hepsinde ortak olan özellik; bireyler, örgütler ve devletler için yıkıcı ve negatif sonuçlar doğuran bir tehdit oluşturmasıdır. Ancak krizi fırsata çevirebilmek de mümkün olduğundan, krizi tamamen olumsuz olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Zira ekonomik krizler tüm negatif durumların yanı sıra fırsatlar da sunabilirler (Aktan vd., 2002:2).

Ekonomik krizler ortaya çıkış nedenleri ve etkisi altına aldıkları sektörler açısından bakıldığında birbirlerinden farklıdırlar. Ancak krizler tek bir sektörde meydana gelir ve yalnızca o sektörü etkiler demek doğru değildir. Ekonomik krizlerin 'sirayet' yani yayılma etkileri vardır ve etkisi altına aldıkları ilk sektörle sınırlı kalmayarak ekonominin diğer birimleri ve sektörlerinde de etkisini göstermektedir (Güngör, 2009:172-173).

Yukarıda açıklaması yapılan kriz tanımlarını ve literatürdeki diğer kriz tanımları incelendiğinde genel olarak üzerinde durulan unsurlar; önceden gözlemlenemeyen durumlar olmaları nedeniyle sürekli yanlış yönelimler yaşandığı ve bu yanlış yönelimler sonucu benzer yorumlar ortaya atıldığı görülmektedir. Yaşanan iki kriz arasında 100 yıla yakın süre olmuş olsa da her iki ayrı kriz döneminde farklı uzmanlar tarafından yapılan eleştiriler benzerlik gösteriyorsa sadece sayısal veri analizi yapmak yerine yapısal olarak inceleme yapmanın da uygun olacağını söylemek mümkündür.

1.2 Küresel Krizin Oluşumu, Çıkışı

Bir ülke ekonomisinin sisteminde ve yapısında yaşanan aksaklık ve sorunlar krizlerin oluşmasına yol açmaktadır. Özellikle ekonomik yapının tam olarak oturmadığı gelişmekte olan ekonomilerde merkezi yönetim ve piyasa işleyişi arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. Bu durum genellikle krizlerin içsel sebeplerini ortaya çıkarır. Bunun yanında ülkenin kendi içindeki faktörlerin dışında kalan ekonomik, siyasi ve sosyokültürel faktörlerin de o ülkeyi etkilemesi mümkündür. Tüm bu durumlar da krizlerin dışsal faktörlerini oluşturur (Kayarkaya, 2006: 35-40).

Ekonomik krizler, finansal ve reel sektörlerde arzın yükselmesi veya talebin azalmasından dolayı meydana gelmektedir. Arz ve talepte yaşanan kriz, hem organizasyon içi nedenlerden hem de organizasyon dışı konjonktürel nedenlerden dolayı meydana gelmiş olabilir (Aktan, 2000:4).

Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan finansal sorunlar, zamansız ve uygun şartlar oluşturulmadan atılan finansal liberalizasyon adımları ve yurtiçi finansal piyasalara doğru yayılmakta ancak yurtiçi finansal sorunların her an döviz ve ödemeler dengesi krizlerine yol açtığı söylenememektedir (Delice, 2003). Dış etkenler, gelişmekte olan ekonomilerde meydana gelen krizlerin en mühim nedenleri arasında yer almaktadır. Gelişmekte olan ekonomiler özellikle gelişmiş ülkelerde yaşanan gelişmelerden etkilenmektedirler. Gelişmiş ülkelerin ekonomisinde gerçekleşen önemli değişimler, sermaye piyasalarındaki birleşmelerde yaşanan artışlar ve yatırımların git gide küreselleşiyor olması, gelişmekte olan ülkelerde krizlerin oluşumunu tetikleyen dış etkenler arasında yer almaktadır (Yay vd., 2001).

Yüksek miktardaki cari açıkların, birçok ekonomik krizin başlangıç noktası olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca artık sürdürülemez hale gelen finansal anlamdaki dengesizlikler de krizlerin ana nedenlerinden bir diğeri olarak gösterilmektedir (Demiral, 2008: 69).

Siyasal, teknolojik ve ekolojik alanlarda meydana gelen gelişmeler de tüm bu ekonomik değişimlerin yanında, krizlerin ortaya çıkmasını tetikleyen nedenlerdendir. Örneğin; hükümetin siyaset alanında yaşadığı krizler, askeri savaşlar, siyaset dengesizlik gibi durumlar finansal piyasaları da aksi yönde etkilemekte ve dolayısıyla krizlerin oluşmasına yol açmaktadır. Bu olayların yanında, dünyada hızla artan globalleşme, bölgeselleşme, ekonomide serbestlik gibi iktisadi hareketler krizleri tetiklerken, doğada oluşan deprem, sel gibi doğal afetler aynı zamanda iklim bozuklukları da ülkeler için kriz hali yaratabilmektedir (Aktan, 2000: 5).

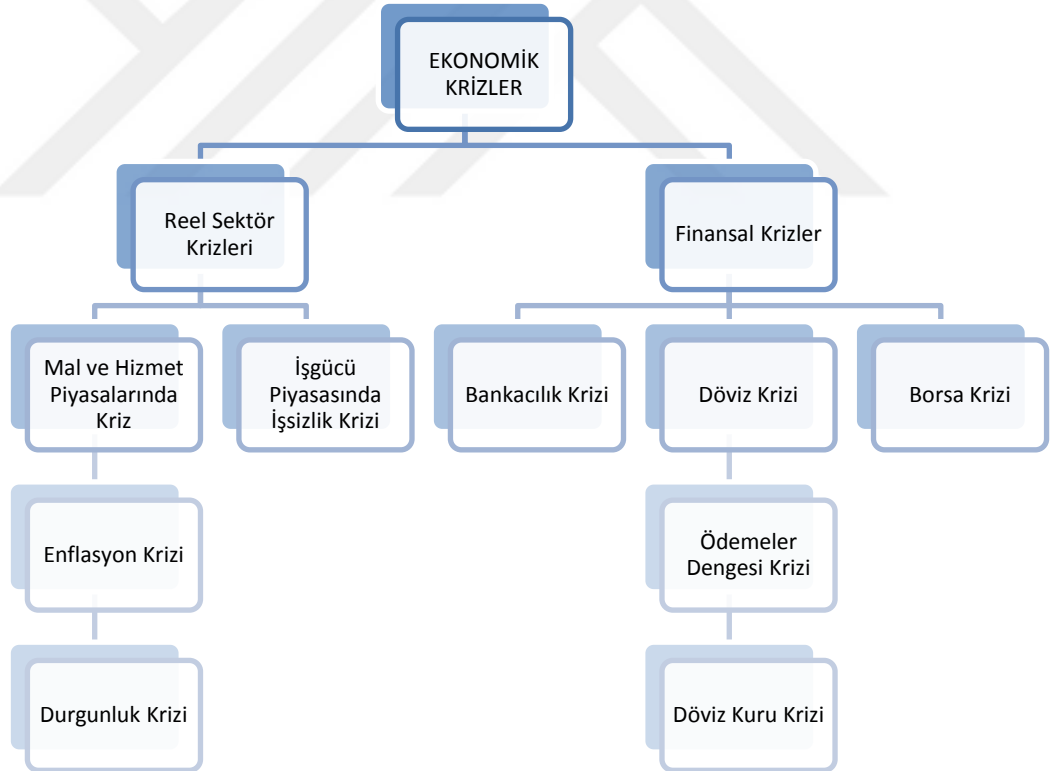
İktisadi (ekonomik) krizler sonucu meydana gelen durumları genel olarak aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz (Güngör, 2009):

- İşsizlik, yoksulluk ve açlık seviyesinde yaşanan artış,
- Büyümede duraklama veya ekonomide meydana gelen daralma,
- Yabancı kaynaklı doğrudan yatırımlar seviyesinde yaşanan azalışlar,
- Kur üzerinde meydana gelen dalgalanmalar,
- Vergi gelirleri üzerinde azalma ve bütçe açıklarında yaşanan artışlar,
- Dünya ticaretinde meydana gelen genel bir düşüş, ihracat rakamlarında gözle görülür bir şekilde yaşanan azalma,
- İç piyasa fiyatlarında ve turizm sektörü gelirlerinde yaşanan büyük düşüşler,
- Özel sektörü kapsayan portföy yatırımlarının ülkeden çekilmesi ve bu durumun gelişmekte olan ülke ekonomileri için fonlama problemi yaratması,
- Ödemeler dengesi, ticaret dengesi ve yabancı sermayeli yatırımlar için oluşan olumsuzluklar,
- Ticareti finanse edememe ve kredi bulmakta yaşanan sorunlar,
- Finansal araçlar için güven kaybı oluşması.

1.3 Dünya’da Ekonomik Krizlerin Çeşitleri

Ekonomik krizler, etkiledikleri sektörler göre reel sektörde yaşanan ‘Reel krizler’ ve finansal sektörde yaşanan ‘Finansal krizler’ şeklinde ikiye ayrılabilir. Reel krizler, mal ve hizmet üretiminde veya istihdam gücünde önemli daralmalar sonucunu doğururken, finansal krizler ise etkisini ekonomilerin reel kesimlerini etkileyen ve piyasa ve sektörlerin etkin işleyişini bozan finansal çöküşler ile gösterir (Delice, 2003: 58). Aşağıdaki Şekil 1’de ekonomik ve finansal krizlerin gösterimi yer alacaktır.

Şekil 1 Ekonomik Krizlerin Sınıflandırılması

Kaynak: Kibritçioğlu, 2001: 175

Şekil 1’de ekonomik krizler sınıflandırılmış olarak gösterilmektedir. Ekonomik krizler; reel sektörde oluşan krizler ve finansal anlamda oluşan krizler olmak üzere

değerlendirilmiştir. Reel sektör krizleri de kendi içinde mal ve hizmet sektörlerindeki krizler ve işgücü piyasasında yaşanan işsizlik krizi olarak iki grupta değerlendirilmektedir. Mal ve hizmet piyasaları da iki gruba ayrılarak anlatılmıştır. Bu grup; enflasyon krizi ve durgunluk krizi olarak adlandırılmıştır. Finansal Krizleri değerlendirdiğimiz zaman bankacılık, döviz ve borsa krizleri olmak üzere üç alt başlıktan oluştuğu görülmektedir. Döviz krizi ise kendi içerisinde ödemeler dengesinde ve döviz kurunda yaşanan krizler olarak gruplandırılmıştır diyebiliriz. O halde şekil 1'den yola çıkarak reel sektör krizleri ve finansal krizlerin tanımlaması yapılabilir.

1.3.1 Reel Sektör Krizi Tanımı, Nedenleri, Oluşumu

Reel sektörlerde yaşanan krizler etkilerini çoğunlukla mal, hizmet ve işgücü pazarlarındaki miktarların değişimi ile göstermektedir. Dolayısıyla reel sektör krizleri; mal ve hizmet krizleri, işgücü piyasasındaki krizler olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bu zamanlarda mal ve hizmet üretiminde, istihdam gücünde ciddi daralmalar yaşanır (Kayarkaya, 2006: 5).

Mal ve hizmet piyasasında oluşan krizler grupları içerisinde enflasyon ve deflasyon (durgunluk) krizi şeklinde iki grup olarak ele alınmaktadır. Ancak fiyatlar genel seviyesinde görülen artış olarak tanımlanan 'enflasyon' ile fiyatlar genel seviyesindeki azalış olarak tanımlanan 'deflasyonu' direkt kriz olarak ele almak yanlış olacaktır. Fiyatlar genel seviyesinde hiç beklenmeyen zamanda ve olumsuz etki yaratacak durumda oluşan artışlar için kriz olarak değerlendirme yapılabilir, bu durum da hiperenflasyon şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı durum deflasyon halinde de söz konusudur. Deflasyon(durgunluk) direkt kriz olarak nitelendirilemezken, depresyon bir reel kriz olarak yorumlanabilmektedir (Aktan vd., 2002: 2).

1.3.2 Finansal Krizlerin Tanımı, Nedenleri, Oluşumu

Finansal durumlar sonucu oluşan krizler "döviz ve hisse senedi gibi piyasalardan oluşan finans piyasalarında yaşanan şiddetli fiyat dalgalanmaları veya bankacılık sisteminde geri dönüşü olmayan, batık kredilerin sayılarında oluşan aşırı derecede artış sonucunda

yaşanan ciddi ekonomik olumsuzluklar ve sorunlar” şeklinde tanımlanabilmektedir (Bilge, 2009: 33).

Finansal krizlerin bir takım belirleyici öğeleri vardır, bunlar şu şekildedir (Kibritçioğlu, 2001: 2):

- Makroekonomik göstergelerdeki zayıflıklar ve uygulanan iktisadi politikaların hatalı olması,
- Finansal altyapı yetersizliği,
- Ahlaki riskler ve simetrik olmayan bilgilendirme durumu,
- Piyasalara kredi sağlayan kişi ve kurumların (kreditörler) ve uluslararası finans kuruluşlarının yanlış piyasa beklentileri,
- Siyasal komplolar veya terör saldırıları gibi bazı beklenmedik tesadüfi durumlardır.

Finansal krizler döviz rezervlerinde yaşanan azalmalar, reel faizlerde yükseklik, toplam üretim büyümesinde azalma ve hisse senedi fiyatlarında düşüş gibi durumlar ile kendilerini göstermektedirler. Bu durumda finansal durumlar sonucu oluşan krizler; para krizleri, bankacılık krizleri ve borç krizleri olmak üzere değerlendirilebilir (Koldanca, 2009: 25).

Ekonomik krizlerin en büyük etkilerinden bir tanesinin de reel ekonomileri olumsuz ve önemli ölçüde etkilemesi olduğu söylenebilir. Makroekonomik göstergeler üzerindeki bu etkiler bir yandan reel üretimde kayıplara neden olurken bir yandan da krizin başladığı ülkeden diğer ülkelere de hızla yayılmasına yol açmaktadır (Şimşek, 2008: 189).

Günümüzde kriz olgusu, şekillerine göre, birincil nesil kriz, ikincil nesil kriz ve üçüncül nesil kriz şeklinde adlandırılmaktadır. Ancak son zamanlarda oluşan kriz durumunu şu zamana kadar açıklanan kriz türleri ile yorumlamak mümkün olmamıştır. Birincil nesil kriz modellerini, Latin Amerika ülke gruplarında yetmiş ve seksenli yıllarda çıkan ekonomik krizler açıklamaktadır. Ancak Kuzey Avrupa ülke gruplarında 1992 yılında çıkan para krizlerini yorumlamada yetersiz kalması sonucunda ikincil nesil kriz kavramı oluşturulmuştur. Bununla birlikte ayrıca, 1997’de Güneydoğu Asya krizinin yaşanması sonucu üçüncül nesil krizler (modelleri) ifade edilmeye başlanmıştır (Karaçor vd., 2011: 36-48).

Bahsi geçen ekonomik ve finansal krizlere bakıldığında; ekonomik kriz, iç talepte yaşanan daralmalar ve yatırım alanında yaşanan yüksek ölçekte düşüşler, büyük oranda işsizlik durumu ve tüm bunların sonucunda da refah düzeyinde oluşan bir gerileme olarak oluşan durumu yansıtmaktadır. Bu tip ekonomik krizlerin etkisi sonucunda, finans piyasalarındaki belirsizliklerin artması ve hisse senetlerinin fiyatlarının düşmesi, ulusal paranın kurlar içerisinde aşırı değerlenmesi sonuçlarını doğurur. Ekonomi kapsamı içerisinde en çok bahsi geçen finansal krizler ise; finans piyasalarında gerçekleşen belirsizlikleri ya da herhangi bir finansal varlık üzerinde yaşanacak bir balon etkisinin, tüm finans sektöründe bir krizin zincirleme etkisiyle yayılmasına neden olması durumunu açıklamaktadır. 1929 buhranı sırasında borsadaki hareketlenmeler sonucunda ortaya çıkan balon, tarihteki en büyük balon olarak bilinir. Günümüze en yakın zamanda yaşanan 2008 krizinin asıl nedeni de konut fiyatlarının aşırı artmasıyla oluşan balonlardır (Eğilmez, 2014:51-52; Karaçor vd.,2011:30).

1.3.2.1 Sub- Prime Mortgage

2008 krizini gelişimi doğrultusunda birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. Kriz adına yapılan münakaşalardan biri de, Amerikan Merkez Bankası Başkanı Alan Greenspan tarafından izlenen politikaların oluşturduğu olumsuzluklar olarak ifade edilmektedir. 1991 yılından bu zamana Amerika Birleşik Devletleri’(ABD) nde faiz oranlarının daha düşük olması ve düşük kalmaya devam edilmesi sonucunda, bol olan sermayenin Amerikan vatandaşlarının tüketim harcamalarının yüksek ölçüde artmasına neden olmuş, aynı zamanda bankalar konut fiyatlarının artışı ile ipotekli konut kredilerinin artışı desteklemeye yönelik önemli adımlar atmışlardır. Büyük ölçüde ipotekli konut kredisi talepleri, kredi bazında riskli olup olmadıklarına bakılmaksızın bankalarca karşılanmıştır. Ayrıca, kârlı yatırım aracı olarak görülen konut piyasaları adına çıkartılan türev ürünler ve ilerleyen zamanda bu menkul kıymetlerin olması gereken rakamların oldukça üstüne çıkması, balon etkisinin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum istenmese de olumsuz etki yaratmıştır.

Tabii olarak, konutların fiyatlarında ve bununla birlikte türev ürünlerde oluşan şişme hali bir yana Amerikan Merkez Bankası’nın 2004 yılında enflasyonla mücadele için faiz oranlarını arttırma önlemini alması sonucu düşük gelirli kesimlere kullandırılan (sub-prime) mortgage kredilerinin geri ödenmesinde olumsuzluklar meydana gelmiştir. Bu durumda süreç itibariyle konut fiyatlarında düşüş ortaya çıkması ile ipotekli konut kredileri kâr sağlayan

yatırım aracı olmaktan çıkmıştır. Mortgage kredisi sağlayan bankaları ve onlara fon sağlayan yatırım bankalarını zor duruma sokmuştur (Savaş, 2012:154-164; Altunöz, 2013:212-213).

2008 yılı ekonomik krizi, finansal bir kriz olarak tanımlanmaktadır. ABD'deki, bankaların kredi uygulamalarındaki yanlışlıklar ve konut piyasasında dağıtılan kredilerin ödemeleri konusunda yaşanan sorunlar, krizin oluşmasına yol açmıştır (Özatay, 2009: 22).

Yukarıda yapılan açıklamalar üzere; 2007 yılı ortalarına doğru Amerika'da sub- prime mortgage kredilerinin tetikleme sonucu yaşanan krizin kısa sürede tüm dünyayı etkilediği görülmektedir.

1.3.2.2 Türev Araçlar

Ödeme gücünün var olup olmadığına bakılmaksızın konut kredisi veren bankalar, aynı anda riski de katlayarak türev ürünler çıkartıp kazanımlarını arttırmak istemişlerdir. Bu kredilere dayanarak türev araçlar (menkul değerler, hisse senedi gibi) oluşturup, o oluşumları piyasaya çıkartarak, kendileri için fon yaratmışlardır. 2008 yılı krizinin ana nedeninde menkul kıymetleştirme ve bunların denetimsizce çıkarılmasının yanında derecelendirme kurumlarının yapmış oldukları denetimlerin yetersizliği görülmektedir. Bunların yanında mali denetimlerin eksikliğinin de söz konusu olduğu belirtilebilir (Bocutoğlu vd., 2009; Altunöz, 2013:214-215).

Bir tür yatırım enstrümanı olarak bilinen türev ürünler, ortaklıkların diğer işlemlerinden oluşan risklerinin, alışverişe konu olmasını sağlarlar ve aynı zamanda bir sözleşme niteliği taşımaktadırlar. Bunlar, sub- prime kredisini veren tarafın, bu krediyi kullananlar tarafından geri ödenememe durumunda oluşan riski bir diğer üçüncü olan kişilere, mesela hedge fonlara (serbest fon) devrine olanak sağlar. Kendilerinde bulunan riski devreden kredi kuruluşları, çok daha büyük riskler almış ve bu yeni çıkan kredilerle, sonuç itibarıyla türev ürünler piyasası kontrol edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır (Özatay, 2009: 63).

Hızlıca el değiştiren türev araçlar, değerinin olması gereken fiyatların üstünde kalmasına neden olmuş ve bu durum riski de beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda türev araçların yanlış kullanılması, krizin Avrupa'daki bankalara sıçraması nedenini doğurmuştur.

1.3.2.3 Cari Açık

ABD ekonomisinin sahip olduğu yüksek cari açık, 2008 krizinin bir başka boyutudur. Yükselen cari açık ile aynı zamanda ithalat oranlarının artışı ve yurtdışı tasarruflardaki gözle görülebilecek azalış istemeden de olsa Amerikan ekonomisinin kırılma noktasını artırmıştır. Bir örnekte Çin'in izlemiş olduğu ekonomi politikalarının krizin etkisinin artmasında etken olduğu yönündedir (Altunöz, 2013: 221).

2008 yılı finansal krizinin nedenlerine özet şeklinde bakıldığı zaman; geçmiş yıllardan süregelen düşük faizli, ipotekli (rehin alınmış) konut kredilerine olan taleplerdeki artış ve ödeme gücünün yokluğuna bakılmaksızın bankaların da çok sayıda ipotekli konut kredisi vermesi, enflasyon oranları artış gösterirken konut fiyatlarında düşüş yaşanması durumları, konut piyasası olarak çıkarılan menkul kıymetlerin ya da türev olacak ürünlerin denetimsizce çıkarılması ve balon etkisi oluşturulmasına sebep olması, kredi derecelendirmelerince menkul kıymetlere ilişkin yanlış değerlendirmeler yapılması, izlenen ekonomik politikalarında zamanlama hataları yapılması, mali ve finans piyasalarında yaşanan denetimsizlik, bankalar arası rekabet etme durumlarının neden olduğu riskli yatırımlar olarak sıralanabilir (Tarı vd. 2011: 14; Altunöz, 2013: 212-224; Savaş, 2012: 154-160; Krugman, 2010: 134-135).

1.4 Küresel Krizin Türkiye Ekonomisi Üzerinde Yarattığı Etkiler

Kriz her ne kadar dünya ekonomisinin en önde gelen isimlerinden biri ABD'de meydana gelmiş olsa da, oluşan bu buhran döneminin gelişmiş ülke ekonomileri ile aynı zamanda gelişmekte olan ülke ekonomilerini de etkilediği göz ardı edilemez. Özellikle belirtmelidir ki, Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini büyük ölçekte etkisi altına almasının birçok nedeni mevcuttur. Bu bağlamda portföy yatırımları olarak bahsedilen sıcak para (kısa vadeli yabancı sermaye hareketleri) çeken ülkeler, bu sermayenin çok kısa zamanda ülkeyi terk edecek olması, o ülkelerin ise ekonomik dengeleri açısından oldukça olumsuzluklar oluşturmaktadır. Söz konusu gelişme yolunda olan ekonomiler için direkt yabancı sermaye yatırımları ne kadar önemli olmuş olsa da, bu ekonomiler için cari açığın finansmanında portföy yatırımları olarak ifade edilen kısa vadeli sermaye hareketleri girişleri de oldukça önem arz etmektedir. Burada yurtdışı tasarrufları düşük olan bu ekonomiler büyümelerini devam ettirebilmek için çoğu zaman dış kaynaklara yönelmek durumundadırlar. Bir diğer önemli husus ise gelişmiş ülkelerin büyüme

oranlarında yaşanan düşüşler, buna bağlı olarak talebin azalması, dolayısıyla gelişme yolunda olan ekonomilerin ihracatlarının azalmasına neden olmuştur. Özellikle, uluslararası ticarete kriz sonucunda daralmalar görülmesi Türkiye gibi ticaretinin büyük kısmını krizden önemli ölçüde etkilenen ülkelerle yapan gelişme yolunda olan ekonomiler, bu durumdan yüksek ölçekte etkilenmişlerdir. Gelişme yolunda olan ülkeler ihracatlarını yeterli miktarda sağlayamadıkları için ekonomileri küçülme yoluna girmiş, işsizlik oranlarında da artışlar başlamıştır. İşsizlikte yaşanan bu artış, talepteki azalmalara ve krizin daha da derinleşerek artmasına neden olmuştur. Bu krizin başında Çin, Rusya, Hindistan ve Brezilya başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin çok fazla etkilenmeyeceği düşünülüyordu. Ancak krizin kapsamı ortaya çıktıkça öngörülen fikirlerin gerçekleşmeyeceği de anlaşılmış oldu. Bu buhran dönemleri dünya genelinde bulaşıcı özellikte hale gelmiştir. Bu durumda sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonucunda milletlerarası finans sisteminin birbiri içerisine çok daha fazla girmiş olması krizlerin bahsi geçen bulaşıcılık etkisini artırmıştır (Eğilmez, 2014: 53-56). 2009 yılı sonlarına kadar tüm dünyada etkisini göstermiş krizden Türkiye ve onun ihracatını makro oranda kapsayan AB ekonomileri de etkilenmişlerdir. Oluşan bu kriz, etkilerini farklı derecelerde de olsa birçok ülkede göstermiştir (Berberoğlu, 2011: 126). Tablo 1’de dünya ekonomisinin 2008 ile 2018 yılları arası küçülmeye gidişi gösterilmekte olup, büyüme oranlarının ülkeler arasında farklılık gösterdiği saptanmıştır.

Bir ekonominin belli bir dönemdeki başarısı ölçülürken üç önemli husus göz önünde bulundurulur. Bunlar; enflasyonun oranı, büyümenin şiddeti ve işsizlik oranlarıdır. Bu hususlarda yaşanan hareketlenmeler günlük yaşamı yakından etkilediği gibi makroekonomi kapsamında değerlendirilen ana değişkenlerdir. Enflasyon, büyüme ve işsizlik göstergeleri kamu tarafından yakinen izlenir ve siyasi erklerin başarılarının yorumlanmasında da en önemli öge şeklinde değerlendirilir (Yıldırım vd.,2009). Bu durumda dünyanın, gelişmiş ülkelerin ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini; büyüme, enflasyon, ticaret hacimleri bakımından yıllar bazında incelemek doğru olacaktır.

1.4.1 Dünya Ekonomisi Genel Görünümü

Tablo 1 Dünya Ekonomisi Genel Görünümü (% Değişimi)

Dünya	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Büyüme (%)	2,71	-0,38	5,18	3,94	3,22	3,01	3,59	3,88	3,95	3,95	3,93
Enflasyon (%)	5,99	2,53	3,59	4,91	3,95	3,56	3,49	3,44	3,65	3,45	3,41
Ticaret Hacmi (%)	2,84	-10,61	12,79	6,22	2,82	3,02	4,35	5,26	5,62	5,66	5,74

Kaynak: IMF Makro Göstergeler

Tablo 1, 2007 yılında etkisini göstermeye başlayarak 2008 yılı içinde önemli kayıpların ve düşüşlerin yaşandığı kriz sürecinin dünya ekonomisindeki genel görünümünü yansıtmaktadır. Tablo; Uluslararası Para Fonu' (IMF) nun büyüme, enflasyon ve ticaret hacmi verileri kullanılarak hazırlanmıştır. 2008- 2009 yılları Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) büyüme oranının % (-0.38) olarak seyretmesi bu olumsuzluğu gözler önüne sermektedir. Sonraki yıllar için toparlanma sürecine girildiği görülmektedir. Yine aynı şekilde enflasyon ve ticaret hacmi verilerine bakıldığında kriz döneminin yansımaları sonraki yıllarda da seyretmektedir.

ABD ekonomisinde süren kriz oluşumu finans sistemi içerisinde değerlendirilen önemli birçok kuruluşun olumsuzca etkilenmesine yani iflasına yol açmıştır. Lehman Brothers gibi önemli, büyük finans kuruluşunun iflası dünya çapında çok ciddi bir tesir yaratmıştır. Bu bağlamda bakıldığında krizin global boyutta öneme sahip olması ile birlikte büyüme göstergesi oran olarak % 1,5'a kadar gerilemiş, dünya ticaretinde yaşanan artış ile birlikte oluşan gerileme % 3,1 şeklinde gerçekleşmiş ve dünya enflasyonu % 6'ya kadar yükseliş göstermiştir. Krizin doğal olarak diğer ülkelere yayılmasıyla birlikte, 2009 yılı büyüme rakamları gerilemeye başlamış ve talepte yaşanan büyük azalış ile enflasyonun da gerilemesine yol açmıştır. Ayrıca dünya ticaretinde büyüme öte dursun, yüzde 10,6 oranında daralma meydana gelmiştir (Eğilmez, 2012).

Dünya ekonomisi genel görünüm verilerini, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomileri olarak incelemek krizin etkilerinin daha net gözlemlenmesine olanak sağlayacaktır.

1.4.2 Gelişmiş Ülke Ekonomisi Görünümü

Tablo 2 Gelişmiş Ülke Ekonomisi Görünümü (% Değişimi)

Gelişmiş Ekonomiler	Büyüme (%)	Enflasyon (%)	İhracat Hacmi Değişimi (%)	İthalat Hacmi Değişimi (%)
1996	3,048	2,482	6,269	6,873
1997	3,498	1,904	10,596	9,346
1998	2,82	1,296	4,156	6,075
1999	3,627	1,806	5,674	7,913
2000	4,074	2,443	11,966	12,112
2001	1,581	1,411	-0,366	-0,222
2002	1,716	2,1	2,818	2,993
2003	2,064	1,591	3,329	4,488
2004	3,272	2,366	9,695	9,338
2005	2,841	2,441	6,36	6,764
2006	3,087	1,88	8,88	7,856
2007	2,714	3,144	6,903	5,36
2008	0.242	1,573	1,909	0.393
2009	-3,294	1,127	-10,989	-11,475
2010	3,087	1,861	12,101	11,597
2011	1,744	2,671	6,187	5,369
2012	1,202	1,738	2,928	1,725
2013	1,39	1,252	3,155	2,573
2014	2,094	0.696	3,951	3.885
2015	2,332	0.524	3,816	4,834
2016	1,726	1,481	1,829	2,582
2017	2,462	1,681	4,651	4,749
2018	2,273	1,646	3,062	2,984

Kaynak: IMF Makro Göstergeler

Tablo 2, 2007 yılında etkisini göstermeye başlayarak 2008 yılı içinde düşüşlerin yaşandığı kriz sürecinin etkilerini göstermektedir. IMF verilerinden yararlanarak hazırlanan tabloda gelişmiş ekonomilerin; büyüme, enflasyon, ihracat ve ithalat hacmi değişim kalemleri kullanılmıştır. Tüketim anlayışının azalmasına neden olarak tasarrufun arttığı sürece giriş ile 2007, 2008 ve 2009 yılını da içerisine alarak makasta daralmaların yaşandığı görülmektedir. Özellikle 2008 yılında verilerin negatif yönlü olduğu dikkat çekmektedir. Bu kriz yılları 2008 ve 2009 verileri için sırası ile büyümenin % 0,242'den % (-3,294)'e, enflasyonun % 1,573'ten % 1,127'ye, ihracat hacmindeki değişimin % 1,909'dan % (-10,989)'a ve ithalat hacmindeki değişimin % 0,393'ten % (-11,475)'e gerilediği görülmektedir. Tüm değerlerin eksi seyretmesi krizin etkilerinin yarattığı olumsuzluğu yansıtmaktadır. 2010 yılı için toparlanma yılı olduğunu söylemek mümkündür. Verilerin pozitif anlamda yükselişe geçtiği görülmektedir. Sonrası 2011, 2012 ve seyreden yıllar için iniş ve çıkışlı şekilde devamın sağlandığı, eksi değerlerin görülmemesi söz konusudur. Ayrıca 2008 ve 2009 yılları kriz dönemi kadar kötü bir sürecin yaşanmadığı tabloda görülmektedir.

1.4.3 Gelişme Yolunda Olan Ülke Ekonomisi Görünümü

Tablo 3 Gelişme Yolunda Olan Ülke Ekonomisi Görünümü (% Değişimi)

Gelişme Yolundaki Ekonomiler	Büyüme (%)	Enflasyon (%)	İhracat Hacmi Değişimi (%)	İthalat Hacmi Değişimi (%)
1996	4,929	15,962	5,751	6,529
1997	4,66	11,799	8,471	11,163
1998	2,266	16,325	4,82	0,798
1999	3,516	9,966	0,415	-2,016
2000	5,769	8,293	13,024	14,061
2001	3,601	7,529	3,503	3,737
2002	4,589	6,73	7,2	6,31
2003	6,94	6,295	13,07	11,661

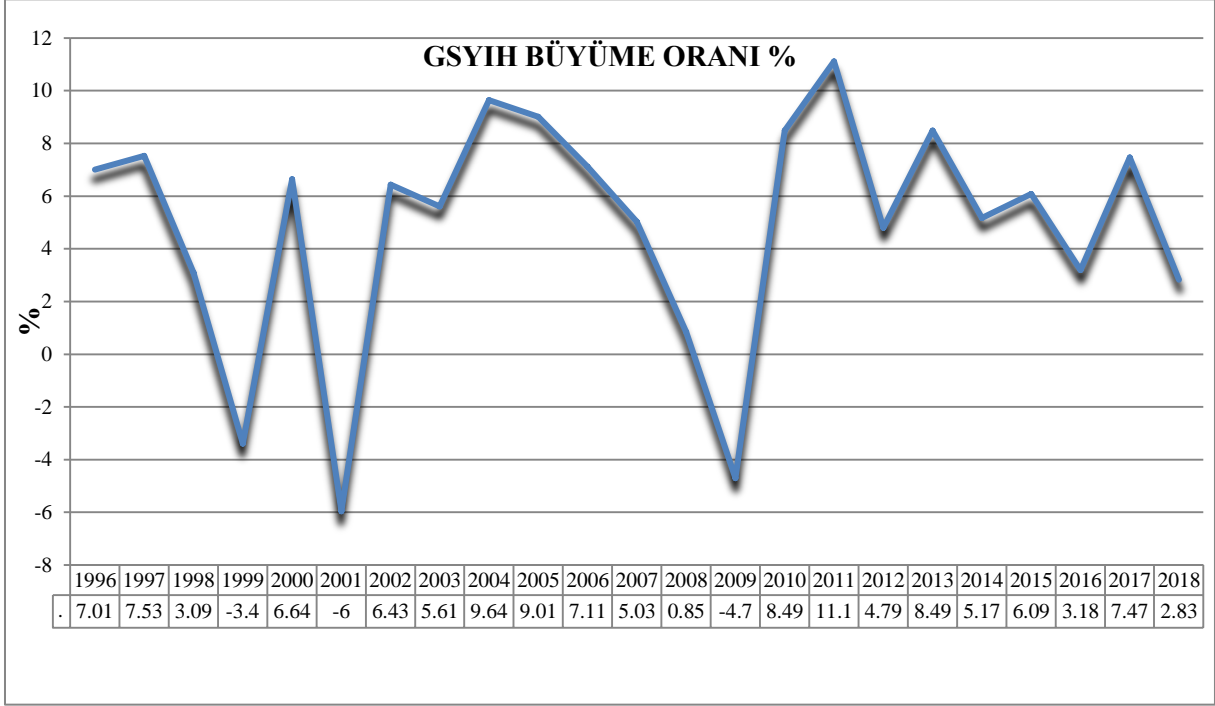
2004	7,903	6,176	15,358	16,478
2005	7,201	5,785	11,962	12,018
2006	7,98	6,204	11,201	12,884
2007	8,434	7,595	10,055	15,956
2008	5,672	7,854	5,623	10,145
2009	2,819	5,049	-8,095	-9,247
2010	7,42	6,581	14,716	14,868
2011	6,397	6,563	7,904	10,645
2012	5,35	5,875	3,495	5,444
2013	5,098	4,944	4,721	5,137
2014	4,711	4,656	3,326	4,306
2015	4,285	4,663	1,406	-0,876
2016	4,588	4,186	2,981	1,757
2017	4,763	4,452	7,286	7,491
2018	4,524	4,93	3,928	5,1

Kaynak: IMF Makro Göstergeler

Tablo 3, IMF'nin büyüme, enflasyon, ihracat ve ithalat hacmi değişim verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır. Kriz sürecinin daha net gözlemlenmesi için 2008 ve 2009 yılları verilerini incelediğinde sırasıyla; büyümenin % 5,672'den % 2,819'a, enflasyonun % 7,854'ten % 5,049'a, ihracat hacmindeki değişimin % 5,623'ten % (-8,095)'e ve ithalat hacmindeki değişimin % 10,145'ten % (-9,247)'ye düşüş yaşandığı görülmektedir. Özellikle belirtmelidir ki, gelişme yolunda olan ülkeler için ticaret hacimlerindeki değişimlerinde negatif yönlü artış söz konusudur. Süreç her ülke ve ülke grubu ekonomisine farklı yansımaktadır. Türkiye'nin bu grupta yer alması üzere ticaretinin de negatif yönde etkilendiği yorumlanabilir. Büyüme ve enflasyon kalemlerinde 2010 yılı itibariyle artış görülse de son 4-5 yıl verilerine bakıldığında gerileme olduğu saptanmıştır. Tabloda en çok etkilenen alanın dış ticaret sektörü olduğu görülmektedir. Nedeni ise ABD ve AB ülkeleriyle gerçekleşen ticaretten kaynaklanmaktadır. Dış ticaretçi firmalar üretime es verip ellerindeki stokları değerlendirmek için piyasaya çıkarmışlardır. Üretim ve talepteki azalışın Türkiye ekonomisinin küçülme yolunda olduğunu yansıtmaktadır. Türkiye' de yaşanan 2001 yılı krizine karşı alınan önlemler ile 2008 yılı krizinin ülke ekonomisine finans bacağı açısından olumlu etkiler yarattığı da söylenebilir. Ancak bu sonuç reel kesim için aynı değildir.

1.4.4 Türkiye’de Yıllar İtibariyle Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH) Değişim Oranları

Şekil 2 Türkiye’de Yıllar İtibariyle GSYİH % Değişim Oranları

Kaynak: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu)

Şekil 2’de Türkiye’nin 1996- 2018 yılları arası Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla yüzde değişim verileri kullanılmıştır. TÜİK verilerinin 1998 yılını başlangıç kabul etmesi üzere daha geniş kapsamlı kaynak olabilmesi için IMF’den yararlanılmıştır. Şekil 2 incelediğinde küresel kriz ile üretimin gerilediği, bununla doğru orantılı olarak GSYİH değerlerinde azalmanın yaşandığı belirtebilir. 2008- 2009 yılları arası kriz dönemine bakılırsa 2009 yılı için negatif değere ulaştığını söylemek mümkündür. 2007, 2008 ve 2009 yılları verileri sırası ile incelendiğinde; %5,03’ten % 0,845’e hemen takiben % (-4,704)’e düştüğü görülmektedir. Yaşanan olumsuzluğu üretim verileri ile karşılaştırmak gerekmektedir. Bu durumda Türkiye’nin üretim verilerinin, özellikle sanayi üretimi verilerinin incelenmesi doğru olacaktır. TÜİK Temel İstatistikler başlığı altında bulunan “Sanayi Üretim Endeksi” verilerine bakıldığında Ocak 2008 itibariyle endeksin % 66,9 iken, Ocak 2009 itibariyle % 52,5’e kadar düşüş yaşandığı gözlemlenmektedir.

Sanayi sektöründeki durumunu anlayabilmek adına önem arz eden bir diğer konu imalat sanayi kapasite kullanım oranında yaşanan olumlu yönde ilerlemelerdir. Bu bağlamda da 2008 yılının 2. çeyreğinden itibaren düşme eğilimi yaşanmıştır. Ancak Mayıs 2009'a gelindiği zaman imalat sanayinde kapasite kullanım oranları % 70,4'e kadar yükseliş göstermiştir. Sebebinin de kriz dönemleri paketinde yer alan Katma Değer Vergisi (KDV) ve Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) indirimleri olduğu söylenebilir (Alptekin vd., 2009).

1.4.5 Türkiye' de İşsizlik Oranları

Tablo 4 Türkiye' de İşsizlik Oranları (%) Gösterimi

Yıllar	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İşsizlik Oranı %	9,7	8,9	9,2	12	11,9	10	8,5	8,8	9,1	10,3	10,2	12	9,9	12,8

Kaynak: TÜİK

Krizin Türkiye üzerinde yarattığı etkilerinden bir diğer önemli husus ise işsizlik konusudur. Tablo 4 TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmış olup, Türkiye'nin Aralık 2005- 2018 yılları arası işsizlik rakamlarını (%) olarak göstermektedir. Küresel krizin ülkelerin ekonomisi üzerinde yarattığı olumsuzlar, talepte düşüşlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum işten çıkarılmaları, işsizliği beraberinde getirmiştir. Tablo 4 incelendiğinde Aralık 2008 ve 2009 yılları için sırası ile işsizlik verilerinin %12, %11,9 oranlarında yüksek artış sergilediği gösterilmektedir. Bu durum Aralık 2005-2009 yılları arası kriz yılları verilerinin işsizlikte zirveye ulaştığını, değerinin ise %11,9'u gösterdiğini vurgulamaktadır. Sanayi üretim endeksi ve imalat sanayi endeksinde yaşanan 2009 yılındaki artışa rağmen işsizlik oranı seviyesinin %12'ye yükselmesi, bu sorunun Türkiye' de gelecek yıllarda da kalıcı yapısal nedenleri beraberinde getireceğini yansıtmaktadır. Aralık 2009-2012 yılları arasında yaşanan düşüşler kısa süreli de olsa krizin Türkiye üzerindeki etkisinin durma noktasına ulaştığını gösterir niteliktedir. Toparlanma sürecine girilmiş gibi görünse de bu süreç çok uzun sürmemiştir. Özetle tablo; işsizlikte yaşanan artışın devam ettiğini, işsizlik konusunun krizden en çok etkilenen gösterge niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.

1.4.6 Döviz Kurlarının Yıllar İtibariyle Değişimi

Tablo 5 Türkiye' de Yıllar İtibariyle USD-EURO Kurları Düzey Gösterimi

Tarih	Türk Lirası (TL)/Amerikan Doları(USD)	TL/ EURO
1996	81.386,16	-
1997	152.071,28	-
1998	260.974,37	-
1999	420.126,15	445.676,52
2000	623.704,00	573.942,46
2001	1.225.411,82	1.093.683,47
2002	1.505.839,53	1.429.766,05
2003	1.493.067,76	1.685.301,16
2004	1.422.341,23	1.767.685,88
2005	1,34	1,67
2006	1,43	1,8
2007	1,3	1,78
2008	1,29	1,9
2009	1,55	2,15
2010	1,5	1,99
2011	1,67	2,32
2012	1,79	2,3
2013	1,9	2,53
2014	2,19	2,91
2015	2,72	3,02
2016	3,02	3,34
2017	3,65	4,12
2018	4,81	5,66

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)

Ülkelerin Euro para birimini kullanmaya başlaması ile birlikte döviz kurları sabitleneceği için kurlarla alakalı yaşanabilecek belirsizlik durumları da ortadan kalmış olacaktır. Bu durumda birlik içinde sermayenin serbest dolaşımı sağlanır ve bu sayede de mali bütünleşme (entegrasyon) kolaylaşır. Ayrıca Euro kullanımı sayesinde spekülasyonun döviz kurları üzerindeki kaynak dağılımını bozan etkileri de azalmış olacaktır (Çetinkaya, 2015).

Tablo 5’te 1996- 2018 yıllarına ait Türkiye’de kullanılmakta olan Amerikan Doları (USD) alış kuru ve Euro alış kuru değerleri gösterilmektedir. Verilere Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi’nin (EVDS); kurlar bölümünden döviz kurları sekmesinden ulaşılmıştır. Veriler yıllar itibariyle Türk Lirası’nın Amerikan Doları ve Euro karşısında değerinin düştüğünü göstermektedir. Tablo 5’te Euro kurunun kullanıma başlandığı yıl 1999 olduğu görülmektedir. Avrupa Birliği ülkelerinde ticaretin kolaylaştırılmasına desteği olduğu dış ticaret verileri incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır. Temellerinin ise 1995 yılında Avrupa Konseyi’nde atıldığı bilinmektedir. Ülkede yaşanan ekonomik, siyasal, sosyal ve çevresel olaylar sonucu meydana gelen hareketlenmeler kurların iç ve dış etkenlerden kolayca etkilenebilir olduğunu göstermektedir. Türkiye’ de bankacılık sektörü ve devlet yönetiminde yaşanan sorunlar, 1996-2002 yılları arası USD kurunun düzenli artışı; 2001 yılı krizinin doğuşunu vurgulamaktadır. Türkiye’de 2001 yılı krizi olarak bilinen dönem:

- İşsizlik oranında artış ve birçok kişinin işini kaybetmesi,
- Milli gelirden düşme,
- Kişi başına düşen gelirden düşüş,
- Ekonomide küçülme,
- Enflasyonda artış gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Türk Lirasının yabancı ülke parası karşısında değer kaybetmesinin en önemli yansıması; Türk lirası alım gücünün düşmesi olmuştur.

Tablo 6 Türkiye’de Yıllar İtibariyle Döviz Kurları Ortalama Sepet Kur ile Gösterimi
(Değer: Milyar ABD \$)

Yıllar	Ortalama Sepet Kur	İhracat Milyar USD	İthalat Milyar USD
2002	1,49	36,1	51,6
2003	1,59	47,3	69,3
2004	1,68	63,2	97,5
2005	1,51	73,5	116,8
2006	1,73	85,5	139,6
2007	1,53	107,3	170,1
2008	1,71	132	202
2009	1,84	102,1	140,9
2010	1,74	113,9	185,5
2011	2,1	134,9	240,8
2012	2,04	152,5	236,5
2013	2,13	151,8	251,7
2014	2,55	157,6	242,2
2015	2,91	143,8	207,2
2016	3,16	142,5	198,6
2017	3,79	157	233,8
2002- 2008	15	266	291
2010 2017	118	38	26

Kaynak: Eğilmez, 2019

Tablo 6 Türkiye’nin 2002-2017 yılları arası ortalama sepet kurları ve ihracat, ithalat rakamlarını göstermektedir. Türkiye’nin ticaretinde en etkili ağırlık Dolar ve Euro olduğu üzere sepet kuru kullanılmıştır ($\frac{1}{2}$ Dolar + $\frac{1}{2}$ Euro).

Tablo 5 ve 6’dan anlaşılıyor olduğu üzere paranın değeri ile dış ticaret arasındaki ilişki ekonomide vazgeçilmez bir bütündür. Ülke parası yabancı ülke parası karşısında değer kaybeder ise ihracat artar, ithalat ise azalır. Bu durum kaçınılmaz olmak ile birlikte

yorumlanırken; çevresel, politik, siyasi olaylar göz önüne alınmalıdır. Tablo 6'dan yola çıkarak yorumlama yapabilmek için aşağıdaki maddelerin cevaplanması gerekmektedir.

- İhracat yapan ülkede genel ekonomik durum nasıldır?
- Dolayısı ile bu ülkelerdeki makro görünüm nasıldır?

Tablo 7 Türkiye'nin 2000- 2018 Yılları Dış Ticaret İstatistikleri (Değer: Bin ABD \$)

Dönem	İhracat Değeri (BİN \$)	İhracattaki Değişim Oranı (%)	İthalat Değeri (BİN \$)	İthalattaki Değişim Oranı (%)	Ticaret Dengesi (BİN \$)	Ticaret Hacmi (BİN \$)	İhracat- İthalat Karşılama Oranı (%)
2000	27. 774, 906	4,5	54. 502, 821	34,0	-26. 727, 914	82. 277, 727	51,0
2001	31. 334, 216	12,8	41. 399, 083	-24,0	-10. 064, 867	72. 733, 299	75,7
2002	36. 059, 089	15,1	51. 553, 797	24,5	-15. 494, 708	87. 612, 886	69,9
2003	47. 252, 836	31,0	69. 339, 692	34,5	-22. 086, 856	116. 592, 528	68,1
2004	63. 167, 153	33,7	97. 539, 766	40,7	-34. 372, 613	160. 706, 919	64,8
2005	73. 476, 408	16,3	116. 774, 151	19,7	-43. 297, 743	190. 250, 559	62,9
2006	85. 534, 676	16,4	139. 576, 174	19,5	-54. 041, 499	225. 110, 850	61,3
2007	107. 271, 750	25,4	170. 062, 715	21,8	-62. 790, 965	277. 334, 464	63,1
2008	132. 027, 196	23,1	201. 963, 574	18,8	-69. 936, 378	333. 990, 770	65,4
2009	102. 142, 613	-22,6	140. 928, 421	-30,2	-38. 785, 809	243. 071, 034	72,5
2010	113. 883, 219	11,5	185. 544, 332	31,7	- 71. 661, 113	299. 427, 551	61,4
2011	134. 906, 869	18,5	240. 841, 676	29,8	- 105. 934, 807	375. 748, 545	56,0
2012	152. 461, 737	13,0	236. 545, 141	-1,8	- 84. 083, 404	389. 006, 877	64,5
2013	151. 802, 637	-0,4	251. 661, 250	6,4	- 99. 858, 613	403. 463, 887	60,3
2014	157. 610, 158	3,8	242. 177, 117	-3,8	- 84. 566, 959	399. 787, 275	65,1
2015	143. 838, 871	-8,7	207. 234, 359	-14,4	- 63. 395, 487	351. 073, 230	69,4
2016	142. 529, 584	-0,9	198. 618, 235	-4,2	- 56. 088, 651	341. 147, 819	71,8
2017	156. 992, 940	10,1	233. 799, 651	17,7	- 76. 806, 711	390. 792, 592	67,1
2018	167. 920, 613	7,0	223. 047, 094	-4,6	- 55. 126, 481	390. 967, 708	75,3

Kaynak: TÜİK

TÜİK dış ticaret istatistiklerinden yararlanılarak hazırlanan Tablo 7’de 2000-2018 yılları arası Türkiye’nin gerçekleştirmiş olduğu ihracat rakamları (bin \$), ihracat rakamlarının değişim oranları(%), ithalat rakamları (bin\$), ithalattaki değişim oranları (%), dış ticaret hacmi (bin\$), dış ticaret dengesi (bin\$) ve ihracatın ithalatı karşılama oranı (%) verileri gösterilmiştir. Tabloda vurgulanmak istenen özellikle, 2001 ve 2008 yılları olmuştur. 2001 yılı verilerine bakıldığında Türkiye ihracatının \$ 31.334,216’ya yükseldiği, ithalatında ise \$ 41.399,083’e düşüş yaşandığı görülmektedir. Yine 2001 yılı için ihracatın ithalatı karşılama oranının % 75,7’ye yükseldiği gözlemlenmektedir. Bu durum Türkiye’nin dışarıdan gelen talepleri karşılayabiliyor olduğunu, ancak alım gücünün giderek düştüğünü yansıtmaktadır. 2001 yılı itibariyle ihracatta sürekli artış yaşandığı, ancak 2008 yılına gelindiğinde etkisini 2009 yılında \$ 102.142,613 olarak sürdürdüğü görülmekte ve kriz nedeni ile yaşanan düşüş dikkat çekmektedir. İthalat değerleri incelendiğinde 2000 yılı verisinin \$ 54.502,821 iken, 2001 yılına gelindiğinde \$ 41.399,083’e düştüğü görülmektedir. 2001 ile 2008 yılları arası ithalatın sürekli artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Ancak 2008 yılında \$ 201.963,574’e ulaşan ithalat değerinin, 2009 yılına gelindiğinde ise \$ 140.928,421’e düştüğü görülmektedir. Tablo 7’den de anlaşılıyor olduğu üzere kriz dönemleri olan 2001, 2008 yılları ve takip eden sonraki yıllarda (kriz etkisinin devam ettiği 2009 yılı) ithalatta düşüş yaşandığı vurgulanmaktadır.

O halde şu şekilde bir yorumda bulunmak mümkündür; kriz dönemlerinde Türkiye ihracatında artış yaşarken, ithalatında düşüş yaşamıştır. Tüm bu gelişmelerin sonrasında 14 Nisan 2001’de IMF ile gerçekleştirilen Stand- by anlaşması ile birlikte Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) açıklanmıştır (Şahin, 2002: 243-254; Özatay, 2011: 537-542). Krizin etkileri; IMF’den alınan destek, yabancı sermaye artışı ve bazı kuruluşlarda özelleştirmeye gidilmesi ile en aza indirgenmiştir

1.4.7 Türkiye’de Banka Kredi Verileri

Tablo 8 Türkiye’de 2002-2017 Yılları Arasında Banka Kredileri (%)

Yıllar	Tüketici Kredileri %	Konut Kredisi %	Taşıt Kredisi %	İhtiyaç Kredisi %	Kredi Kartları %	Kurumsal Kredileri %
2002	4,8	11,7	20,8	-	9,1	86,2
2003	9,0	8,7	28,5	-	10,9	80,1
2004	13,1	15,8	31,3	43,6	14,3	72,6
2005	19,2	40,2	21,1	29,3	11,5	69,4
2006	21,7	46,0	13,6	32,8	10,1	68,2
2007	23,7	44,4	8,7	37,9	9,7	66,6
2008	22,6	42,5	6,3	39,8	9,5	67,9
2009	23,8	45,0	4,6	40,9	9,6	66,6
2010	24,5	45,6	4,4	35,5	8,6	66,9
2011	24,7	43,5	4,4	36,8	8,6	66,8
2012	24,4	43,8	4,1	34,7	9,8	65,8
2013	23,7	44,2	3,4	34,8	9,1	67,2
2014	22,7	44,5	2,4	34,1	7,0	70,3
2015	20,6	46,8	2,1	51,0	6,4	73,0
2016	19,5	48,5	2,0	49,4	5,9	74,6
2017 Haziran	19,2	49,1	1,8	49,1	5,5	75,4

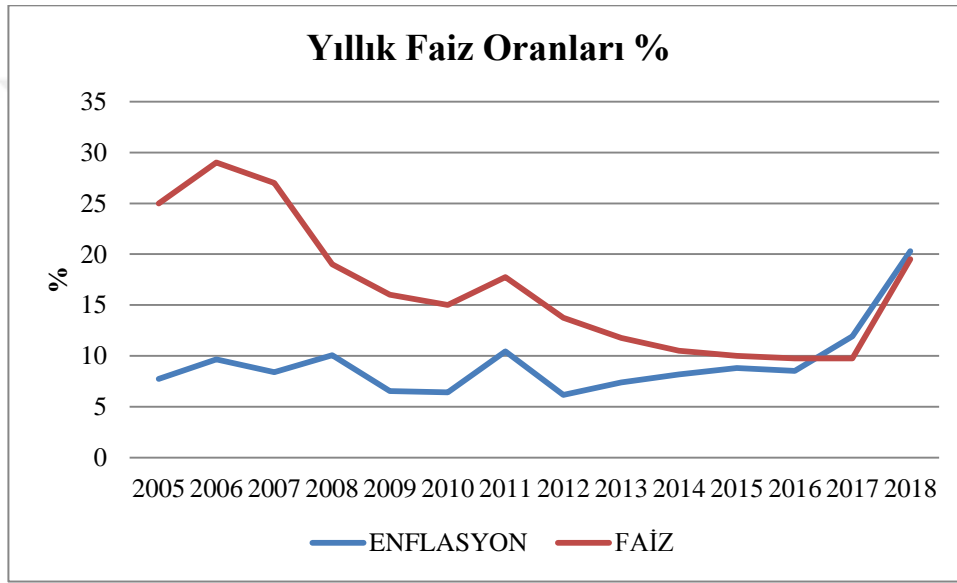
Kaynak: Balaylar vd., 2017:691

Tablo 8, 2002- 2017 yılları arası banka kredilerinin dağılımını % olarak göstermektedir. Veriler; tüketici, konut kredileri, taşıt kredisi, ihtiyaç kredisi, kredi kartları ve kurumsal kredileri değerlerini kapsamaktadır. 2001 yılı sonrası bankacılık sektörü için güçlendirici bir yapı kurulmuştur. Faiz oranlarının düşmesi ile 2008 yılına kadar olan süreçte banka kredi kullanım oranları artmıştır. Özellikle tablo 8’de konut kredilerinin 2005 ve 2006 yıllarındaki yüksek artış dikkat çekmektedir. 2008 yılı krizinin ana nedeni olarak bilinen

konut kredileri 2004 yılında % 15,8 iken, 2006 yılına gelindiğinde % 40,2'ye ulaştığı görülmektedir. Bu durumdan olumsuz etkilenen kurumsal kredilerin olduğu dikkat çekmektedir.

1.4.8 Türkiye' de Faiz Oranları

Şekil 3. Türkiye Ekonomisinde Faiz ve Enflasyon Oranı 2005- 2018

Kaynak: TCMB

Şekil 3'teki grafik 2005- 2018 yılları arası enflasyon ve faiz oranı verilerini göstermektedir.

2001 yılı sonrası ekonomik kalkınma politikalarının uygulanması sonucu faiz oranlarının düşmesi ile kredi kullanımları artmıştır (Torun vd., 2016:476). Özellikle, bu durumun 2005- 2008 yılları arasında düşme eğilimine neden olduğu görülmektedir. Faiz oranlarında yaşanan düşüş, bireylerin tasarruf etmesini düşürmüş ve tüketimini arttırmıştır.

Faiz oranları ve enflasyonda düşüşün yaşandığı yıllarda; meydana gelen büyük güven durumu, belirsizliklerin azalması ve fiyatlarda bir istikrar durumunun sağlanması sonucunda, kamu borçlanmasında risk primini aşağıya çekecek ve faiz oranlarını düşürerek yatırım ve

üretim kararlarını olumlu yönde etkileyecek nedenler ortaya çıkarabilecektir. Bu durum da ekonomide istikrarlılık ve kararlı bir şekilde büyüme konusunda teşvik yaratacaktır (Berksoy, 2004). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday ülke oluşu ile 2008 yılı krizi olarak bilinen küresel krizin yansıması ülke ekonomisinde "Euro krizi" konusunu gündeme getirmiştir. Tablo 5'te 2007-2008 yılları arası dolar kuru kullanımında düşüş yaşandığı sürede Euro kurunda artış oluşu incelenmiştir. Bu değişimi burada da vurgulamak gerekir ise; ABD'de başlayıp Dünyayı etkisi altına alan kriz, o dönemde dövize endeksli krediler kullanan tüketicileri zarara uğratmıştır. Kriz öncesinde kur dalgalanmalarının az olması, faizlerin düşük seviyelerde seyretmesine dolayısı ile tüketicileri dövize endeksli krediler kullanmaya itmiştir. Türk lirasının döviz karşısında değer kaybetmesi, tüketicilerin gelirlerinin de Türk Lirası cinsinden olması ödemelerinde sıkıntı çektiklerinin göstergesidir. Bu durum; döviz cinsinden kredi veren bankaları ödeme alamamaları konusunda doğrudan etkilerken, tüketicileri ise döviz cinsinden aldıkları kredileri kurun yükselmesi sebebiyle ödeyemez duruma getirir. Kurda yaşanan oynaklık ödemenin büyümesine yol açarken aynı zamanda ödeme güçlüğü de doğurur. Düşük faiz ile oluşan borçlar kurların yükselmesi ile Türk Lirası karşılığı ödemenin de yükseldiğini gösterir (Şirvan, 2017). Şekil 3'ten de anlaşılıyor olduğu üzere küresel kriz yıllar itibariyle kurlar üzerindeki oynaklığı ile etkisini sürdürmüştür.

1.4.9. Türkiye Ekonomisi Dış Ticaret İstatistikleri

Bölgesel olarak başlayan ülke sorunları yerini zamanla küresel boyutlara taşımıştır. Ülkelerin yaşamış oldukları ekonomik sorunlar nedeniyle küreselleşen dünyada oluşan krizler ticarete kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye ekonomisi üzerinde etkisi; bazı uzmanlara göre daha az iken, bazılarına göre ise daha yüksek orandadır.

Tablo 9 Türkiye'nin 2000-2018 Yılları Toplam Ticareti (Değer: Bin ABD \$)

Yıllar	İhracatın Değeri (BİN \$)	İhracat Değişim Oranı (%)	İthalatın Değeri (BİN \$)	İthalat Değişim oranı (%)	Ticaret Dengesinin Değeri (BİN \$)	Ticaret Hacminin Değeri (BİN \$)
2000	27. 774, 906	4,5	54. 502, 821	34,0	-26. 727, 914	82. 277, 727
2001	31. 334, 216	12,8	41. 399, 083	-24,0	-10. 064, 867	72. 733, 299
2002	36. 059, 089	15,1	51. 553, 797	24,5	-15. 494, 708	87. 612, 886
2003	47. 252, 836	31,0	69. 339, 692	34,5	-22. 086, 856	116. 592, 528
2004	63. 167, 153	33,7	97. 539, 766	40,7	-34. 372, 613	160. 706, 919
2005	73. 476, 408	16,3	116. 774, 151	19,7	-43. 297, 743	190. 250, 559
2006	85. 534, 676	16,4	139. 576, 174	19,5	-54. 041, 499	225. 110, 850
2007	107. 271, 750	25,4	170. 062, 715	21,8	-62. 790, 965	277. 334, 464
2008	132. 027, 196	23,1	201. 963, 574	18,8	-69. 936, 378	333. 990, 770
2009	102. 142, 613	-22,6	140. 928, 421	-30,2	-38. 785, 809	243. 071, 034
2010	113. 883, 219	11,5	185. 544, 332	31,7	- 71. 661, 113	299. 427, 551
2011	134. 906, 869	18,5	240. 841, 676	29,8	- 105. 934, 807	375. 748, 545
2012	152. 461, 737	13,0	236. 545, 141	-1,8	- 84. 083, 404	389. 006, 877
2013	151. 802, 637	-0,4	251. 661, 250	6,4	- 99. 858, 613	403. 463, 887
2014	157. 610, 158	3,8	242. 177, 117	-3,8	- 84. 566, 959	399. 787, 275
2015	143. 838, 871	-8,7	207. 234, 359	-14,4	- 63. 395, 487	351. 073, 230
2016	142. 529, 584	-0,9	198. 618, 235	-4,2	- 56. 088, 651	341. 147, 819
2017	156. 992, 940	10,1	233. 799, 651	17,7	- 76. 806, 711	390. 792, 592
2018	167. 920, 613	7,0	223. 047, 094	-4,6	- 55. 126, 481	390. 967, 708

Kaynak: TÜİK

Tablo 9'da Türkiye'nin 2000-2018 yılları arası ihracatı (bin \$), ithalatı (bin \$), % değişimleri, dış ticaret dengesi (bin \$) ve dış ticaret hacmi (bin \$) verileri bulunmaktadır. Yaşanan krizin ardından 2001-2008 yılları arası istatistiklerine bakıldığında ihracatta gözle görülür bir artış söz konusudur. Bu artışta ülkede yaşanan politik, siyasal değişim, ekonomik faktörler özellik arz etmektedir. Ekonomide yaşanan GSYİH artışı ise uygulanan sistemsal değişiklikten kaynaklanmaktadır. 2001-2008 yılları İhracat ve ithalat rakamlarında artış görülmektedir. Özellikle ihracatta yaşanan artış için, faiz oranlarının düşmesi nedeni ile yurtdışı pazarlara ürün satışının sağlandığını söylemek mümkündür. Ancak dış ticaret açığı

tablo 9'dan da anlaşılıyor olduğu üzere, 2008 yılı kriz döneminde ithalatta yaşanan artışın \$ 201 963 574 dengedeki açığın büyümesini engelleyemediği dikkat çekmektedir. Finansal kriz sonrası Türkiye'nin ihracatında 2008-2009 yılları arasında özellikle 2009 yılına geçerken ciddi bir azalmanın olduğu söyleyebilir. 2008 yılında \$ 132 027 196 olan ihracat değeri, 2009 yılında \$ 102 142 613'e düştüğü görülmektedir. 2008 yılı sonunda ihracat değişim oranı % 23,1 iken, 2009 yılı sonunda ihracat değişim oranı % (-22,6) olarak gerçekleşmiştir. 2009 yılı sonrası uygulanan toparlanma süreci politikaları ihracattaki payın artışına destek olmuştur. Ancak 2009 yılı itibariyle ithalattaki artış gözle görülür şekilde ivme kazandığı için dış ticaret açığının da giderek büyüdüğü gözlemlenebilmektedir.

1.4.10 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İhracat ve İthalatı

1.4.10.1 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İhracatı

İhracat, üretilen mal ve hizmetlerin ülke dışındaki pazarlara sunulması ve satılması anlamına gelmektedir (Bradley, 1999: 284). Bir başka şekilde de mal veya hizmetleri bir ülkeden başka bir ülkeye satmak veyahut kullanılması nedeniyle göndermek olarak ifade edilebilir (Griffin vd. 2005: 346). İhracat, ülkeler ve o ülkede yer alan işletmeler için oldukça önem arz eden ekonomik göstergedir. İhracat; kâr marjını, piyasa güvenilirliğini ve kapasitenin kullanım oranını arttırmasının dışında ticaretteki dengeyi ve refah seviyesini de güçlendirmektedir (Barker vd., 1992: 27).

Gelişmekte olan bir ülkenin küresel boyuttaki krizlerden korunması için, günümüz piyasasında rekabet edebilir güçte, bunu sürdürebilecek üretim ve ihracat yapısının olması temel şarttır. Aynı zamanda dış ticaret mal gruplarının çeşitli olması, ülkelerin küresel boyutta olan rekabet gücünü arttırırken yaşanan olumsuz gelişmelerden en az düzeyde etkilenmesinde faydalı olacaktır (Erkan vd., 2016: 1824).

Türkiye açısından bakıldığında da ihracat; ekonomik anlamdaki sorunların en aza indirilmesi, refah seviyesinin arttırılması ve dünya ticaretinde önemli bir konumda olunabilmesi için hayati önem taşıyan bir kriterdir. Ekonomik büyümeyi desteklemek amaçlı hem iç hem de dış engellere hitap edecek şekilde tasarlanan teşvikler ve teknik yardım programları ihracata dayalı kalkınmanın bir parçasıdır (Atayeter vd., 2011: 2).

Ticaretinin büyük payını Avrupa Birliği bölgesine gerçekleştiren Türkiye, 2007-2008 yıllarına kadar olan süreçte büyük ivme kazanmıştır. Ancak kriz döneminin ülkelerde hissedilmeye başlaması Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki ticari ilişkiye de yansımıştır.

Tablo 10 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İhracat Rakamları 2000- 2008**(Değer: ABD Bin \$)**

Ülke Grupları	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000
Toplam	132 027 196	107 271 750	85 534 676	73 476 408	63 167 153	47 252 836	36 059 089	31 334 216	27 774 906
Avrupa Birliği	63 708 232	60 746 181	48 136 562	41 527 232	36 698 919	27 479 360	20 457 907	17 575 678	15 688 009
Serbest Bölgeler	3 008 061	2 942 876	2 967 219	2 973 224	2 563 637	1 928 266	1 438 477	933 778	895 420
Sınır ticaret merkezleri	6 624	285							
Diğer ülkeler	65 304 279	43 582 407	34 430 894	28 975 952	23 904 597	17 845 211	14 162 706	12 824 760	11 191 477
Diğer Avrupa	15 349 405	10 487 161	7 747 790	5 687 313	4 389 349	3 276 399	2 564 098	2 065 006	1 830 505
Kuzey Afrika	5 850 262	4 029 683	3 096 665	2 544 398	2 203 356	1 576 974	1 266 596	1 149 647	1 087 400
Diğer Afrika	3 212 341	1 946 661	1 469 127	1 086 849	764 791	554 243	430 060	371 236	285 324
Kuzey Amerika	4 801 535	4 540 601	5 439 399	5 275 698	5 206 705	3 972 875	3 596 000	3 297 479	3 308 600
Orta Amerika ve Karayipler	828 687	548 835	548 451	410 753	333 715	166 016	196 883	201 192	167 386
Güney Amerika	901 401	513 719	340 598	273 783	192 754	130 540	120 951	185 908	120 419

Yakın ve Orta Doğu	25 430 395	15 081 322	11 315 751	10 184 230	7 921 284	5 464 810	3 439 789	3 261 099	2 572 846
Diğer Asya	7 074 123	5 227 250	3 941 556	3 028 878	2 544 121	2 347 927	1 789 998	1 331 203	1 298 146
Avustralya ve Yeni Zelanda	435 326	342 812	327 020	270 794	264 495	158 098	121 669	97 674	135 395
Diğer Ülke ve Bölgeler	1 420 802	864 365	204 539	213 257	84 026	197 329	636 661	864 317	385 457
OECD Ülkeleri	66 407 376	61 662 675	52 114 370	45 846 867	41 858 309	31 523 268	24 432 472	21 441 156	19 672 362
European Free Trade Area (EFTA) Ülkeleri	3 261 728	1 327 977	1 189 267	820 849	666 588	538 086	409 043	316 114	324 252
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	20 867 277	16 784 102	11 583 697	8 619 516	6 778 995	5 044 444	3 598 969	2 932 471	2 466 867
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	6 247 706	4 700 072	3 340 996	2 669 869	2 206 321	1 569 221	1 041 911	971 620	873 613
Bağımsız Devletler Topluluğu	12 940 382	9 442 254	6 584 567	4 784 950	3 761 920	2 807 523	2 175 657	1 834 101	1 516 966

Kaynak: TÜİK- Ülke Gruplarına Göre İhracat Rakamları (2000-2008 Yıllık)

Tablo 11 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştiği İhracat Rakamları 2009- 2018 (Değer: ABD Bin \$)

Ülke Grupları	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009
Toplam	167 920 613	156 992 940	142 529 584	143 838 871	157 610 158	151 802 637	152 461 737	134 906 869	113 883 219	102 142 613
Avrupa Birliği	83 954 000	73 906 184	68 343 295	63 998 187	68 514 123	63 038 192	59 394 412	62 587 954	52 933 824	47 226 874
Serbest Bölgeler	2 186 195	1 994 504	1 821 510	1 906 792	2 269 841	2 412 824	2 294 934	2 544 721	2 083 788	1 957 066
Diğer ülkeler	81 780 418	81 092 252	72 364 779	77 933 892	86 826 194	86 351 621	90 772 391	69 774 194	58 865 607	52 958 673
Diğer Avrupa	11 700 212	9 804 807	9 736 409	14 141 058	15 183 962	14 213 880	14 166 917	12 734 548	11 124 225	11 103 289
Kuzey Afrika	9 477 692	7 524 785	7 755 071	8 527 126	9 757 935	10 041 750	9 443 604	6 700 805	7 025 168	7 415 776
Diğer Afrika	4 973 341	4 148 822	3 650 930	3 921 798	3 996 463	4 103 794	3 913 246	3 633 016	2 257 898	2 738 866
Kuzey Amerika	9 576 339	9 699 903	7 404 321	7 066 506	7 292 336	6 580 293	6 662 554	5 459 299	4 242 435	3 578 829
Orta Amerika ve Karayipler	1 473 274	1 170 791	846 166	848 820	938 023	1 004 173	769 630	626 293	597 975	621 826
Güney Amerika	1 771 980	1 295 459	1 094 763	1 309 783	1 852 328	2 126 991	2 191 084	1 840 351	1 237 356	677 599
Yakın ve Orta Doğu	29 456 786	35 336 961	31 304 102	31 085 756	35 383 669	35 574 660	42 451 153	27 934 772	23 294 873	19 192 808

Diğer Asya	12 351 349	11 270 706	9 684 104	10 307 368	11 590 682	12 016 838	10 574 649	10 199 361	8 580 833	6 705 544
Avustralya ve Yeni Zelanda	804 824	647 645	735 910	619 476	600 042	538 473	490 339	480 755	402 591	361 640
Diğer Ülke ve Bölgeler	194 621	192 373	153 004	106 201	230 755	150 769	109 214	164 993	102 254	562 496
OECD Ülkeleri	93 760 185	82 725 961	77 419 772	75 368 261	76 674 897	68 683 836	66 289 740	67 113 921	57 394 215	52 243 683
EFTA Ülkeleri	2 275 318	1 638 258	3 266 570	6 202 203	3 795 180	1 661 908	2 601 134	1 887 252	2 416 381	4 335 560
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	17 820 930	15 634 945	13 078 481	14 590 290	19 687 232	20 367 992	18 791 305	17 767 964	14 456 173	12 272 591
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	7 142 789	8 104 527	9 602 547	9 566 766	11 716 861	11 898 400	16 563 295	9 291 735	7 617 077	5 948 111
Bağımsız Devletler Topluluğu	9 713 417	9 102 488	7 749 901	10 568 768	15 616 469	16 924 418	15 074 703	13 376 636	10 288 272	7 957 492

Kaynak: TÜİK- Ülke Gruplarına Göre İhracat Rakamları (2009-2018 Yıllık)

Tablo 10 ve 11 Türkiye'nin ülke gruplarına göre ihracat rakamlarını göstermekte olup, verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Verilerin iki ayrı tablo üzerinde gösterimi kriz döneminin yansımalarının tespiti için uygun görülmüştür. Türkiye'nin ülke grupları bazında ihracat rakamlarına bakıldığında, en çok ticaretin Avrupa Birliği ile sağladığını söylemek mümkündür. Güçlü ekonomilere sahip bu ülkelerle olan ticari ilişkinin Türkiye ekonomisine katkısının çok yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 10'da 2000-2008 yılları istatistikleri incelendiğinde Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne olan ihracat rakamları her yıl yükselmektedir. Bu dönemde ihracatın bu denli önünün açılması, Türkiye'nin AB ile tam üyelik müzakerelerine başlamasının da payı yüksektir şeklinde yorumlanabilir.

Türkiye- Avrupa Birliği ticaretinde; 2008 yılında \$ 63 708 232 olan ihracat rakamının, 2009 yılında \$ 47 226 874'e düşmesi yaşanan olumsuzluğu göstermektedir. Avrupa Birliğinde yaşanan ekonomik sorunlar ve beraberinde gelen kriz, en büyük ortağı olan Türkiye'yi ihracat kanalıyla etkilemiştir denebilir. Krizin etkileri Avrupa pazarını olumsuz etkileyerek Türkiye'nin yeni pazar arayışlarını hızlandırmıştır. Yakınlaşmaya başlanan partnerler için; Afrika, Ortadoğu ve Asya Pasifik ülkeleri olduğu söylenebilir. Türkiye'nin ihracatı için yaptığı tasarrufların yetersizliği, doğru yatırım yapamaması savunmasız kaldığının göstergesidir. Bu durum ekonomik büyüme ve tabii ki dışa açılması bakımından olumsuz etkilenmesine neden olacaktır. Tablo 11'den anlaşılıyor olduğu üzere özellikle dikkat edilmesi gereken hususun, AB- Türkiye ticari ilişkisinde 2011 yılı için toparlanma süreci olduğu söylenebilir. Bu durumun arayışta olunan pazarlar ile de aynı olduğu söylemek mümkündür. Aynı zamanda Avrupa Birliği ile olan ihracatta 2011 yılı için en büyük dört ticari partneri; Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya olmuştur. Tablo 10 ve 11'den anlaşılıyor olduğu üzere kriz süresinde yaşanan olumsuzluklar nedeniyle Türkiye'nin ihracat rakamlarındaki yavaşlama hissedilir durumdadır.

1.4.10.2 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre İthalatı

İthalat, bir başka ülkede üretilmiş ve ithalatının yapılmasına izin verilmiş bir mal veya hizmetin, bir başka ülkedeki alıcılar tarafından gümrük mevzuatı ve yasalara uygun bir

şekilde satın alınmasıdır (Birincioğlu, 2017: 4). Gelişme yolunda olan ülkeler, sanayi ürünlerinin üretimlerini yapabilmek için makine, teçhizat, bazı hammadde ve yardımcı mamul ürünleri ithal etmektedirler. Sermayenin yetersiz ve teknolojinin az gelişmiş olması gibi nedenler gerekli yatırımlarını yapamayan ülkelerin dış alımlara, yani ithalata başvurmasına neden olmaktadır (Yurdakul, 2014: 14).

1980’li yıllarda ekonominin önemli kalemlerinden olan yatırımların karşılanamaması, üretimin gerçekleşmemesi ve akabinde gerilemesi arz yetersizliğini doğurmuştur. Bu nedenle fiyatlarda belirsiz artışlar yaşanmıştır. Ülke içi talepler karşılanamaması üzere ithalatın önemi daha da artmıştır. Türkiye’nin dış ticaretinde yaşanan sorunlar ithalat konusunda da yeni düzenlemelere gidilmesi gerekliliğini oluşturmuştur.

1980 yıllarından sonra Türkiye’de dış ticaret açığı yaşanmıştır. Nedenlerine bakıldığında ise; dışa açılma sürecinin hızlanması, ithal edilmesi yasak olan ürünlerin yasaklarının kaldırılması ve artık ithal edilebilir olmasıdır. Bu durum ithalatı arttırmış ve dış ticaret açığı kaçınılmaz bir sonuç olmuştur (Cenger vd., 2018: 489-490).

Döviz piyasasının serbestleşmesinin olmazsa olmazı, ihracat ve ithalat rejiminin serbestleşmesidir. İthalat rejiminin serbestleşmesi için büyük adım olan 29 Aralık kararları sonucunda atılmıştır (Kazgan, 1988:349). 29 Aralık 1983’te hükümet tarafından açıklanan yeni ekonomik kararlar sonucunda ithalat rejimi büyük ölçüde değiştirilmiş ve ithalat kotaları tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu durumda ithalat; (a) ithal edilmesi yasak olan mallar (b) ithal edilmesi serbest olan mallar (c) ithal edilmesi izne bağlı olan mallar ile “fon ödemek şartıyla” ithalatı yapılabilecek mallardan oluşuyordu. Kotaların neredeyse tamamen kalktığı 1981 yılı sonrası yapılan bu değişikliklerle ithal edilmesi yasak olan ürünlerin sayıları da oldukça azaltılmıştı (Ongun, 1998:489). İthalatı yasak olan mallar listesinde yer alan malların azaltılması, ithalatı izne bağlı olan mallar listesine göre gerçekleşen ithalatın toplam ithalat içindeki payının 1990 yılında sıfırlanması ile birlikte, miktar ve değer kısıtlamalarına son verilmiş olup, ithalat 1990 yılından itibaren artık tamamen fiyatlara karşı duyarlı bir hale gelmiştir (Togan, 1992:18). 1 Ocak 1993 tarihinden itibaren ithalatta, gümrük vergisi ve toplu konut fonu kesintisi dışındaki tüm vergiler kaldırılmış, yeni kabul edilmiş olan ithalat rejimi ile birlikte AB çıkışlı mallara ise %2-15 puan aralığında tercih marjı tanınmıştır (Ongun, 1998: 492).

Tablo 12 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalat Rakamları 2000- 2008**(Değer: ABD Bin \$)**

Ülke Grupları	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000
Toplam	201 963 574	170 062 715	139 576 174	116 774 151	97 539 766	69 339 692	51 553 797	41 399 083	54 502 821
Avrupa Birliği	74 513 252	68 472 184	59 447 473	52 781 333	48 130 900	35 156 836	25 698 221	19 840 787	28 552 276
Türkiye Serbest Bölgeleri	1 334 250	1 223 729	944 142	760 060	811 460	588 912	574 504	303 200	495 865
Diğer ülkeler	126 116 072	100 366 801	79 184 559	63 232 758	48 597 406	33 593 945	25 281 073	21 255 095	25 454 679
Diğer Avrupa	44 090 824	34 176 070	25 634 804	20 300 337	15 721 697	10 324 802	7 477 959	5 720 542	6 123 634
Kuzey Afrika	3 535 990	2 285 434	1 676 694	1 584 201	1 169 948	933 480	857 970	2 114 680	2 257 119
Diğer Afrika	2 060 486	2 821 104	2 233 388	1 632 270	1 428 470	616 185	380 669	704 000	457 101
Kuzey Amerika	13 404 016	9 032 926	6 935 690	5 822 698	5 114 159	3 740 706	3 420 584	3 390 445	4 167 457
Orta Amerika ve Karayipler	560 444	448 291	334 966	287 280	209 040	169 378	103 054	41 017	79 972
Güney Amerika	3 259 762	2 671 179	2 130 616	1 747 404	1 271 462	1 012 373	541 251	409 888	551 392

Yakın ve Orta Doğu	13 145 164	10 148 760	8 640 862	6 066 417	4 268 767	3 466 137	2 321 237	3 016 496	3 373 163
Diğer Asya	37 616 399	33 658 278	25 657 979	20 581 162	15 500 398	9 643 755	6 529 948	4 884 410	6 932 732
Avustralya ve Yeni Zelanda	876 169	671 742	398 688	321 399	301 553	246 974	313 072	232 255	304 554
Diğer Ülke ve Bölgeler	7 566 818	4 453 017	5 540 872	4 889 591	3 611 913	3 440 155	3 335 329	741 361	1 207 554
OECD Ülkeleri	98 891 370	88 191 315	74 690 230	67 237 823	60 533 047	44 519 419	33 608 374	26 614 284	36 279 739
EFTA Ülkeleri	6 217 519	5 774 587	4 522 434	4 439 552	3 911 430	3 395 678	2 511 999	1 480 929	1 155 270
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	45 066 639	34 664 724	26 977 555	20 403 091	15 361 751	9 292 339	6 587 757	5 553 206	6 746 471
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	12 184 213	9 827 960	8 057 762	5 044 327	3 217 953	2 735 688	1 548 166	1 237 671	1 542 984
Bağımsız Devletler	41 052 391	30 828 944	22 984 210	16 885 910	12 620 225	7 503 194	5 416 632	4 503 010	5 537 720

Kaynak: TÜİK- Ülke Gruplarına Göre İthalat Rakamları (2000-2008 Yıllık)

Tablo 13 Türkiye'nin Ülke Gruplarına Göre Gerçekleştirdiği İthalat Rakamları 2009- 2018 (Değer: ABD Bin \$)

Ülke Grupları	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009
Toplam	223 047 094	233 799 651	198 618 235	207 234 359	242 177 117	251 661 250	236 545 141	240 841 676	185 544 332	140 928 421
Avrupa Birliği	80 812 781	85 205 087	77 501 070	78 681 252	88 783 501	92 457 483	87 657 350	91 438 711	72 390 763	56 616 281
Türkiye Serbest Bölge	1 322 322	1 564 460	1 434 892	1 227 213	1 260 771	1 267 869	1 045 827	1 038 057	878 447	965 287
Diğer ülkeler	140 911 991	147 030 105	119 682 274	127 325 894	152 132 845	157 935 899	147 841 964	148 364 908	112 275 122	83 346 853
Diğer Avrupa	29 390 572	31 380 524	21 906 906	28 111 593	36 367 325	41 319 229	37 206 446	35 668 228	30 101 101	25 779 110
Kuzey Afrika	4 593 806	4 142 800	3 200 795	3 006 965	3 435 769	3 508 479	3 308 343	3 342 055	3 098 091	2 237 693
Diğer Afrika	2 454 102	3 033 853	2 154 733	2 092 386	2 502 192	2 522 630	2 613 447	3 424 658	1 725 916	1 700 198
Kuzey Amerika	14 358 599	14 118 743	11 930 767	12 070 505	13 834 992	13 952 865	15 084 268	17 345 670	13 234 069	9 513 149
Orta Amerika ve Karayipler	786 347	960 209	967 028	1 039 522	1 123 835	1 362 167	1 069 126	903 455	622 763	475 745
Güney Amerika	7 774 819	5 930 113	4 092 086	3 661 117	3 934 733	3 665 676	4 079 580	4 500 367	2 942 329	2 286 192

Yakın ve Orta Doğu	17 858 423	19 785 552	13 760 750	13 574 630	20 480 465	22 214 051	21 410 008	20 439 413	13 010 828	7 133 985
Diğer Asya	51 517 994	57 168 376	54 257 039	53 339 448	56 162 293	54 648 319	49 602 022	53 143 945	40 343 434	28 748 748
Avustralya ve Yeni Zelanda	1 108 481	2 236 380	654 628	608 577	637 678	1 318 247	861 022	806 922	493 033	647 843
Diğer Ülke ve Bölgeler	11 068 848	8 273 556	6 757 542	9 821 152	13 653 562	13 424 235	12 607 701	8 790 195	6 703 558	4 824 190
OECD Ülkeleri	107 174 192	116 368 061	100 923 436	101 502 395	116 518 208	124 206 736	113 723 573	121 327 626	94 162 761	72 965 024
EFTA Ülkeleri	3 610 860	7 776 185	3 161 772	3 137 859	5 716 743	10 652 294	5 238 265	5 845 716	4 002 407	2 780 569
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	32 812 295	30 605 008	24 183 105	31 525 224	40 926 921	41 270 643	41 509 519	38 770 165	32 979 705	27 686 923
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	10 427 942	11 206 468	7 739 664	9 310 425	13 443 503	14 802 005	16 429 472	17 305 837	11 607 394	6 009 259
Bağımsız Devletler	28 145 037	26 079 316	20 728 847	27 152 409	33 085 484	34 000 176	35 248 191	33 159 169	28 908 734	24 757 453

Kaynak: TÜİK- Ülke Gruplarına Göre İthalat Rakamları (2009-2018 Yıllık)

Avrupa Birliğinin 2002 yılına kadar ortak para birimi olan Euro'nun beklentileri karşılamaması ve Amerikan Doları karşısında değer kaybetmesi, Türkiye'nin AB ile yapılan ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum kriz dönemi sonrası ihracattaki artışa rağmen ithalatta da gözlenen artışı açıklayan bir durumdur. Türkiye'nin ithalatını karşılayan AB ticaret rakamları tabloda yansımaktadır.

Tablo 12 ve 13, Türkiye'nin ülke gruplarına göre gerçekleştirdiği ithalatında yıllar içinde artış olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumun en etkili nedenlerinden biri; Türkiye'nin hammadde ve yarı mamul ağırlıklı ihracatının olması ve ihraç edilen bu ürünlerin işlenmiş nihai bir mal olarak Türkiye tarafından ithal edilmesidir. Bu durum ihracatını sağlayacak Türkiye için ithalatının da olmazsa olmaz olduğunu yansıtılmaktadır. Bir diğer önemli husus ise; Türkiye'nin petrol, doğalgaz ve enerji kaynakları ihtiyacının büyük bir kısmını dışarıdan karşılıyor oluşudur. Ne yazık ki mevcut enerji kaynakları yapısı gereği, gerek duyulan enerji ihtiyacını karşılayamamaktadır. Neredeyse tüm enerji kaynaklarını da dışarıdan temin etmektedir. Aynı zamanda TK verilerinde enerji ihtiyacını dışarıdan temin eden ülkeler içerisinde baş sıralarda geldiği bilinmektedir. Enerji ihtiyacı bakımından dışa bağımlı olan Türkiye'nin ithalat verileri bu durumu destekler niteliktedir.

Kriz sonrası döneme bakıldığında; 2001- 2002 yılları sonrasında ithalatta iniş ve çıkışların görüldüğü, aynı zamanda bir artışın da yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu durum Türkiye'nin krizden çıkış için uyguladığı politika ve önlemler ile açıklanabilir. retime dayalı bir ekonomi oluşturulmuş, ihracatı arttırmaya yönelik hedefler belirlenmiştir. Böyle bir durumda Türkiye gibi dışa bağlı ülkelerde ithalatın artması öngörülen bir durumdur. Tablo 12 ve 13 bu durumu destekler nitelikte olmuştur.

Bu durumda Türkiye'nin ithalat ve ihracatında en büyük paya sahip ülkelerin incelenmesi daha doğru sonuçları yansıtacaktır.

1.4.11. Türkiye'nin En ok İhracat Ve İthalat Gerçekleştirdiği lkeler

Tablo 10, 11, 12 ve 13'te Türkiye'nin ülke gruplarına göre gerçekleştirmiş olduğu ticareti gösterilmiştir. Son 10 yıl içerisinde Türkiye'nin en çok ihracat gerçekleştirdiği ilk 20 ülke sırası ile Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, Irak, ABD, İşpanya, Fransa, Hollanda,

Belçika, İsrail, Romanya, Rusya Federasyonu, Polonya, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Mısır, Çin, Bulgaristan, Suudi Arabistan, İran ve Yunanistan olmuştur. İthalatında ise sırası ile Rusya Federasyonu, Çin, Almanya, ABD, İtalya, Hindistan, Birleşik Krallık, Fransa, İran, Güney Kore, İspanya, Japonya, BAE, Belçika, Hollanda, Brezilya, Polonya, İsviçre, Çekya ve Ukrayna yer almaktadır. Ülke grupları verilerinde bahsedildiği üzere Türkiye ticaretinin büyük payı Avrupa Birliği ülkelerine gerçekleşmektedir.

Tablo 14 Türkiye'nin Son 10 Yıl İçerisinde En Çok İhracat Yaptığı İlk 20 Ülkenin Toplam İçindeki Payı (%)

Yıl	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009
Toplam	167 920 613	156 992 940	142 529 584	143 838 871	157 610 158	151 802 637	152 461 737	134 906 869	113 883 219	102 142 613
Almanya	16 136 905	15 118 910	13 998 653	13 417 033	15 147 423	13 702 577	13 124 375	13 950 825	11 479 066	9 793 006
Birleşik Krallık	11 106 981	9 603 189	11 685 790	10 556 393	9 903 172	8 785 124	8 693 599	8 151 430	7 235 861	5 937 997
İtalya	9 560 164	8 473 471	7 580 837	6 887 399	7 141 071	6 718 355	6 373 080	7 851 480	6 505 277	5 888 958
Irak	8 346 026	9 054 612	7 636 670	8 549 967	10 887 826	11 948 905	10 822 144	8 310 130	6 036 362	5 123 406
ABD	8 304 649	8 654 268	6 623 347	6 395 842	6 341 841	5 640 247	5 604 230	4 584 029	3 762 919	3 240 597
İspanya	7 708 391	6 302 135	4 988 483	4 742 270	4 749 584	4 334 196	3 717 345	3 917 559	3 536 205	2 818 470
Fransa	7 287 093	6 584 199	6 022 485	5 845 032	6 464 243	6 376 704	6 198 536	6 805 821	6 054 499	6 211 415
Hollanda	4 760 562	3 864 486	3 589 432	3 154 867	3 458 689	3 538 043	3 244 429	3 243 080	2 461 371	2 127 297
Belçika	3 950 933	3 151 422	2 548 240	2 557 805	2 939 108	2 573 804	2 359 575	2 451 030	1 960 441	1 795 682
İsrail	3 894 499	3 407 436	2 955 545	2 698 139	2 950 902	2 649 663	2 329 531	2 391 148	2 080 148	1 522 436
Romanya	3 867 040	3 139 188	2 671 249	2 815 506	3 008 011	2 616 313	2 495 427	2 878 760	2 599 380	2 201 936
Rusya Federasyonu	3 399 662	2 734 316	1 732 954	3 588 331	5 943 014	6 964 209	6 680 777	5 992 633	4 628 153	3 189 607

Polonya	3 346 059	3 070 758	2 650 505	2 329 176	2 401 689	2 058 857	1 853 700	1 758 252	1 504 280	1 322 218
BAE	3 137 497	9 184 157	5 406 993	4 681 255	4 655 710	4 965 630	8 174 607	3 706 654	3 332 885	2 896 572
Mısır	3 053 535	2 360 734	2 732 926	3 124 876	3 297 538	3 200 362	3 679 195	2 759 311	2 250 577	2 599 030
Çin	2 912 538	2 936 262	2 328 044	2 414 790	2 861 052	3 600 865	2 833 255	2 466 316	2 269 175	1 600 296
Bulgaristan	2 669 699	2 803 182	2 383 500	1 675 928	2 040 157	1 971 247	1 684 989	1 622 777	1 497 384	1 385 544
Suudi Arabistan	2 636 000	2 734 522	3 172 081	3 472 514	3 047 134	3 191 482	3 676 612	2 763 476	2 217 646	1 768 216
İran	2 392 778	3 259 270	4 966 176	3 663 760	3 886 190	4 192 511	9 921 602	3 589 635	3 044 177	2 024 546
Yunanistan	2 086 693	1 662 638	1 427 206	1 400 566	1 536 658	1 437 443	1 401 401	1 553 312	1 455 678	1 629 637
Diğerleri	57 362 910	48 893 786	45 428 468	49 867 421	54 949 144	51 336 100	47 593 330	44 159 211	37 971 734	37 065 745

Kaynak: TÜİK- Ülkelere Göre Yıllık İhracat (Türkiye'nin En Çok İhracat Yaptığı 20 Ülke)

Tablo 15 Türkiye'nin Son 10 Yıl İçinde En Çok İthalat Yaptığı İlk 20 Ülke Toplam İçindeki Payı (%)

Yıllar	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009
Toplam	223 047 094	233 799 651	198 618 235	207 234 359	242 177 117	251 661 250	236 545 141	240 841 676	185 544 332	140 928 421
Rusya Federasyonu	21 989 574	19 514 094	15 162 386	20 401 757	25 288 597	25 064 214	26 625 286	23 952 914	21 600 641	19 450 086
Çin	20 719 046	23 370 620	25 441 433	24 873 457	24 918 224	24 685 885	21 295 242	21 693 336	17 180 806	12 676 573
Almanya	20 407 264	21 301 869	21 474 989	21 351 884	22 369 476	24 182 422	21 400 614	22 985 567	17 549 112	14 096 963
ABD	12 377 681	11 951 744	10 867 793	11 141 462	12 727 562	12 596 170	14 130 546	16 034 121	12 318 745	8 575 737
İtalya	10 154 156	11 304 715	10 218 387	10 639 042	12 055 972	12 884 864	13 344 468	13 449 861	10 139 888	7 594 645
Hindistan	7 534 558	6 216 639	5 757 246	5 613 515	6 898 577	6 367 791	5 843 638	6 498 651	3 409 938	1 902 607
Birleşik Krallık	7 446 107	6 548 620	5 320 237	5 541 277	5 932 227	6 281 414	5 629 455	5 840 380	4 680 611	3 473 433
Fransa	7 413 025	8 070 897	7 364 715	7 597 687	8 122 571	8 079 840	8 589 896	9 229 558	8 176 600	7 091 795
İran	6 931 258	7 492 104	4 699 777	6 096 254	9 833 290	10 383 217	11 964 779	12 461 532	7 645 008	3 405 986
Güney Kore	6 343 174	6 608 874	6 384 242	7 057 439	7 548 319	6 088 318	5 660 093	6 298 483	4 764 057	3 118 214
İspanya	5 492 456	6 372 911	5 679 305	5 588 524	6 075 843	6 417 719	6 023 625	6 196 452	4 840 062	3 776 917

Japonya	4 124 170	4 281 472	3 943 604	3 140 055	3 199 915	3 453 190	3 601 427	4 263 730	3 297 796	2 781 971
BAE	3 780 736	5 546 921	3 701 153	2 008 690	3 253 024	5 384 468	3 596 545	1 649 456	698 421	667 857
Belçika	3 571 445	3 728 941	3 200 764	3 146 936	3 863 892	3 843 376	3 690 309	3 959 279	3 213 606	2 371 516
Hollanda	3 304 668	3 747 619	3 000 336	2 914 359	3 517 164	3 363 585	3 660 634	4 004 955	3 156 000	2 543 073
Brezilya	3 257 706	2 544 928	1 788 012	1 792 241	1 728 745	1 408 806	1 770 094	2 074 354	1 347 525	1 105 890
Polonya	3 101 678	3 445 906	3 244 193	2 977 662	3 082 128	3 184 533	3 058 078	3 496 189	2 620 956	1 817 093
İsviçre	2 816 560	6 899 988	2 502 961	2 445 864	4 821 031	9 645 289	4 304 864	5 018 977	3 153 702	1 999 386
Çekya	2 650 303	2 828 107	2 561 652	2 218 334	2 420 199	2 627 288	2 005 342	1 755 452	1 327 672	1 028 650
Ukrayna	2 645 479	2 817 133	2 547 636	3 448 171	4 242 612	4 516 333	4 394 200	4 812 060	3 832 744	3 156 659
Diğerleri	66 986 050	69 205 549	53 757 413	57 239 750	70 277 748	71 202 528	65 956 005	65 166 370	50 590 442	38 293 370

Kaynak: TÜİK- Ülkelere Göre Yıllık İthalat (Türkiye'nin En Çok İthalat Yaptığı 20 Ülke)

Tablo 14 ve 15'te Türkiye'nin son 10 yıl içerisinde en çok ihracat ve ithalat gerçekleştirdiği ilk 20 ülkenin toplam içindeki payı gösterilmektedir. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Türkiye'nin ihracatında en büyük payın; Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, Irak ve ABD olduğu, ithalatındaki büyük payın ise Almanya, Rusya, Çin ve ABD ülkelerinin olduğu görülmektedir. Almanya ve Irak'ın tablo üzerinde gösterilen yıllarda ihracat payını arttırdığı, Birleşik Krallık, İtalya ve ABD'nin ise Türkiye ihracatı içerisindeki payını düşürdüğü görülmektedir. Türkiye ithalatında ise; Rusya, Çin, Almanya ve ABD ticari ortaklarının yıllar itibariyle payını arttırdığı gözlemlenmektedir. Türkiye doğalgaz ve petrol, otomotiv, elektronik aletler ve tıbbi cihazlar gibi ürünlerinin ithalatının büyük bir kısmını bu ülkelerden temin etmektedir. Bu nedenle payını arttırdığı yorumlanabilmektedir. Bu kısım sektör bazında ticaret verileri bölümünde ayrıntılı olarak işlenecektir.

1.4.12 Türkiye'nin Mal Gruplarına Göre İhracat ve İthalat Rakamları (2000-2018)

Tablo 14 ve 15'te Türkiye'nin en çok ihracat ve ithalatını gerçekleştirdiği ülkelerin payları ile sıralaması gösterilmiştir. Bu sıralamaya istinaden gerçekleştirdiği ticaretin mal gruplarına göre sınıflandırması da şu şekildedir; Tarım ve ormancılık mal grubu, balıkçılık, madencilik ve taş ocakçılığı mal grupları, imalat sanayi, elektrik, gaz ve su, toptan ve perakende ticaret, gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri, diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetlerdir. Aşağıda yer alan tablo 16 ve 17' de gösterileceği üzere küresel krizin ortaya çıkış yılları ihracat verilerinin yapısı değişmiş durumdadır.

Tablo 16 Türkiye'nin Sektör Grupları Olarak İhracat Rakamları (2000-2008) (Değer: BİN ABD \$)

	Mal Grupları	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000
Grup no	Toplam	132027195.6	107271749.9	85534675.52	73476408.14	63167152.82	47252836.3	36059089.03	31334216.36	27774906.05
<u>A</u>	Tarım ve ormancılık	3.936.710.995	3725212.72	3480539.05	3.328.814.378	2.541.776.989	2120689.84	1.754.287.436	1.976.409.808	1.659.091.973
<u>B</u>	Balıkçılık	240.330.015	158.252.469	130.858.143	139.500.319	103.118.412	80.745.945	51.419.361	29.744.526	24.506.036
<u>C</u>	Madencilik ve taş ocakçılığı	2155150.17	1.660.894.737	1.146.325.987	810.241.366	649.237.439	469.089.493	387.192.803	348.652.276	400.268.517
<u>D</u>	İmalat sanayi	125187659.3	101081872.6	80246109.26	68813408.1	59579116.04	44378429.38	33701646.04	28826014.19	25517540.43
<u>E</u>	Elektrik, gaz ve su	73.323.606	168.838.943	123.592.627	103.448.562	60.173.179	20.092.618	15.841.392	20.486.941	20.385.958
<u>G</u>	Toptan ve perakende ticaret	430.464.769	473.923.265	405.435.272	279.811.505	230.757.965	182.737.638	147.246.473	127.495.421	136.407.853
<u>K</u>	Gayrimenkul, kiralama, iş faaliyetleri	1.881.649	1.399.052	425.053	258.376	1.354.283	81.405	55.131	1.276.251	402.793
<u>O</u>	Diğer sosyal, toplumsal hizmetler	1.675.085	1.356.142	1390.13	925.534	1.618.516	969.987	1.400.398	4.136.942	16.302.486

Kaynak: TÜİK - Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 3) Göre İhracat

Tablo 17 Türkiye'nin Sektör Grupları bazında İhracat Rakamları (2009-2018) (Değer: Bin ABD \$)

	Mal Grupları	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009
Grup No	Toplam	167920613.5	156992940.4	142529583.8	143838871.4	157610157.7	151802637.1	152461736.6	134906868.8	113883219.2	102142612.6
A	Tarım ve ormancılık	5.556.333.051	5.287.136.952	5.397.249.276	5.756.596.081	6.029.749.423	5.653.322.533	5.188.858.291	5.166.596.368	4.934.710.445	4.347.482.539
B	Balıkçılık	485.591.843	450.685.357	413.904.461	368.234.935	346.537.482	258.177.483	190.340.054	186.017.098	156.013.664	188990.25
C	Madencilik	3.399.632.368	3.509.311.322	2.676.814.917	2.798.895.593	3.406.108.389	3.879.449.004	3.160.765.459	2.805.448.969	2.687.123.511	1682915.41
D	İmalat sanayi	157705154.3	147138203.1	133595801.4	134389890.1	147059418.5	141358198.6	143193910.8	125962536.8	105466686.2	95449246.36
E	Elektrik, gaz ve su	99.680.003	81.881.495	13590.44	73.861.281	88.883.916	28.970.428	190211.35	148.789.051	181.375.409	139.740.389
G	Toptan ve perakende ticaret	648.072.061	510.030.298	423.718.674	445.281.698	672.861.391	605.984.367	534.800.144	631.900.793	451.656.433	330.549.708
K	Gayrimenkul, kiralama, iş faaliyetleri	577.332	760.438	793.756	1.966.987	2.555.967	3.421.689	543.759	583.055	2.036.521	1.247.627
O	Diğer sosyal, toplumsal hizmetler	25.572.484	14.931.409	7.710.889	4.144.786	4.042.653	15.113.033	2.306.656	4.996.665	3.616.967	2.440.319

Kaynak: TÜİK - Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 3) Göre İhracat

Tablo 16 ve 17 Türkiye'nin sektör grupları olarak gerçekleştirdiği ihracat rakamlarını yansıtmaktadır. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Tablo 16; 2000 ve 2008 yılları arası, tablo 17 ise; 2009 ve 2018 yılları arası verileri kapsamaktadır. Tabloların iki ayrı başlık halinde değerlendirilmesi kriz sürecinin daha net görülmesine imkân sağlayacaktır. Türkiye'nin sektör grupları bazında ihracat rakamlarına ait grup ana başlıkları şu şekildedir;

- Tarım ve ormancılık,
- Balıkçılık,
- Madencilik ve taş ocakçılığı,
- İmalat sanayi,
- Elektrik, gaz ve su,
- Toptan ve perakende ticaret,
- Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri,
- Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetlerdir.

İhtiyaçların sınırsız olduğu dünyada her ülke üretmek, üretmek için hammadde ve yarı mamul satın almak, ürettiklerini de satmak ister. Hiçbir ülke diğer ülkelerden bağımsız değildir. Küreselleşen dünya kavramı burada meydana gelmektedir ve dolayısıyla her ülke dünyada yaşanan olumlu ve olumsuz gelişmelerden etkilenmektedir.

Ülkeler; doğal kaynaklar, emek, sermaye ve girişim olan üretim faktörlerinden hangisinde üstünlüğe sahip ise onun üretiminde yoğunlaşır ve ticaretini gerçekleştirir. Üretmediği ürünleri ise diğer ülkelere satın alır.

Türkiye ticareti incelendiğinde, emek yoğun üretim yapan bir ülkedir demek mümkündür. Coğrafi konumu, iklim koşulları, toprak yapısı ve yer altı kaynakları bakımından zengin olan Türkiye, tarım ürünleri üretme konusunda avantajlıdır. Tablo 18 ve 19'da Türkiye'nin sektör grupları olarak ihracat rakamları yer almaktadır. Veriler incelendiği üzere; ihracatının büyük bir payının tarım ve ormancılık sektörüne ait olduğu görülmektedir. 2000-2018 yılları arasında gıda ürünleri ihracatında düzenli olarak bir artış söz konusudur. Kırsal nüfusun olduğu köylerde tarım sektörünün geliştiğini, kentsel nüfusta ise yerini imalat sektörüne bırakması kentleşmeden kaynaklıdır. Kriz yılları ve sonrası için tarım sektörü yerini imalat sanayiye bıraktığı söylenebilir. Üretim gücünün makinalara bırakılması ile sanayi ve imalat sektörleri için de ihracat içerisindeki payını arttırmıştır şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 18 Türkiye'nin Sektör Grupları bazında İthalat Rakamları (2000-2008)**(Değer: Bin ABD \$)**

Grup NO	Sektör Grupları	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000
	Toplam	201 963 574	170 062 715	139 576 174	116 774 151	97 539 766	69 339 692	51 553 797	41 399 083	54 502 821
A	Tarım ve ormancılık	6 391 914	4 640 577	2 902 369	2 801 365	2 757 392	2 535 427	1 702 642	1 409 313	2 123 187
B	Balıkçılık	41 125	30 935	32 627	24 233	7 868	2 428	1 199	879	1 661
C	Madencilik ve taş ocakçılığı	35 649 704	25 314 075	22 033 762	16 321 199	10 980 937	9 020 508	7 192 305	6 576 826	7 096 767
D	İmalat sanayi	150 252 335	2 660 999	2 453 059	2 114 179	1 904 016	1 633 972	1 361 941	39 811	42 543
E	Elektrik, gaz ve su	15 492	21 528	18 208	18 208	15 683	43 453	128 215		
G	Toptan, perakende ticaret	9 578 987	6 086 804	4 194 758	3 379 441	3 319 794	2 039 936	1 138 651		
K	Gayrimenkul, kiralama, faaliyetleri	1 696	2 395	1 073	5 985	867	1 198	2 337		
O	Diğer sosyal, toplumsal, hizmetler	32 320	28 256	14 549	15 437	9 910	6 971	5 416		74

Kaynak: TÜİK- Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 3) Göre İthalat

Tablo 19 Türkiye'nin Sektör Grupları bazında İthalat Rakamları (2009-2018) (Değer: Bin ABD \$)

No	Sektör Grupları	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009
	Toplam	223 047 094	233 799 651	198 618 235	207 234 359	242 177 117	251 661 250	236 545 141	240 841 676	185 544 332	140 928 421
A	Tarım ve ormancılık	9 284 091	8 986 755	7 041 368	7 176 330	8 588 523	7 718 045	7 446 641	8 895 184	6 456 707	4 593 839
B	Balıkçılık	50 893	57 996	55 956	88 366	69 365	58 015	56 206	48 717	33 322	31 217
C	Madencilik, taşocakçılığı	28 967 959	26 078 566	19 008 899	27 608 840	37 126 090	38 205 124	42 246 825	37 331 370	25 932 549	20 624 650
D	İmalat sanayi	175 979 178	190 748 102	167 243 395	166 821 237	187 742 215	196 822 807	176 235 027	183 930 287	145 366 975	2 907 764
E	Elektrik, gaz ve su	57 031	85 501	213 614	325 171	438 829	334 204	255 377	86 576	20 471	17 256
G	Toptan, perakende ticaret	8 601 152	7 727 939	5 010 752	5 175 931	8 153 867	8 468 456	10 258 094	10 496 278	7 703 896	4 608 026
K	Gayrimenkul, kiralama faaliyetleri	1 583	3 140	1 856	2 647	3 036	1 143	838	4 462	2 284	1 345
O	Diğer sosyal, toplumsal, hizmetler	105 208	111 652	42 395	35 836	55 193	53 456	46 135	48 803	28 128	21 492

Kaynak: TÜİK- Ekonomik Faaliyetlere (ISIC, Rev. 3) Göre İthalat

Tablo 18 ve 19’da görüldüğü üzere Türkiye’nin sektör grupları olarak gerçekleştirdiği ithalat verileri yer almaktadır. Tablo 18; 2000- 2008 yılları arası, tablo 19 ise; 2009- 2018 yılları arası verilerini kapsamaktadır. Türkiye’nin ürün grupları, sektör bazında ithalat verileri grup ana başlıkları şu şekildedir:

- Tarım ve ormancılık,
- Balıkçılık,
- Madencilik ve taş ocakçılığı,
- İmalat sanayi,
- Elektrik, gaz ve su,
- Toptan ve perakende ticaret,
- Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri,
- Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetlerdir.

2001-2007 yılları arası gerçekleşen ticarete bazı ürün grupları nedeniyle ithalat hacminde büyüme görülmüştür. Bu durum dış tüketimin geldiği boyutu yansıtmaktadır. Tablo 18 ve 19 ithalat kalemleri üzerindeki hassasiyete dikkat çektiğini göstermektedir. Sektörlerde yer alan; sermaye ve ara malı ithalatı, Türkiye ekonomisinin ihracat performansını büyük ölçekte etkilemiştir. Enerji ve teknoloji yoğun olan otomotiv endüstrisini kapsayan imalat sanayi, görüldüğü üzere önemli bir paya sahip olmakla birlikte GSMH içerisinde payını yükseltmiştir. Maden ve yakıtlar bakımından yeterli olamamak ile birlikte ithalatın da bu bağlamda arttığı görülmektedir. Üretim sektörler kapsamında özellikle, işlenmiş mal ithalatın toplam ithalat içerisinde büyük paya sahip olduğu görülmektedir. Artan nüfus ve kentleşme üretim faaliyetlerinde yapısal değişimlere neden olmaktadır. GSMH içerisinde hizmet ve sanayi sektörleri payını artırırken, tarımın payı için düşüş yaşadığı söylenebilmektedir. Bu durumun dış ticarete etkisini gösterdiği de veriler ile görülmektedir.

Teknoloji üretme konusunda ise, yaşanan sıkıntı ihracatın ithalatı karşılaması açısından başarılı sonuçlar vermediğini destekler niteliktedir. Bu doğrultuda; 2000-2008 yılları arası dış ticaretin küçüldüğü görülmektedir.

BÖLÜM 2 TÜRKİYE'DE GIDA SEKTÖRÜ

2.1 Gıda Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi

Maslow' un ihtiyaçlar hiyerarşisinde açıkladığı gibi, insan ihtiyacının en temel basamağı olan fizyolojik ihtiyaçlardan bir tanesi beslenmedir. İnsan doğası gereği beslenmeye ihtiyaç duyar. Bu durum da gıda üretiminin önemini en iyi şekilde vurgulamaktadır.

Gıda, küresel yoksulluğun önlenmesi ve beslenmenin ilerletilmesi için merkez konumundadır.

Gıda sektörü; etin işlenip saklanmasından, süt ve süt ürünleri üretimine, içecek imalatından, nişastalı ürünlerin üretimine ve daha birçok çeşitli alt sektörü içermektedir. Tüm bu alt sektör grupları gıda ve içecek üretimi başlığı altında sınıflandırılmış olsa da birçoğunun birbirinden farklı şekilde yapısal durumları, beklentileri ve talepleri bünyesinde barındırır (Özcan, 2015). Sektör temelini tarım oluşturmaktadır. Bu durumda gıda sektörü; tarım sektörünün desteklenmesi ile hayvansal ve bitkisel hammaddeyi işleyip, raf ömrü ekleyerek tüketime hazır hale dönüştüren, tarımsal üretime işleme ve muhafaza işlevi uygulayan sanayi kolu olarak tanımlanabilir. Tarım kavramı denildiğinde akla ilk gelen genellikle bitkisel üretimdir, oysaki tarım çok daha kapsamlı bir terimdir. Tarım; bitkisel üretim ile birlikte hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de içerir (Olalı vd., 1987: 3).

Ülke ekonomisi içerisinde önemli bir yer tutan gıda sanayinin, en eski sanayi kolu olduğu bilinmektedir. Ulaşım, gıda marketçiliği, perakendecilik, gibi sektörlerin gelişmesine katkı sağlarken, topraktan aldığı tarımsal hammaddeyi işleyerek yüksek kalitede, sağlıklı katma değere dönüştürmektedir. Sektörün ana girdisini oluşturan, tarım sanayine paralel şekilde her geçen gün gelişimini sürdürmeye devam etmektedir (Özcan, 2015).

Gıda grubu ürünlerin üretimi, yöreye ve mevsime göre değişkenlik gösterebilir. Jeopolitik konumu ve toprak verimliliği açısından avantajlı olan Türkiye hammaddenin büyük bir kısmını kendi ülke sınırları içerisinde üretebilmektedir. Kurulduğu günden günümüze önemli ivme kat eden sektör yapısal değişimler yaşamış ve yaşamaya devam etmektedir. Teknolojinin yenilenmesi, ürün çeşitliliğinde artış, firma evlilikleri, yeni pazarlama teknikleri bu gelişmelerin bir kaçıdır (Bulu vd., 2007).

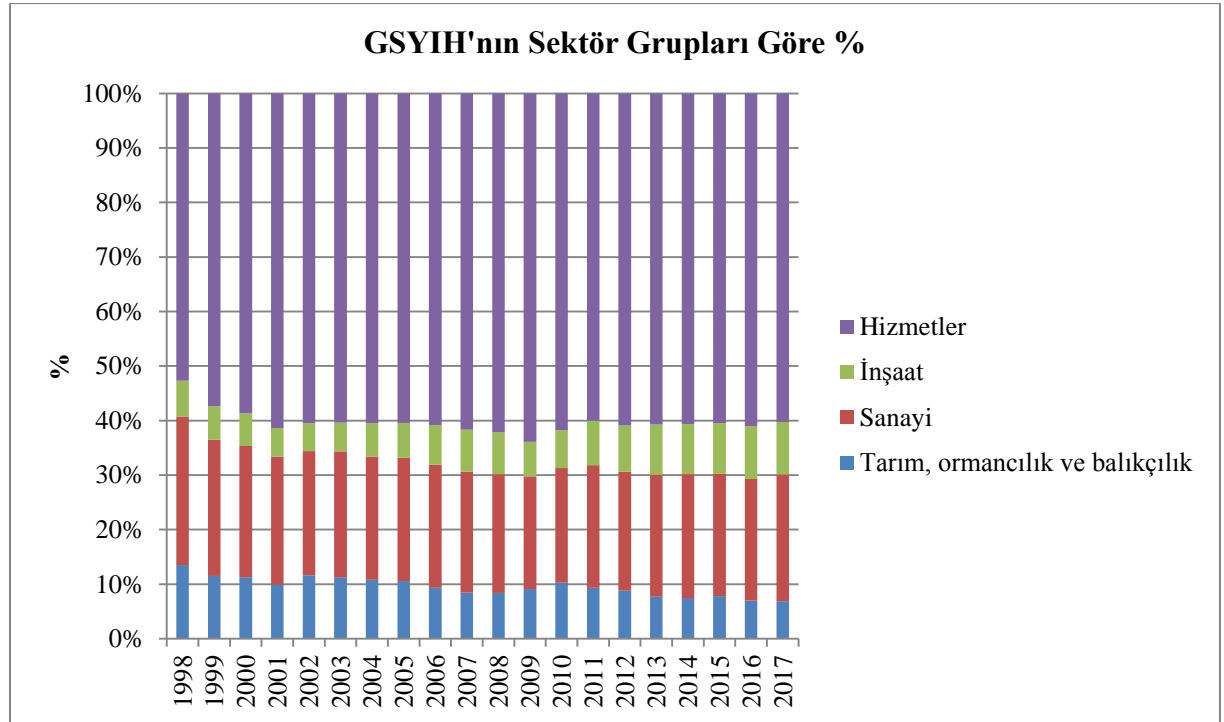
Stratejik bir öneme sahip olan gıda sektörü için; etkileşimler sonucu ortaya çıkan bitkisel ve hayvansal üretim faaliyeti olduğu söylenebilir. Ayrıca tarım, ormancılık ve hayvancılık gibi alanları kapsayan geniş bir yelpazeye sahiptir. Küresel krizler, iklim ve kuraklık gibi durumlardan çabuk etkilenmektedir.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Sanayi, kurulan ve kapanan şirket istatistikleri veri tabanından elde edilen ‘gıda sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin yıllar itibariyle kuruluş rakamları’ son 3 yıl verileri; 2016 yılı; 1149 şirket, 2017 yılı; 1109 şirket, 2018 yılı; 1180 şirket şeklindedir. Veriler incelendiğinde her geçen yıl için rakamsal artış görülmektedir.

Günümüzde yaşanan nüfus artışı, önemli bir paya sahip sanayileşme ve teknolojik faaliyetler küreselleşen dünyada gıda sektörünün önemini daha da arttırmaktadır. Ancak insanlar tarafından yanlış kullanılan ve yönetilen doğal kaynaklar gıda sektörünün olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır.

Gıda sektörü dış ticaretteki etkinliği, sanayiye kazandırdığı hammadde, istihdamdaki payı ve diğer sektör grupları ile bağlantısı açısından ülkelerin kalkınması için önemli bir role sahip olup, bu alanda hem yerel hem de küresel politikaların üretilmesi gerekmektedir. Gıda sektörünün GSYIH içerisindeki payı ne kadar büyük olursa, ekonomiye de katkısı o değin büyük olacaktır (Özcan, 2015).

Şekil 4 GSYIH'nin Sektör Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK Makro Göstergeleri

Şekil 4'te GSYH'nin sektör gruplarına göre dağılımı gösterilmekte olup, kullanılan verilere TÜİK veri tabanından ulaşım sağlanmıştır. Veri grubu olarak; hizmetler, inşaat, sanayi, tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerine yer verilmiştir. Bir sektörün GSYIH içerisindeki payı, o sektörün ülke ekonomisi içerisindeki yerini ortaya koymaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde, gıda sektörünün GSYIH içerisindeki payının diğer sektörlerin altında kaldığı görülmektedir. Düşük teknoloji yapıları nedeniyle Araştırma Geliştirme (Ar-Ge), kapasite kullanım oranı gibi çeşitli değişkenlerde ise diğer imalat sanayi sektörlerine göre daha geride olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumu tarım alanında bugün halen kullanılan geleneksel yöntemler ile açıklamak mümkündür. Tarım, hayvancılık ve gıda alanında üretim emek yoğun iken; bu gruplar dışında kalan sektörlerde teknoloji faktörünün daha aktif kullanıldığı gözlemlenmektedir. Şekil 4'te görüldüğü üzere; tarım, ormancılık ve balıkçılığı kapsayan gıda sektörünün GSYIH içerisindeki payında gözlenen iniş ve çıkışlar söz konusudur. Bu yaşanan paydaki oynaklığı sanayi ve hizmet sektörleri büyürken, gıda sektörünün aynı oranda büyümemesi ile açıklayabiliriz. Gıda sektörünün ekonomik büyüme içindeki payının daha az olmasını bu sektörden elde edilen gelirin, bu sektörün dışında kalan sektörlerle oranla daha düşük seyretmesi ile yorumlamak mümkündür. 2008- 2009 kriz yılları sonrası sektörün paylarında düşüş gözlemlenmektedir. 2008 yılında; % 8.4, 2009 yılında; % 9.1, 2010 yılında ise; % 9.4 seyreden değerlerin kriz dönemi etkilerinin azaldığı 2010 ve 2011 yılları itibarıyla; % 8.8'e düşmüştür. Bu durumu Türkiye'nin diğer ülkeler ile olan ticari ilişkilerindeki yaşamış olduğu sorunları ile de açıklamak mümkündür.

Dünyada ve ülke içerisinde yaşanan demografik gelişmelere karşı hassas olan gıda sektörü ekonomi içerisindeki performansında düşüş yaşamaktadır. Sektörün duyarlılığı; gelir, doğal kaynaklar, mevsimsellik, iklim, jeopolitik konum, jeopolitik endişeler, toprak verimliliği, bölgesel işsizlik gibi faktörler ile açıklanmaktadır. Bu durum Türkiye'nin ticaretini de yakından etkilemektedir. Uygulanan ambargo ve kotalar, sektör içerisinde yaşanan sorunlar, son yıllarda ekonomide yaşanan düşme eğilimine yansımaktadır.

Türkiye'nin dış ticaretinin temel taşları 1980'li yıllarda uygulanan kalkınma modelleri ile oluşmuştur. Böylece ülke dışı açılma politikasına geçiş yapmıştır. Uygulanan politikalar ile Türkiye'nin ihracatında ve ithalatında ekonomik olarak olumlu gelişmeler sağlanmıştır. Kazanılan ivme ile gıda sektörünün sanayileşmesi anlamında önemli adımlar atılmıştır. Modern gıda sanayilerinin kurulması Türkiye ekonomisinde büyük bir paya sahiptir. Ancak bu gelişmeler rekabet gücüne yeterli ölçüde yansımamaktadır. O halde tüketici beklentileri doğrultusunda üretim yapmak ve talepleri tam anlamıyla karşılamak sektör için olumlu bir gelişme olarak yorumlanacaktır. Bu doğrultuda sektör; uygun mal ve hizmet üretimi için,

düşük maliyetle piyasaya sürebilmek adına gıda ve tarım politikalarına uygun üretim yapabilmek üzere çalışmaktadır. Sahip olduğu Ar-ge ekipmanları ile yaşanan sorunların bir nebze de olsa çözüme kavuşması için; gıda sektörü ve tarım arasındaki entegrasyon artırımına gitmenin doğru olacağı savunulmuştur. Ancak gıda kontrol uygulamaları çoğaltılsa da bu durum yeterli olamamıştır (Doğan vd., 2015).

Sektör firma sayısı ve istihdam gibi erguvanlar ile Türk imalat sanayinde önemli bir yere sahiptir. Ancak mevcutta yer alan düşük teknolojik yapı, makineleşmenin az olması ve firma ölçeklerinin küçüklüğü gibi nedenler ile emek yoğun bir sektör olduğunu aşağıda yer alan tablo 20 yansıtmaktadır.

Tablo 20 Türkiye Geneli Gıda ve İçecek Sektöründe Firma ve Çalışan Sayıları, 2017

NACE Rev. 2 sınıflama sına göre faaliyet grupları	İşyeri sayısı					Zorunlu sigortalı sayısı						
	Daimi (I)	Geçici (II)	Kamu (I)	Ozel (II)	Toplam (I+II)	Daimi (I)	Geçici (II)	Kamu (I)	Ozel (II)	Erkek (I)	Kadın (II)	Toplam (I+II)
Gıda Ürünleri İmalatı Kodu:10	42.236	610	162	42.684	42.846	438.529	7.535	10.848	435.216	306.726	139.338	446.064

Kaynak: (SGK, 2017)

Tablo 20’de Türkiye geneli gıda ve içecek sektörüne ait firma, çalışan sayıları 2017 yılı rakamları yer almaktadır. Verilere ulaşım Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) istatistiklerinden sağlanmıştır.

Gıda sektörü firma sayısı bakımından imalat sanayi içerisinde ilk sıralarda yer almasına karşın, istihdamda ise tekstil ürünleri ve giyim eşyaları imalatı sonrası 3.sırada yer almaktadır. (Özcan, 2015).

Tablo 21 Gıda Sektörünün Üretim Değeri ve İmalat Sanayi İçindeki Payı (%)

Yıllar	Nace C. 10- Gıda İmalatı (Bin ABD \$)	İmalat Sanayi Toplam (Bin ABD \$)	İmalat Sanayi İçerisindeki Payı (%)
2009	69 536 150 473	447 711 358 484	15,53%
2010	81 999 266 721	538 841 657 716	15,22%
2011	100 219 264 930	712 234 260 504	14,07%
2012	112 740 487 108	771 754 258 616	14,61%
2013	127 739 526 126	866 168 537 038	14,75%
2014	151 506 292 352	996 977 351 463	15,20%
2015	170 955 533 761	1 116 847 359 989	15,31%
2016	187 266 867 245	1 220 497 043 000	15,34%
2017	220 292 024 678	1 574 830 952 778	13,99%

Kaynak: TÜİK Makro Göstergeler

Tablo 21’de gıda sektörünün üretim değerleri ve imalat sanayi içerisindeki payı % olarak gösterilmektedir. Tabloda kullanılan 2009- 2017 yılları arası veriler, TÜİK istatistiki verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. İmalat sanayinin bir alt kalemi olan “NACE C.10 Gıda imalatı ” payları yıllar itibariyle, kriz dönemi ve sonrasında yansıtmaktadır. Gıda imalatı ülke ekonomisine en çok katkısı olan imalat sanayi alt kolu olmuştur. 2009 yılı kriz dönemi sonrası verilerine bakıldığında; gıda sektörünün imalat sanayi içerisindeki payını yıllar itibariyle koruduğu görülmektedir. 2009 yılında; % 15.55 olan payı, 2010 yılında; % 15.22 olduğu görülmektedir. 2016 yılında; % 15.34 olan payın, 2017 yılında ise; % 13.99’a düştüğü görülmektedir. Bu durum ülke ekonomisi ve ticari yaptırımların sonucu olarak yorumlanabilir. Gıda imalatının, imalat sanayi içerisindeki payının her geçen gün katma değerini arttırarak büyüdüğü görülmektedir. Yaşanan bazı iniş ve çıkışların sektörün ekonomik kriz yıllarına denk gelişi şeklinde yorumlanabilir.

2.2. Gıda Sektörünün Zaman İçerisindeki Gelişimi

Gıda ve tarım sektörü, gelişmiş ya da gelişmekte olan tüm ülkelerin ekonomik hayatlarında büyük öneme sahiptir. İnsanların beslenme ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan gıda maddeleri ve hammaddelerinin temini tarım sektörüyle tamamlanmaktadır. Bu sektörün yerine geçebilecek başka bir sektör bulunmamaktadır.

Gıda sektörü yıllar boyunca zorlu engeller karşısında gelişimini sürdürmüştür. 18. yüzyıla kadar ise toprak ve bitkilerin besin ihtiyacı olarak sadece hayvan gübreleri kullanılmış, toprak her yıl nadasa bırakılmış ve toprağa her yıl farklı bir bitki ekimi yapılmıştır. Bu zaman zarfında yeterli hayvan gübresinin bulunamaması ve nadasa bırakma sonucunda, tarımsal üretim belirli bir düzeyde kalmıştır (Doğan vd., 2015).

Sektör için önemli adımların atılması, şalgam ekimi ile bilinir. İngiltere başta olmak üzere batı dünyasında da ekimin yapılması, elde olan toprakların nadasa terk edilmesinin önüne geçmiştir. Aynı zamanda gerçekleşen şalgam ekimi, hayvansal üretimde besin değeri sağlamaktadır. Böylece, hayvansal üretimde, hayvan sayısında ve hayvan gübrelerinde artış yaşanmıştır (Doğan vd., 2015).

Atılan önemli adımlardan biri olarak, İngiliz çiftçiler öncülüğünde geliştirilmiş dörtlü ekim nöbeti sisteminin kurulması olmuştur. Geliştirilen sistem ile toprağa seri şekilde şalgam, buğday, arpa ve yonca ekimi sağlanacaktır. Bu durum gıda ve tarım sektöründe artışı beraberinde getirmektedir (Doğan vd., 2015).

Sektörde yaşanan diğer bir önemli husus, 1840 yılında Alman kimyacı Justos von Liebig'in potasyum, fosfor ve azot elementlerinin bitkilerin üzerindeki gelişime olumlu yönde katkı koyduğunun tespiti olmuştur. Sonucunda ise yapay gübre elde edilmiş olup, istenilen verime ulaşım sağlanmıştır. Yeni yöntemler ile toprakların işlenmesi, gıda sektörünün pazar payını arttırmıştır (Doğan vd., 2015).

18. ve 19. yüzyıl sanayi devriminin ortaya çıkışı ile ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturan tarımsal üretim, yerel ve bölgesel üretim geleneğini koruyan sektörlerden biridir. İlk Çağdan bu zamana toplumsal varoluş ve siyasal mekanizmalar üzerinde etkileyici rol olmuştur. Bu duruma karşılık tarımın, bir ekonomik sektör olarak ortaya çıkışı çok eskiye dayanmamaktadır (Eker, 2015).

Klasik bir açıklama yapılması gerekir ise; devleti oluşturan insan unsurunun varlığını sürdürebilmesi için gereken gıda ihtiyacının temin edilebilmesi açısından sektörün önemi büyüktür. Bu nedenle tarımı da kapsayan gıda sektörü tek başına değerlendirilmeyerek, devletlerin ekolojik, toplumsal, ekonomik, biyolojik ve siyasi oluşumlarının sürdürülebilirliği üzerinde etkisi olduğu için stratejik öneme sahiptir. O halde sektörün kontrol edilmesi ve düzenlenmesi ihtiyacı doğmuştur.

Ulusal ve uluslararası müdahalelere açık bir sektör olan Türk gıda sektörü, üretiminde yüksek düzeyde belirsizlik içerisindedir. Bu durum ürünlere talebin esnek olmadığını göstermektedir (Bulu vd., 2007)

Stratejik öneminin yanı sıra farklı etkileşimler sonucu oluşan arz- talep esnekliği, üretimde devamlılığın sağlanması için diğer sektör gruplarından farklı olarak uzun vadede ve tutarlı politikalar ile sağlanmaktadır. Bu durum gıda sektörünün istikrarlı olması ve doğru üretimin gerçekleştirilebilmesi için gereklidir (Gaytancıoğlu, 2009).

Gıda sektörü tarihine bakıldığında uygulanan politikalarda bazı hususlar dikkat çekmektedir;

- Siyasetin her alanında belirleyici olan toprak mülkiyeti ve dağılımı,
- Üretici ve tüketicinin korunması adına gıda sektörü ve tarıma yapılan devlet müdahaleleri (I. Dünya Savaşına kadar olan süreçte),
- Devlet müdahalesini yerini arz- talep ilişkisi ile halka bırakması (I. Dünya Savaşı sonrası) dır.

Ancak günümüzde halen gelişmiş ülkeler gıda ve tarım sektörüne müdahale etmeye devam etmektedir (Gaytancıoğlu, 2009).

Ülkelerin kendi gereksinimleri doğrultusunda, tarımın her alanında uygulanan önlemler tarım politikaları olarak bilinmektedir.

Aşağıda ‘‘2000 dönemi Türkiye’de uygulanan gıda ve tarım politikalarının’’ 2008 yılı küresel krizi ve sonrasına etkileri anlatılacaktır.

2.2.1 Türkiye’de Uygulanan Gıda ve Tarım Politikalarına Genel Bakış (2000 ve sonrası)

İnsanlığın var olduğundan günümüze kadar geçen süreçte gıda ve tarım sektörü, üretim faaliyetleri bakımından çeşitli evreler geçirmiştir. Geçmişten günümüze kadar olan süreçte insanların topraktan ve hayvandan yararlanma dönemleri; toplayıcılık, av ve balıkçılık, ilkel ziraatçılık, geçimlik tarım, uzmanlaşmış tarım ve modern tarım olarak çeşitli bölümlere ayırmak mümkündür (Direk, 2010: 18).

Avcılık ve toplayıcılık ile başlayan dönemde tarımsal faaliyetler, sektör olarak yerini günümüzde, bilgi birikimi ve teknolojinin aktif olduğu planlı tarım işletmeciliğine bırakmıştır. Tarımsal işletmeler, gıda grubu üretim faaliyetlerine teknolojiyi de dâhil ederek makineleşme yolunda önemli adımlar atmışlardır. Bu süreç gıda sektörü imalatında, sanayi gelişimini ön plana çıkarmıştır.

Sanayinin gelişmesi ile diğer ülke gruplarında olduğu gibi, Türkiye’de de tarımın ekonomi içerisindeki konumu, dış ticarete ve istihdama katkısı önceki yıllara göre daha azdır şeklinde yorumlanabilir. İş gücünün yerini makineleşmenin alması ülke ekonomisinde yapısal değişim yaratacaktır. Ekonomi üzerindeki önemi dışında değerlendirildiğinde, tarımın stratejik açıdan önemi ise; yaşanan birçok gıda krizi, iklim değişikliği, kuraklık gibi nedenler sonucunda bir kez daha anlaşılmıştır. Böyle bir durum ile karşılaşılınca tarım ve gıda alanında önlemler alınması zorunlu hale gelmiştir. Benzer hali ile ‘sürdürülebilirlik’ dikkatlerin toplandığı, politikalara yön veren olgulardan biri olmaya başlamıştır. Görülen bu değişim ile Türkiye’de de uygun politikalar benimsenmeye başlanmıştır. Bu durumda; gelir düzeyinin yükseltilmesi, rekabet gücünün artırılması, uluslararası ticaretten azami pay alınması, gıda güvenilirliğinin sağlanması ile doğal kaynakların devamlılığının sağlanıp kullanımının verimliliğinin artırılması hedeflenmiş olup, politikalar bu hususta geliştirilmeye çalışılmıştır (Hatunoğlu vd., 2012).

Türkiye’nin verimli şekilde gıda üretimini sağlayıp, ticaretini gerçekleştirdiği en aktif partnerinin AB olduğu dış ticaret istatistikleri verilerinden anlaşılmaktadır. Bu durumda Türkiye’nin AB yanında aday ülke gösterilmesi ve resmi katılım çalışmalarının başlaması öteki sektörlerde olduğu gibi tarım alanında da oluşturulan politika kademelerini etkilemiştir. Asıl amaçlananın, tarımın değişen durumlar ışığında yasal çerçevesinin şekillendirilmesi yönünde olmuştur. Türk tarım politikalarında da ağır basan diğer bir husus ise IMF ve Dünya Bankası ile birlikte hazırlanan yapısal uyumlaştırma programları olmuştur. Türkiye, IMF ve

Dünya Bankası'nın yönlendirmesiyle "Tarım Reformu Uygulama Projesi" ni (ARIP) yürürlüğe alma zorunluluğunu yaşamıştır. Bu doğrultuda bütçe kasası içerisinde kullanılan desteklerin, bütçe kasası içerisindeki payının azaltılması ve tarım sektörünü desteklenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulanmaya başlanmıştır. Fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması amaçlanmış olup, tarım alanındaki devlet kurumlarının özelleştirilmesi hedeflenmiştir. Böylece tarım ürünlerinin işlenip ve aynı zamanda pazarlanması aşamasında devletin müdahalesinin azaltılması sağlanacaktır (Susam vd., 2008). Tarım topraklarında çoğunluk paya sahip olunamaması ve küçük ölçekli üreticilerin mülkiyet sahibi olamaması nedeni ile Doğrudan Gelir Desteği ile istenilen hedefe ulaşılamamıştır. İstenilen hedefe ulaşılamaması ile uygulamaya son verilmiştir. Sonrasında ürünler kapsamında ödemeler şeklinde devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez 2006 yılında "Çerçeve Tarım Kanunu" yürürlüğe konulmuş olup, bu kanun AB ve Dünya Ticaret Örgütü ile olan taahhütler doğrultusunda hazırlanmıştır (Yalçınkaya vd., 2006). Kanun içeriği; "tarımsal üretimin gelen taleplere uygun şekilde sağlanması, doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi, verimliliğin artırılması, gıda ürünlerine karşı güvenliğin güçlendirilmesi, üretici gruplarının daha iyi bir seviye için geliştirilmesi, tarımsal piyasaların gücünün artırılması, kırsal kalkınmanın karşılanması amacıyla tarım sektöründeki refah düzeyini yükseltmek" (5488 Sayılı Tarım Kanunu) konularını kapsamaktadır.

Tarımın çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik yapılan faaliyetler doğrultusunda; sulama alanında iyileştirmeler, organik ve iyi tarım faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini artırma, sistemsal araçların kullanılması (Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Bilgi Yönetim Sistemleri gibi) gibi çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca tarım sektörü ile ilgili birçok iyileştirme faaliyetleri, AB üyelik müzakerelerinde tamamlanmıştır. Özellikle Gıda Güvenilirliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı kapsamında detaylı çalışmalar 2010 yılı müzakerelerinde gündem konusu olmuştur. "AB Projeleri" bu çalışmalardan biridir (Yalçınkaya vd., 2006).

Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2011 yılında yayınlanan 639 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na (GTHB) dönüştürülmüştür (Anonim, 2013). Böylece tarım alanındaki ihtiyaçlara yönelik politika geliştirilmesi süreci hızlandırılmıştır.

Ülkenin gücünü arttırmak ve refah düzeyini yükseltebilmek adına onaylanan bir diğer husus Onuncu Kalkınma Planı olmuştur. Üretim sektöründe çevre düzenlemelerine uygun doğru üretimin yapılabilmesi için alınan tedbirler mevcuttur. Onuncu Kalkınma Planında (2014- 2018), oluşturulan tarımsal politikaların bölgesel kapsamda üretim ve üreticiyi kapsadığı, desteklerin işletmelere yönelik olduğu ve gelir artırma yönünde yapıldığı belirtilmiştir (Güresinli, 2015).

Toplumun doğru beslenmesi, verimli tarım alanlarının kullanılması, talebe dayalı üretim sağlanması ile rekabet gücünü arttırmış tarım sektörü olması gerekliliği Onuncu Kalkınma Planında gıda ve tarım alanındaki asıl amaç olarak ifade edilmiştir (2014-2018) (Güresinli, 2015).

2.2.2 Türkiye’de Gıda Sektörünün Gelişimi

Türkiye, konumu itibariyle geçmişten günümüze çeşitli uygarlıklara ev sahipliğini üstlenmiş coğrafya üzerinde yer almaktadır. Gıda ve tarımsal faaliyetler, bu uygarlıklarda yaşanan iklim değişimleri ve Anadolu’nun dünya ticaret odağı olması nedeni ile birçok yerde ve tarzda yoğunlaşmış şekilde yapılmıştır. Öncü uygarlıkların en önemlileri ise; Asur, Hitit, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu olarak bilinmektedir.

- Asur İmparatorluğu Dönemi: Milattan Önce 1920-1970,
- Hitit İmparatorluğu Dönemi: Milattan Önce 1800-1200,
- Bizans İmparatorluğu Dönemi: Milattan Önce 395-1453,
- Selçuklu İmparatorluğu Dönemi: Milattan Önce 1038-1338,
- Osmanlı İmparatorluğu Dönemi: 13.-20. Yüzyıl,
- Cumhuriyet Dönemi: 1923 yılı- günümüz.

2.2.3 Cumhuriyet Dönemi: Günümüz Gıda Sektörü

Türkiye’de Cumhuriyet dönemi sonrasında ekonomik gelişmeler neticesinde sanayi sektörüne ağırlık verilmiştir. Gıda sektörü özellikle tarımsal faaliyetler olarak ülke ekonomisi içerisinde önemini arttırmaya devam etmiştir. Sektörün Türkiye’de milli gelirin oluşumundaki payı yıllar bazında gerilemiş olmasına karşın, sanayi sektörüne sağladığı girdi, istihdama

desteği, dış ticarete olan katkısı ve hizmet sektöru için oluşturduğu etkiye bakıldığında, Türkiye ekonomisi içerisindeki yeri oldukça büyüktür (Kıral vd., 2000: 1). Türkiye ekonomisi içerisinde son yetmiş yıl gibi zamana bakıldığında, ülke nüfusu ortalama 6 kat artış göstermiştir.

1920' li yıllarda Türkiye'deki şehirleşme oranı %25 iken, 2010 yılında bu durum ortalama %75'e yükselmiştir (Demir vd., 2010: 205). Lozan Anlaşması ile 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarılan borçlar sonrası ülkede kalkınmayı sağlayacak potansiyel sektörün tarım sektörü olduğu kararı alınmıştır. Bu doğrultuda tarımsal üretimin arttırılması yönünde politikalar izlenmiştir.

1923-1929 yıllarında yaşanan olumlu gelişmeler yapılan seçimin doğru olduğu yönünde olmuştur. Bu dönemde sektörde %10'un üzerinde bir büyüme hızı yakalanmıştır. Türkiye'nin ekonomik anlamda yaşamış olduğu olumsuzluklar, tarım sektörünün yaratmış olduğu olumlu gelişmeler ile aşılmıştır (Doğan vd., 2015).

Türkiye'de 1930'lu yıllarda tarımsal faaliyetlere destek amaçlı Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri, Devlet Ziraat İşletmesi kurulmuştur. Tarımsal mamul ürün fiyatlarında yaşanan sürekli artış 1940'lı yıllarda 2. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi sonucu olarak gösterilmektedir. Bu süreçte iktidarda bulunan hükümet, tarımsal mamul ürünlerinin fiyatlarındaki artışı azaltmaya çalışmıştır. iftiye destek amaı ile iftiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkararak toprağı olmayan çiftçilerin daha aktif olabilmesi için, topraklandırma amaçlamıştır (Doğan vd., 2015).

1950'li yıllarda tarımsal işgücünün kırsal kesimden kentsel kesime doğru geçişinin başladığı ve toprak reformunda hedeflenen başarıya ulaşılamadığı gözlemlenmiştir. 1960'lı yıllardan sonra 5 yıllık kalkınma planı hazırlanmıştır. Bu bağlamda tarım ile ilgili alandaki faaliyetleri destekler nitelikte politikalar amaçlanmıştır. Kalkınma planlarının oluşturulması ile sektördeki üretim artışında hızlanma görölmüştür. Ancak bu bağlamda uygulanan politikalar ile hedeflere ulaşma konusunda başarılı olunamamıştır (Doğan vd., 2015).

2000'li yıllarda ise tarımsal politikalarda, IMF ile imzalanan sözleşmeler işığında önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu politikaları aşağdaki şekilde ifade etmek mümkündür (Günaydın, 2006: 21):

- Yürürlükte bulunan destekleme politikalarından vazgeçilerek Dünya Bankası'nın önermesine göre, küçük üreticiyi hedefleyen araziye dayalı Doğrudan Gelir Desteği Sistemi'ne geçilmesi,
- Zaman içerisinde destekleme alımlarının kaldırılması, hububat, şeker pancarı ve tütün fiyatlarının dünya fiyatlarına uygun duruma getirilmesi,
- Çiftçilere verilen kredi desteğinin aşamalı olarak hükümet tarafından kaldırılması,
- Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (TCZB) ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB)'nin yeniden yapılandırılmaya gidilmesi,
- Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK), Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (TÜGSAŞ), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (TŞFAŞ), İstanbul Gübre Sanayi A.Ş. (İGSAŞ), ÇAYKUR ve Tekel'in özelleştirilmesi olarak sıralanabilir.

Çiftçilere verilen destek, Uluslararası Para Fonu ile yapılan anlaşmalar doğrultusunda önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Aynı zamanda Türkiye'de yetiştirilen tarımsal mamul ürünlerinin maliyetleri ile dünya tarımsal mamul ürünlerinin maliyetleri karşılaştırıldığında, ciddi fiyat farklılıklarının oluştuğu görülmüştür (Günaydın, 2006: 21). Türkiye'de yaşanan bu farklılıkların bazı nedenleri şu şekildedir:

- Tarım alanında yaşanan alt yapı problemleri,
- Girdi maliyetlerinin yüksek oluşu,
- İşletme büyüklüklerinin yapı olarak yaşadığı küçük olma sorunu,
- Nadas sorun ve sonuçları,
- Sulama imkânlarında yetersizlik,
- Teknolojinin sınırlı değerlendirilmesi,
- Tarımsal ilaç fiyatlarının yüksekliğidir.

Yukarıda bahsedilen nedenler ile yerel fiyatların, Dünyada uygulanan fiyatların üzerine çıktığı seyredilmiştir. Bu nedenle tarımsal üretimi desteklemek için uygulanan fiyatlar da yetersiz kalmaktadır. Yaşanan bu olumsuzluklar Türkiye'de faaliyet gösteren tarım üreticilerini üretimden vazgeçme aşamasına yöneltmektedir (Günaydın, 2006: 21).

2.3 Dünya Gıda Krizi ve Türkiye Üzerine Etkileri

Ekonomik kalkınma çabaları bir yandan devam ederken, bir yandan da insanoğlunun yaşadığı Dünya'nın fiziksel problemleriyle baş etmesi gerekmektedir. Nüfusun artışı,

doğal kaynakların verimli kullanılmayışı, günden güne değişen yaşam koşulları ve bu gibi durumlar dünyanın doğal kaynakları bakımından yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bu gibi durumda dünyanın, mevcut kapasitesinin yetemez hale gelmesine ve neredeyse insanlar için ikinci bir dünyaya ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Nedenlerin sonucunda, tüm ülkeleri etkisi altına alan dünya gıda krizi ortaya çıkmıştır. 2007 ve 2008 yıllarının başında, dünya genelinde gıda fiyatlarında yaşanan artışlar küresel bir gıda krizi belirtisi olarak görölmüştür. Bunun yanında daha önce bahsedilen ve mortgage krizi olarak başlayan küresel kriz sonucu tüm dünyada siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklar ve huzursuzluklar ortaya çıkmıştır (Gürlük vd., 2008).

Dünya Gıda Günü kapsamında Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) tarafından 2008 yılında düzenlenen ‘gıda egemenliği 21. Yüzyılın ayıbı: açlık’ konulu sempozyumda değerlendirilen bilgiler şu şekildedir: Uluslararası finans kuruluşları aracılığı ve Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmaları ile yürürlüğe konulan ‘yapısal uyum programları’ ve serbestleşme politikaları yanı sıra gelişmiş ülkeler tarafından uygulanan piyasa bozucu destekler, gelişme yolunda olan ülkelerin tarımsal ve gıda ürünleri üretiminin devamlılığı açısından olumsuzluklar ortaya çıkarmıştır. 2007- 2008 yıllarında tarımın dünya piyasalarında yaşanan istikrarsızlık ve arz- talep yönlü beklenmedik durumlarında yaşanan gıda krizi ve hemen sonrasında finans krizi birden fazla ülkenin gıda güvencesini olumsuz yönde etkilemiştir (TMMOB, 2008).

Gıda egemenliği konulu sempozyumda belirtilen ifadelerden bir kaçı şu şekildedir: Yaşanan nüfus artışı ve kaynakların azalması ile gıda ürünlerinin temin edilmesi ve kişi başına düşen gıda miktarı düşmeye başlamıştır. Paranın icat edilmesi ile insanlar gıda maddelerinde karınlarını doyurmanın yanı sıra ihtiyaçlarından fazlasını da ticaret yaparak başka insanlara satmışlardır. İkincil olarak ise gıda ürünlerini depolama yöntemine başvurmuşlardır. Çeşitli muhafaza etme yöntemleri geliştiren insanlar, gıda bulamama korkusu içerisine girmiştir. Bunun yanı sıra iklim ve dış etkenlerin eklenmesi gereğinden ötürü fazla gıda tüketimi ve mevcut stokların erimesine neden olmuştur. Yaşanan nüfus artışı, iklim değişimleri, köylerden hızlı göçler, kişi başına düşen milli gelir farkının büyümesi gibi durumlar neticesinde 2007- 2008 yıllarında Dünya gıda krizinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (TMMOB, 2008).

Günümüzde; ekonomik büyüme, iklimsel değişim, enerji fiyatlarında yükseliş, küreselleşme, hızlı kentleşme gibi yaşanan durumlar, gıda tüketimi ve gıda üretimi

piyasalarını olumsuz yönde etkilemektedir. Gıda piyasalarında özel sektörün öneminin artması bu oluşum içerisinde büyük öneme sahiptir.

Gıda arzında oluşan değişimler ise; artan mal fiyatları, üretici- tüketici ilişkileri gibi durumlar gıda güvencesinden geri kalan kesimler ve geçimine bu sektör ile devam eden işletmeler için oldukça önemli olmaktadır. Oluşan bu denli sorunları günümüz yeniliklerini yorumlayabilmek ve dünyada ortaya çıkan zorlukların üstesinden gelebilmek, oldukça önem arz etmektedir. Bu durumda karar verici merciler, bölgesel, ulusal ve global boyutta yaşanan sorunlar ile baş etmek durumundadırlar (Gürlük vd., 2008).

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), kimya mühendisleri odası ve ziraat mühendisleri odası tarafından Ekim 2008 tarihinde düzenlenen Dünya Gıda Günü konferansında şu bilgiler paylaşılmıştır: Dünyada, yoksulluk ve açlığa dikkat çeken birçok araştırma, toplantı gibi etkinlikler gerçekleşse de, günümüzde halen açlık ve yoksulluk ile karşı karşıya kalan kesim bulunmaktadır. Yapılan araştırmalara göre kırsal kesimde yaşayan insanların, kentsel kesimde yaşayan topluluklara göre daha çok yoksulluk ve açlık çektiği tespit edilmiştir. Dünya Bankası tarafından yapılan çalışmalar; son 50 yıldır dünya üzerinde yaşamın daha refah olduğunu vurgularken, çağın büyük sorunlarından birinin de yoksulluk olduğuna dikkat çekmiştir. Dünya üzerinde yaşayan nüfusunun % 46'sı buna karşılık iki milyar beş yüz milyon insan için, Dünya Bankası tarafından kararlaştırılan günlük ortalama 2 ABD doları olan yoksulluk sınırının altında yaşamakta iken, bir milyar iki yüz milyon insan ise günlük ortalama 1 ABD doları olan açlık sınırının altında yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Her geçen yıl ortalama olarak 18 milyon insanın yoksulluk ve bu gibi nedenlerden dolayı erken yaşta öldüğü tespit edilmektedir. Bu veri toplam insan ölümlerinin üçte birine denk gelmektedir. Her geçen gün 34.000'i 5 yaş altı çocuklar olmak üzere, 50.000'i ise yoksulluk ve buna bağlı sebeplerden dolayı ölmektedir (Kabaş, 2009: 1). Araştırmalar, bu kesimlerin doğal faktörlerden daha fazla etkileneceğini ortaya koymaktadır.

Dünya Bankası'nca hazırlanan Dünya Kalkınma Raporunda asıl konu; iklim değişiklikleri, açlık ve yoksulluk çeken ülkeler olarak dikkat çekmektedir. Yoksulluk sorununun kaldırılması ve daha gönenc bir yaşam sağlayabilmek kamu politikalarının ana hedefi olmuştur. Bu politikaların devam edebilir hale getirilmesi tüm dünya ülkeleri için büyük öneme sahiptir şeklinde belirtilmektedir.

İnsanoğlunun dengeli beslenmesinin temeli, yaşamı için gerekli olan protein miktarını karşılamaktan geçmektedir. Bu ihtiyacının büyük kısmı hayvansal gıdalardan alınmaktadır. 2000'li yıllarda Gıda ve Tarım örgütü (FAO) tarafından gelişmiş olan ülkelerin protein ve gıda ihtiyaçlarını hayvansal gıdalardan karşılarken, gelişme yolunda olan ülkelerin ise bu ihtiyaçlarını bitkisel gıdalardan karşıladığı tespit edilmiştir. FAO yapmış olduğu tespit sonucunda, 2008 gıda krizi döneminde ihtiyaçların karşılanması bakımından düşüş yaşandığı yönünde açıklamada bulunmuştur (Şenses, 2001).

2007 yılında sinyallerini göstermeye başlayıp, 2008'de Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan ekonomik kriz, tüm dünyayı etkilemiştir. Kriz; 2010 yılı itibari ile işsizlik, ticarete azalma, gelişme yolunda olan ülkelerde büyüme oranlarında düşüş gibi pek çok durumdan küresel ekonomi üzerinde olumsuz etkisini devam ettirmiştir. 2007 yılında ekonomik krizin henüz başlıyor olduğu zamanda aşırı bir fiyat artışı yaşanmış, tüm dünya bu fiyat artışından olumsuz yönde etkilenmiştir (Doğan vd., 2015).

2007- 2008 yıllarında gıda fiyatlarında yaşanan artışın etkisi en çok hisseden gelişmekte olan ve ekonomik bakımından geri kalmış ülkelerdir. Bu kriz, beklenenden çok daha fazlasına neden olmuştur. Dünya Gıda Örgütü günümüz itibariyle dünyada açlıkla karşı karşıya kalan insan sayısının, yaşanan krizler sonucunda daha fazla arttığını tespit etmiştir. 2009 yılında bu artışın giderek yükseldiği görülmüştür. Krizin başlamış olduğu gelişmiş ülkeler, ekonomik olarak gücünü yitirmeye başlamış olsa da, dünyanın fakir nüfusu üzerindeki gücü bu kadar kolayca ortadan kalkmayacaktır (Doğan vd., 2015).

Yaşanan kriz sonucunda açlık ve yoksulluk sınırın altına düşen ülkelerin sayısı artmıştır. Ayrıca yoksulluk sınırının altına düşmedikleri halde gelirlerinde azalma görülen birçok ülke mevcut hale gelmiştir. Hem daha az gıdaya sahip olup, hem de aldıkları gıdanın kalitesinde düşüş yaşayan insan sayısı da bu zaman zarfında bir hayli çoğalmıştır. Bu durum bireylerin gelirlerinin azaldığını ve yalnızca karınlarını doyurmaya yönelik alım güçlerinin olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda ucuz gıdaları almayı tercih etmelerine ve yararlı olan asıl gıdalara ulaşamamalarına neden olmaktadır (Doğan vd., 2015).

Kriz süreci kısa süreli olmamak ile birlikte, sonuçları uzun vadede yaşanmaktadır. İnsanoğlunun, vücut için gerekli olan gıda maddelerine ulaşamaması; ölüm oranlarında artış, öğrenme zorlukları ve çeşitli hastalıklar gibi sağlık sorunları yaşanmasına neden olacaktır. FAO istatistiklerinde ABD'de temel gıda fiyatları kriz döneminde yükseliş

göstermiş olsa da, 2010 yılından itibaren kriz öncesi düzeye dönüşü yakalamıştır. Gelişme yolunda olan ülkeler ise temel gıda fiyatları açısından kriz öncesi düzeye dönüş yapamamıştır (Gürbüz vd., 2010).

Dünya Bankası gerçekleştirdiği çalışmalarda, Dünya nüfusu geneli işsizlik oranları bakımından incelendiğinde ise 2005- 2008 yıllarına göre, 2009 yılı ve sonrası için artış söz konusudur. Dünya Bankası verilerine göre, Dünya geneli işsizlik oranları 2005 ile 2008 yılları arası sırası ile şu şekildedir; 5.901%, 5.594%, 5.354% ve 5.35%'tir. 2009 yılı verisinin ise 6.003% şeklinde açıklamıştır. Bu yıllar arasında iş gücüne artan katılım sayısı yanı sıra aynı zamanda işsizlik oranında da artış gözlemlenmiştir.

Türkiye'de yapılan araştırmalara göre TÜİK tarafından açıklanan fiyat endeksleri verilerinin 2005 yılından günümüze sürekli artış halinde olduğu görülmüştür. TÜİK istatistiki verilerine göre 2005 ile 2009 yılları arası tüketici fiyat endeksi (TÜFE) rakamları sırası doğrultusunda şu şekildedir; 122.65, 134.49, 145.77, 160.44, 170.91'dir. Bu artışı toplam gelirden artış olsa da, işsiz kalan ya da bir nedenle gelirinde azalma yaşayan kişilerin gıda ürünleri almada karşılaştığı sorunlarla açıklamak mümkündür. Kaliteli gıdaya ulaşılmasında sorunlarla karşılaşma riskinin çok yüksek olduğu söylenebilir (Gürbüz vd., 2010).

İşsizlik, yoksulluk gibi özel durumların beraberinde karşılaşılan olumsuzluklar sonucu oluşum gösteren kriz, gelişmiş ülkelerde çıkmasının yanı sıra, küreselleşme ile tüm dünyada varlığını hissettirmiştir. Sadece gıda güvenliği açısından incelendiğinde ise; daha az gelişmiş ülkeler, krizin ana nedeni olan ülkelere göre daha çok etkilenmiştir. Genel olarak krizin yaşandığı yerde alınması gerekli önlemler dışında hükümetler halkı için gıda ihtiyacını karşılayacak adımlar atmamışlardır. Ancak kriz sürecinde kısıtlı imkânı sahip olan ve sonucunda gelirlerinde düşüş yaşamış ya da tamamen kaybetme riskinin yüksek olduğu ülkeler en çok etkilenen kesim olmuştur (Doğan vd., 2015).

2008 yılında gerçekleşen Dünya Gıda Günü sempozyumunda kriz süreçlerinin iyi yönetilebilmesi adına tarımsal ve gıda ürünlerinin üretiminin özellikle bu süreçlerde desteklenmesinin önemli bir husus olduğu dile getirilmiştir. Böylece gıda güvenliği açısından önemli bir adım atılmış olacaktır (TMMOB, 2015).

Yaşanan gıda krizi esnasında durağanlık gösteren gıda ticareti, fiyatların artışı ile az duyarlı bir durum oluşturmuştur. Bu ortamda ticarete rekabetçi konumunu koruyan ülkelerin, ihracat gelirlerini de koruyacaklarını söylemek mümkündür. Türkiye gibi temel tarım ürünlerinde rekabet sorunu ile karşılaşan ülkelerin artan fiyatlardan rekabet edebilirliği açısından etkileneceğini söylemek mümkündür. Bu durumu ürünlerin maliyetlerinin ve fiyatlarını göz önünde bulundurarak yapmak tarım politikalarının belirlenmesinde önemli rol oynayacaktır.

Gıda krizinin oluşmasına, gıda fiyatlarında yaşanan artışa ve gıda ticaretinde yaşanan durağanlığa sebep olan maddeler şu şekildedir:

- İklimsel değişim ve kuraklık,
- Tarımsal ürün stoklarının kaldırılması,
- Şirketleşme ve tekelleşme,
- İhracata dayalı üretim,
- Tüketim alışkanlıklarındaki değişimler,
- Gıda fiyatları üzerinde çok fazla finansal spekülasyon yapılması (Gürlük vd., 2008).

Bu nedenler incelendiğinde 2008- 2009 yılları dünya için olduğu kadar, Türkiye için de gıda fiyatlarının hızla arttığı, küresel ısınma ve iklim değişikliklerinin yaşandığı, tarımsal üretim oranlarının dalgalı olduğu bir dönemdir. Ülke ekonomisinin, yıllar itibariyle yaşanan en büyük krizlerinden biri ile karşılaştığını söylemek mümkündür. 1980'li yıllardan itibaren uygulanan özelleştirme ve piyasalaştırmaya yönelik neoliberal politikalar krizin temel nedeni olmuştur. Bu yıllara kadar kendine yetebilecek oranda gıda üretebilen Türkiye'nin, bu yıllar sonrasında üretim yerine ithalatı teşvik eden politikalar izlemesi, enflasyonu kontrol edilemeyen bir hale getirmiştir. Kontrolsüz enflasyon sonucunda dövizde bir hayli artış söz konusu olmuştur (Doğan vd., 2015).

Euro kurunun aktifleşmeye başlanması ile birlikte, 2000'li yıllar dolar döviz kurunda bir düşüşe neden olmuş ve bu durum tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'yi de yakından etkilemiştir. Bu durumda; gelir dağılımında dengesizlik, gıda fiyatlarında artış gibi olumsuzluklar meydana gelmiştir. Enflasyon, gelir dağılımı üzerinde bozucu etkiye sahiptir. Bu etki, dar gelir ile geçim sağlayan insanlar için zarar, gelirleri kâra dayanan kesimler için ise yarar sağlamaktadır. Toplam harcamaları göz önüne alındığında, gıda harcamaları daha yüksek olan düşük gelirli gruplar daha derinden etkilenmektedir (Türk, 2016).

2000’li yılların başından itibaren Türkiye’nin Dünya Bankası’na verdiği taahhütler kapsamında yürütülen tarımı dönüştürme programı; fiyat, girdi ve borçlanma imkânı desteklerinin ortadan kaldırılarak üretimle ilişkisi olmayan doğrudan gelir ödemeleri sistemine geçişini içermektedir. Ayrıca, tarım birliklerinin işlevsizleştirilmesini, bazı ürünlerde kota uygulamasını, bazılarında ise üretim alanlarının daraltılmasını içermektedir. Programın sonucunda küçük ölçekli üreticilerin imkânlarının alınması, kırdan kente göç, sözleşmeli ve şirket tarımının yaygınlaşması, dağıtım- pazarlama kanallarının yerli ve yabancı monopollere devri olmuştur (Türk, 2016).

2008 yılında gerçekleşen Dünya Gıda Günü sempozyumu kapsamında yapılan açıklamalarda, IMF ve Dünya Bankası’nın 1980’li yıllar itibariyle uygulamasını belirttiği yapısal uyum programlarının Türkiye üzerinde yarattığı etkileri sırası ile şu şekildedir:

- Özelleştirilen birçok fabrika ve kurumun kapatılması,
- Tarımsal ürünlere desteklerin giderek daha da azalması,
- Çiftçi üretim maliyetlerinin önüne geçilemez hal alması,
- Gıda ve tarım ürünlerinde üretimin azalması,
- Artan tarımsal ve gıda ürünleri fiyatları nedeni ile alım gücü düşen tüketicilerin bu ürünlere ulaşımı zor hale gelmiştir,
- Göçlerde yaşanan artış,
- Tohumculukta dışa bağımlılıktır (TMMOB, 2008).

Yaşanan bu krizin en çok hissedildiği alanlar; üretim faktörleri, kendine yeterlilik, yoksulluk, ürün fiyatları ve dış ticarettir. Gıda sektörü, emek ve sermaye yoğun bir sektör olduğu üzere, Türkiye ekonomisinin kriz döneminde yaşadığı olumsuzluklar sonucunda ihtiyacı olan sermayeyi bulamamış ve gıda üretimi rakamlarında bir hayli düşüş yaşamıştır. Piyasanın olumsuz koşullarıyla karşılaşan çiftçi, yüksek girdi fiyatları ve araçların kâr oranlarının yüksek olması nedeniyle ekonomik olarak büyük zorluklar yaşamıştır. Tarım için gerekli olan tohum, gübre, mazot, zirai ilaç gibi girdiler uluslararası şirketler tarafından yapılmaktadır. Bu fiyatların yüksek oluşu, çiftçiye gerekli desteğin sağlanamamasına ve beraberinde Türkiye’nin dışa bağımlılığında artış yaşamasına neden olmuştur. Bir yandan dışa bağımlılık artarken nüfusun da beklenmedik şekilde artışına karşılık mısır, pirinç, ayçiçeği gibi bazı sebze ve meyveler dışındaki tüm ürünlerde üretim iyice düşmüştür. Buğdayı sorunsuzca üretebilen Türkiye için, üretmek ithal etmekten daha pahalı hale gelmiştir. Gıda da tam anlamı ile ithalatçı bir konuma gelmiştir. 1980’li yıllara

kadar kendine yetiyor olan ülke, artık ürettiğinden fazla buğday ithal eden hale gelmiştir (Günaydın, 2009).

Gıda ve tarım ürünlerinde dışa bağımlı hale gelmiş Türkiye için başlıca ithalat kalemlerinden bahsetmek gerekir ise (TMMOB, 2008):

- Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar,
- Hububatlar,
- Yağlı tohumlar ve meyveler,
- Gübreler,
- Tütün ve tütün mamulleridir.

Bu gibi ürünlerin Türkiye verimli topraklarında yetişmemesi için neden yoktur. Ancak en büyük sorunun doğru tarım politikalarının uygulanmamasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin konumu itibariyle iklim değişikliğine karşı riskli bölge arasında yer almaktadır. Enerji politikasını kömür ile sağlayan Türkiye'de küresel ısınmanın da etkisiyle doğal afetler gittikçe artmış ve şiddetli hale gelmiştir. Söz konusu afetlerden tarım kesimi büyük zarar görmüş, üretim azalmış, ürün fiyatları daha çok artmıştır. Bu durumdan etkilenen gıda sektörünün ana kalemlerinden biri olan hayvancılık olmuştur. Nüfusun giderek büyüdüğü, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın orantısız şekilde azalması üretim sektörünün de tümüyle yön değiştirdiğinin kanıtı olmuştur. Kendi sütünü üretebilen ülke, bakteri kaynaklı önlemlerin alınmadığı şartlar nedeni ile kendi pastörize sütünü üretemez, halkının ihtiyacını karşılayamaz duruma gelmiştir. Dolayısı ile olan üretim de kalite standartlarının çok uzağında görünmektedir (TMMOB, 2008).

Üretimin azalması, üretici ve tüketiciyi piyasada ham madde, yarı mamul ve tüm gıda ürünlerinin fiyatlarına ulaşamaz hale getirmiştir. Özellikle çokuluslu olarak bilinen birçok zincir market, gıda fiyatlarını belirler duruma gelmiş, dolayısı ile bir tekelleşme yoluna girilmiştir şeklinde yorumlanabilir. Tüm dünyayı etkisi altına alan bu durum, Türkiye'de üretim ve pazarlama yapabilen çiftçi sayısının azalmasına, üretim yapabilen az sayıdaki işletmelerin de iç piyasaya değil daha yüksek bir fiyatla dış pazarlara açılmak istemesine yol açmıştır (Günaydın, 2009).

Gıda ve tarım ürünlerinde ihracat yapılabilir başlıca ihracat kalemlerinden bahsetmek gerekir ise (TMMOB, 2008):

- Yenilen sebzeler,
- Yenilen meyveler,
- Hububat,
- Yağlı tohum ve meyveler,
- Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar,
- Şeker ve şeker mamulleri,
- Tütünler ve tütün mamulleri,
- Pamuk, pamuk ipliği, pamuklu ürünleridir şeklinde sıralanabilir.

Türkiye için gıda ve tarım grubu ihracat kalemlerine desteğin tekstil ürünlerinden geldiği sıralamaya bakıldığında anlaşılmaktadır.

Tüketiciler gıda ürünlerini alabilmek için fahiş rakamlar ödemek zorunda kalmış, yerli üreticiler ise emeklerinin karşılıklarını alamayacak hale gelmişlerdir. Hal bu durumu alınca krizin nedenlerinden biri olan ihracata dayalı üretim ile kriz daha da büyümüştür. Ülke ekonomisini derinden etkileyen bu gibi olumsuzluklar tablolar halinde bir sonraki bölümde daha da detaylandırılacaktır.

2.4 Gıda Sektörünün Teknolojik Açıdan Değerlendirilmesi

Gıda sektörü ve sanayi; tarımsal hammaddeyi yapısına göre bir veya daha fazla işleme teknolojisi yardımı ile tüketime hazır hale getiren imalat sanayi koludur (Kaya vd., 2008).

Uluslararası standart sanayi sınıflamasına göre gıda sektörü; Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması (ISIC) Rev 3.1 ve Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistik Sınıflamasına göre (NACE) Rev 2. istatistik olarak sınıflandırılmaktadır. Gıda ürünleri ve içecek imalatı sanayi; tarım, ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri sonucu elde edilen hammaddelerin işlenerek insanlar ve hayvanlar için tüketim ürünü haline getirilmelerini aynı zamanda doğrudan yiyecek ürünü olmayan birçok ara mamulün üretimini içermektedir. Sektörün faaliyet alanı alt kolları arasında; işlenmiş et, balık, meyve ve sebze, katı yağlar ve sıvı yağlar, süt ürünleri, tahıl (hububat) imalatı ürünleri, unlu ve nişastalı mamuller, diğer gıda ürün grubu, hayvan yemi, alkolsüz içecek ve maden suları gibi içeceklerin yapımı yer almaktadır (Özcan, 2015).

Ekonomik faaliyetlerin çözümlemesini kapsayan çalışmalarda merkezi bir sınıflama sistemi şeklinde kullanılmaktadır. Uluslararası olarak ilgili verilerin karşılaştırmasının yapılabilmesine imkân sağlayan bir araçtır. ISIC sınıflandırılmasının kullanım amacı, ulusal verilerin uluslararası kapsamda karşılaştırılabilmesi için bir çerçeve oluşturmaktır (Özcan, 2015).

Gıda sanayinde rekabet edebilirlik için gerekli olan ürün çeşitliliği ve bununla birlikte kaliteli ve güvenilir üretim, teknolojik yeniliklerin kullanımı ile birlikte daha kolay sağlanabilmektedir. İleri teknoloji kullanımı ve kalite yönetiminin oluşturulması, kaliteli ve güvenilir ürün üretimini kolaylaştırmıştır. Gıda sektöründe kalitenin oluşturulmasının sonrasında ise korunması ve geliştirilmesi de önemli bir husustur. Kalitenin korunması, geliştirilmesi ve rekabet halinde olabilmek için ileri teknoloji kullanımı önem arz etmektedir.

Gıda sektörü ve sanayinde gıda bilimindeki olumlu gelişmelere paralel şekilde önemli teknolojik yenilikler yaşanmaktadır. Aynı zamanda tüketicinin daha az işlem görmüş ürünleri talep ediyor olması her geçen gün yeni tekniklerin yaygınlaşması açısından önemli rol oynamaktadır (Kaya vd., 2008).

Bu aşamada gıda sektörü ve sanayisi içerisinde kullanılan teknolojik yapı devreye girmektedir. Gıda maddelerinin üretim süreçleri, sistemleri ve gıda sektörü ile yakından ilgilenen yapı ise ‘modern gıda teknolojisi’ şeklinde tanımlanabilmektedir (Doğan vd., 2015).

Türkiye’de diğer sektör gruplarına göre yüksek katma değer ve üretim miktarına sahip olan imalat sanayi, düşük teknolojilere dayalı gelişim göstermektedir. İmalat sanayinin teknolojik açıdan gıda sektörüne etkisi de yine aynı şekilde düşük teknoloji olarak yansımaktadır (Eşiyok, 2013).

Türkiye gıda sanayisi, teknolojik açıdan dışa bağımlıdır. Bununla birlikte birçok işletmenin teknik bilgi olarak da dışa bağımlı olduğu söz konusudur. Sektörler teknolojik açıdan birbirlerinden farklılık gösterirken, aynı sektör içerisinde yer alan işletmelerde bile farklılıklar görülmektedir. Konuyu örnekler ile açıklamak gerekir ise; Türkiye’de gıda sektörünün alt kollarından su ürünleri sektörünün fiziki altyapı ve üst yapı eksiklikleri ile düşük teknolojik altyapı nedeni gibi sorunlar mevcuttur. Bu durumlar sektörün rekabet üstünlüğüne olumsuz etki yaratmaktadır. Başka bir örnek olarak; yüksek katma değer

sahip gıda sanayi alt kollarından içeceklerin imalatı grubu için aynı yorumda bulunmak mümkündür. Makineleşmeye dayalı üretim bandına sahip içecekler grubu bir o kadar düşük teknolojiye sahiptir. TÜİK verilerine göre tesis sayılarının yetersizliği bu durumu destekler niteliktedir. Bu gibi girdi- çıktı olarak aktif olan grupların düşük teknolojiye sahip olabileceği görülmektedir. Düşük teknolojiye sahip sektör grupları; tütün ürünleri imalatı, tekstil ürünleri imalatı, giyim eşyalarının imalatı, deri ve ilgili ürünlerin imalatı, ağaç ürünleri imalatı, kâğıt ve kâğıt ürünleri imalatı, kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması, mobilya imalatı da bu duruma örnek niteliğindedir (Eşiyok, 2013).

Yüksek katma değere sahip sektörlerin, yüksek teknolojiye sahip olmadığı görülmektedir. TÜİK, Nace Rev. 2 sınıflandırmasına göre 21 temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı, 26 bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerinin imalatının yüksek teknolojiye sahip olduğunu açıklamıştır. Bu durumda yüksek katma değerlerin sıralama içerisinde yeterli ölçüt olmadığı görülmektedir. Gelişmiş ve gelişme yolunda olan ülkelerin sanayi üretim yapısı ve talepler karşısında mevcut üretim yapıları ile yüksek teknolojik yapıda olmaları mümkün görünmemektedir (Küçükkiremitçi, 2014).

Teknolojik bakımdan gelişmiş ve gelişmekte olan sektör işletmelerinin bir arada oluşu, ileri düzey teknolojiye sahip işletmelerin sürekliliğini olumsuz etkilemektedir. Bu durum sonucunda piyasada kalite bakımından birden fazla ürün çeşitliliği oluşmaktadır. Oluşan bu ürün çeşitliliğinin iç piyasada alıcı bulabilmesi ise fiyat düşüklüğü ve gıda güvenliği konusunda alıcıların bilgisizliğinden kaynaklanmaktadır (Özcan, 2015).

Modern gıda teknolojisi, tarım ürünlerinin oluşturduğu ham maddenin en iyi şekilde kullanılması, işlenmesi sonucu; bu ham maddenin sanayi işlemlerinden geçirilerek yüksek kalite ve güvenlik yöntemlerine uygun gıda maddelerine dönüştürülmesi için çalışmaktadır. Bu aşamada kullanılan teknoloji ve yüksek otomasyon ile topluma verimli, güvenli bir şekilde gıda maddelerinin sunulmasına imkân sağlamaktadır. Üretim aşamasından işlemeye, nakliye aşamasından depolamaya ve son tüketici tarafından alım sağlanmasına kadar geçen süreçte neredeyse her aşamada teknoloji kullanılmaktadır (Kaya vd., 2008).

Gıda maddelerinin üretiminde ve saklanması, gelişmiş ülkelerde teknolojik imkânlardan maksimum ölçüde yararlanılmaktadır. Bu gibi ülkelerde tüketici bilincinin yüksek seviyede olması, kaliteli ve güvenilir üretimi beraberinde getirmektedir. Diğer

bakımdan tüketicinin minimum işlem görmüş ürün beklentilerine cevap vermek amacıyla yeni teknikler de geliştirilmekte ve kullanılmaktadır. Aynı zamanda sektörün, teknolojiden maksimum ölçüde yararlandığına inanılırken, maksimum faydanın sağlanıp ileri teknoloji kategorisinde yer alınmadığı da görülmektedir (Eşiyok, 2013).

Modern gıda teknolojisi için faaliyet kolu; tarımsal ham maddenin alınması ve işlenmesi üzere, yüksek kalitede gıda ve içecek ürünlerine dönüşümü ve dönüşümü sağlanan bu ürünlerin tüketiciye ulaştırılmasına kadar uzanmaktadır. Bu aşamanın en önemli bacağı olan üretim kısmında üzerinde durulması gerekli konular; kaynak ve atık yönetimi, su ve atık su yönetimi, enerji kullanımı, sera gazı emisyonu ve ambalajlamadır (Kaya vd., 2008).

2008 yılında TMMOB tarafından düzenlenen, Dünya Gıda Günü raporlarına aktarılan bilgiler doğrultusunda; tarımsal üretimin büyük bir payını satın alıp, katma değer oluşturulmasını sağlayan gıda sektörü; gıda zincirindeki hem paydaş, hem bireysel, hem de takım üyesi şeklinde çevresel sürdürülebilirlikte önemli bir role sahiptir. Gıda sektörünün oluşturduğu çevresel zararları; ham madde kaynak verimliliği, atık yönetimi, iklim değişikliği, enerji kullanımı, su tüketimi ve ambalajlama açısından sıralamak mümkündür. Bu gibi durumlarda sektörün desteği teknoloji ve yenilik imkânlarının değerlendirilmesi, kullanılmasından geçmektedir. Ülke verimliliğinin sağlanabilmesi için elde var olan kaynakların etkin kullanılması ve değerlendirmeye alınması önemli bir husustur. Ham madde kullanımının verimliliği ve atık maddelerin yönetimi bakımından, bir yandan devamlılığı olan kaynakların kullanımı öte yandan ekonomik gelişmeyi sağlamak ve yakalayabilmek adına kaynakların etkili kullanımı için çalışma girişiminde bulunmaktadır. Bu durumun çevresel etkileri azaltmak için zorunluluk haline geldiği görülmektedir. Gıda ve tarım alanlarının verimliliğinin sağlanması adına sulamanın etkin ve imkânların doğru kullanılması için su ürünleri grubu çalışmalarına devam etmektedir (Kaya vd., 2008).

Gıda sektöründe su tüketimi ve su temizliği büyük önem arz etmektedir. Gerek katı atıklar, gerek atık su üretimi önce çevre ve diğer yandan da gıda sektörü için önemli bir tehdit unsurudur. Yaşam kaynağı olan su verilerinin bilinçsizce ve savurganca tüketilmesi çevresel açıdan devam edilebilirliği olumsuz etkilemektedir. Sektör, talep ettiği ham maddenin tarım kaynaklı olması sebebi ile hem de işleme anında kullanılan su miktarı nedeniyle gereğinden fazla tüketime açık bir sektördür. Bu nedenle doğru sulama

yöntemleri ile doğru gıda ürünlerine ulaşım sağlamaya çalışılmaktadır. Üretim esnasında oluşan atık suların tehlikeli maddelerden arındırılmaması doğal kaynakların olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Çevresel etkileri azaltabilmek adına uygulanan en etkin yolun gıda atıklarının doğru ayrışması, geri dönüşüm ve geri kazanımı sağlamak olduğu vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bu gibi durumların sektöre katkı sağlarken kaynak kullanımını da azalttığı görülmektedir. Bu bağlamda üretici firmalar gıda ürünlerinin temizliği ve sonrasındaki kalıntıları ile yakından ilgilenmektedir (Doğan vd., 2015).

Gıda sanayinde “inovasyon” diğer adı ile yenilik; sadece ürün odaklı olmamak ile birlikte, süreç yönetimi, şirketlerin yapısı, kapasitesi ve hızları gibi süreçlerini kapsamaktadır. Bu unsurlar zincirin en kıymetli halkası olmak amacı ile ayrılmaz bir bütün haline gelmektedirler. Aynı zamanda araştırma ve geliştirme faaliyetleri ile girişimcilik unsurunun “kalite, liderlik, doğru çalışan yönetimi ve önemli pazar kalemleri” baz alınarak birleştiği süreç olarak açıklamak mümkündür. Buradan anlaşılıyor olduğu üzere bu durum tüm gıda zincirlerini etkilemektedir (Kaya vd., 2008).

Ar-Ge çalışmalarının bir ülkede ulaştığı seviye ve üretilmiş olan teknoloji o ülkenin gelişmişliğinin göstermektedir. Ar-Ge çalışmalarına ayrılan kaynaklar, araştırmacı kişiler ve sayısı, alınan patent ve inovasyon sayısı, iletişim teknolojisinde yaygınlaşma düzeyi gibi göstergeler gelişimin göstergesi niteliğindedir (Arikbay, 1993). Teknolojik gelişmeleri takip edebilmek ve sağlayabilmek için, ülkelerin kendi teknolojisini üretmesi ya da bir diğer yol olarak ülkelerden teknoloji transferi yoluyla sağlamaktadırlar. Teknoloji üretimi için yeterli imkanı olmayan ülkeler bu ihtiyaçlarını ithal teknolojik girdiler kullanarak gerçekleştirmektedirler (Kaya vd., 2008).

Gıda sektörü, bir takım tarımsal ürünleri girdi olarak kullandığı aşamada çok aktif olmayan işleme teknolojilerini kullanarak tüketicinin sağlığını ve güvenliğini kontrol altında tutmaktadır. Amacı doğrultusunda bazı kurumlar tarafından belirlenen prosedürler gereği kimyasal ve fiziksel standartları dikkate almak durumundadır. Ürünlerinin tasarımından başlayıp, sunumuna kadar yön verebilen bir sektördür. Ayrıca gıda ürünlerinin korunabilmesi açısından, muhafazası amacıyla farklı teknikler uygulanmaktadır. Bu gibi durumlarda; soğukta muhafaza, kurutma yöntemi, donmuş muhafaza, kimyasal maddelerle muhafaza tutmak, vakum veya modifiyeli atmosferik ambalajlama gibi teknikler uygulanmaktadır. Uygulanan teknikler; üründen ürüne, ülkeden ülkeye ve zaman içerisinde yapıları gereği farklılıklar gösterebilmektedir.

Teknolojik yöntemlerin belirlenmesinde gıda ürünlerinin teknik özellikleri, kalitenin korunma hali, maliyetlerin değişkenliği ve çevre koruma gibi faktörler dikkate alınmaktadır. Özellikle gıda ürünlerinin insan hayatı için vazgeçilmez oluşu, sektörün diğer imalat sektörlerine göre emek yoğun oluşu, tarım ve sanayi sektörüyle olan bağı, bu sektörde firma sayısının artmasında etkili rol üstlenmektedir (Kuşat vd., 2012).

Gıda sektörü yapısı nedeni ile küçük ve orta seviyedeki birçok firmayı içinde barındırmaktadır. Bu işletmeler müşterilerle yakın ilişki kurabilmeleri açısından talep edilen ihtiyaçlara daha çabuk yanıt bulabilme imkânına sahip olurlar. Ürün ve hizmet süreçlerini müşteri ihtiyaçlarına göre daha çabuk temin edebilmeleri ile inovasyon (yenilik) konusunda hızlı şekilde başarıyı yakalayabilmektedirler. Ayrıca işletmelerin yaş, performans ve büyüklük gibi unsurlarının yeniliğe olumlu yönde etki sağladığı tartışılmaktadır. Daha büyük ölçekli işletmelerde ise yapıları gereği güçlü olmalarının üstünlüğünden yararlanarak araştırma ve geliştirme faaliyetlerine daha çok kaynak ayrılmakta, yenilenme çalışmalarına daha fazla ağırlık verilmektedir. Gıda sektörü yapısı nedeni ile tüketicilerin marketlerde geleneksele yönelmesinden dolayı yenilik bakımından az da olsa arka planda kalmaktadır. Bu durum için uluslararası pazarlarda da tıpkı bu şekildedir yorumu mümkündür. Tüketicilerin; yeni lezzetler, ürünlerde çeşitlilik, güvenli gıda, daha az işlenmiş ve daha az katkılı gıdalar talep ettikleri göz önüne alındığı durumda geleneksel gıda ürünlerinin önemi iyice anlaşılmaktadır. Diğer bir açıdan bakmak gerekir ise isteklere hızla yanıt verebilen üretim ve pazarlama tekniklerinin ön plana çıkması ile geleneksel yöntemler ve gıdalar yok olmaya başlamıştır (Kuşat vd., 2012). Bu durum ile Türk gıda sanayinde fazlası ile karşılaşmaktadır. Türkiye üretimini fazlası ile teknoloji ithal ederek gerçekleştirmektedir. Ancak, tüketici ihtiyaçları nedeniyle geleneksel üretim tekniklerinin kullanılması bakımından ısrar sonucunda ithal edilen teknolojinin ülke koşullarına uyarlanmasında önemli eksiklikler bulunuyor (Kuşat vd., 2012). Bu bağlamda daha fazla araştırma ve geliştirme faaliyetleri gerekliliği destekleniyor.

Gıda sanayinde faaliyet halinde olan işletmeler kendi araştırma geliştirme faaliyetleri ile ya da diğer firmaların ürettiği teknolojik imkânlarıyla yeniliğe uyma konusunda çaba göstermektedirler. Bilgileri ile ya da yeni teknolojiyi içeren makine ve takım kullanma yoluyla teknolojik yenilikleri gerçekleştirme yolunda ivme kat ediyorlar. Böylece teknolojik açıdan gelişime uyum sağlamış olmaktadırlar. Gıda sektörü işletmeleri teknoloji üretimini sağlayacak araştırma, geliştirme faaliyetleri konusunda bilinçlenmek adına çalışmalar uygulamaktadır. Özellikle gıda ürünleri sanayinin ihtiyaçlarına yanıt

verebilecek miktar ve kalitede ham maddenin karşılanması hususuna özel önem göstermektedirler (Özcan, 2015).

Türk gıda sektörü teknolojik açıdan değerlendirildiği durumda, gıda sanayisi büyük bir kapasiteye sahip olmasına rağmen hammadde ve finansal konularındaki yetersizliği gibi sorunlar nedeniyle var olan kapasitenin büyük bir kısmını kullanamamaktadır. Türk gıda sanayinin gelişimini önemli ölçüde sınırlandıran etken yeterli ölçütte ve kalitede ham madde ihtiyacının karşılanamamasıdır. Bununla birlikte iç piyasadaki talep yetersizliği, teknik anlamda bilgi eksikliği ve üretim aşamasında yaşanan sorunlar da kapasite kullanım oranını negatif yönde etkilemektedir (Güneş vd., 2002; Şahin, 2009).

Dünya genelinde ürün çeşitliliği bakımından zengin olan gıda sanayi sektörü, alt sektörleri itibariyle geniş bir yelpazeye sahiptir. Gıda sektörü akla ilk olarak tarımı getiriyor olsa da, içerisinde daha birçok alt grubu barındırmaktadır. Sektör Nace Rev. 2 sınıflandırma sistematığına göre 2 ana bölümden oluşmakta olup üçlü düzeyde 10, dörtlü düzeyde 32 alt sektör içermektedir. Nace Rev.2 sıralamasına göre sektörün ana alt başlıkları şu şekildedir:

- Etin işlenip ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı,
- Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçalarının işlenip ve saklanması,
- Sebze ve meyvelerin işlenip ve saklanması,
- Bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağların imalatı,
- Süt ürünleri imalatı,
- Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta ve nişastalı ürünlerinin imalatı,
- Fırın ve unlu mamullerin imalatı,
- Diğer gıda maddeleri imalatı,
- Hazır hayvan yemlerinin imalatıdır.

Gıda sektörünün ana alt başlıklarına göre sınıflandırmasında görüldüğü üzere; et, balık, sebze ve meyve, bitkisel ve hayvansal ürünler, tahıl ürünleri, unlu mamuller, süt ve süt ürünlerini kapsayan tarım ürünleri ağırlıklı olduğu bir sektördür. Sektörün kapsadığı alt başlıkların üretim içerisindeki paylarına göre değerlendirmesinin yapılması, sektörün tanıtımı açısından daha sağlıklı sonuçlar gösterecektir. Aşağıda yer alan tablo 22 yıllık sanayi ve hizmet verilerini yansıtmakta olup, TÜİK istatistiklerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 22 Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre Üretimi (Değer: Bin ABD \$)

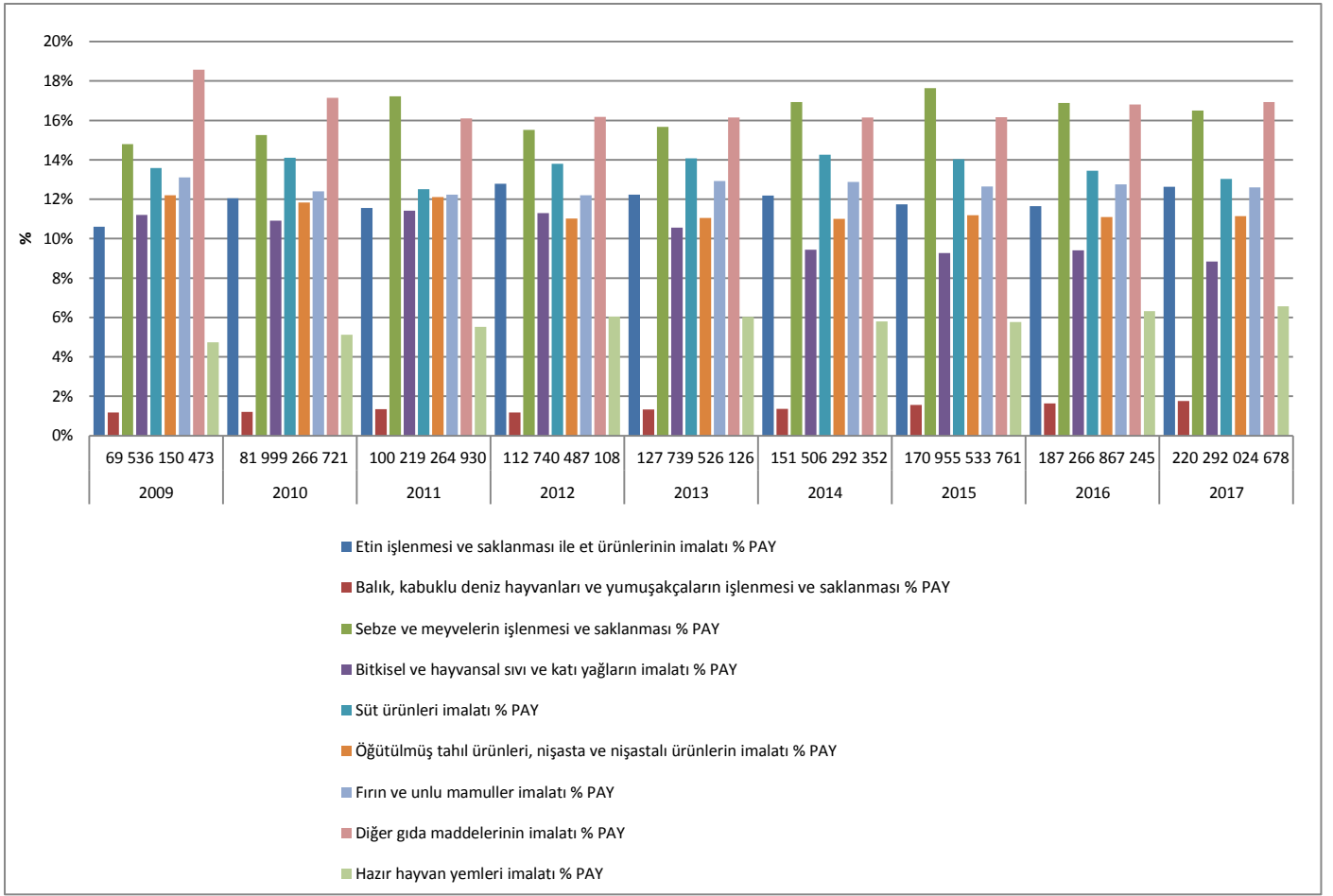
Yıllar	Gıda imalatı	Etin işlenmesi ve saklanması ile et ürünlerinin imalatı	Balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakça işlenmesi ve saklanması	Sebze ve meyvelerin işlenmesi ve saklanması	Bitkisel ve hayvansal sıvı ve katı yağların imalatı	Süt ürünleri imalatı	Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta ve nişastalı ürünlerin imalatı	Fırın ve unlu mamuller imalatı	Diğer gıda maddelerinin imalatı	Hazır hayvan yemleri imalatı
2009	69 536 150 473	7 371 395 531	823 635 370	10 284 240 516	7 791 817 140	9 447 092 751	8 487 547 039	9 115 730 722	12 918 617 443	3 296 073 961
2010	81 999 266 721	9 879 985 783	994 084 640	12 508 165 319	8 945 394 584	11 560 503 853	9 696 162 437	10 164 102 728	14 053 848 491	4 197 018 886
2011	100 219 264 930	11 581 843 799	1 344 075 997	17 254 616 588	11 445 282 408	12 538 925 253	12 132 131 625	12 253 704 606	16 140 210 650	5 528 474 004
2012	112 740 487 108	14 417 598 968	1 325 211 885	17 486 785 170	12 729 995 449	15 548 154 159	12 420 795 802	13 760 176 282	18 232 507 649	6 819 261 744
2013	127 739 526 126	15 616 515 613	1 700 322 288	20 021 102 200	13 488 846 270	17 974 809 007	14 120 606 646	16 503 505 740	20 618 802 270	7 695 016 092
2014	151 506 292 352	18 467 586 580	2 073 479 321	25 642 290 784	14 298 800 836	21 593 461 450	16 673 871 765	19 506 356 755	24 473 084 166	8 777 360 695
2015	170 955 533 761	20 082 059 550	2 656 873 199	30 145 230 395	15 854 303 156	23 989 608 757	19 119 316 972	21 620 500 188	27 616 793 218	9 870 848 326
2016	187 266 867 245	21 819 297 301	3 063 042 033	31 606 112 886	17 627 820 007	25 171 738 298	20 789 793 879	23 879 306 717	31 479 768 974	11 829 987 150
2017	220 292 024 678	27 839 057 997	3 876 530 359	36 342 233 656	19 471 876 937	28 699 644 851	24 542 782 367	27 764 837 137	37 298 308 913	14 456 752 461

Kaynak: TÜİK

Tablo 22’de gıda sektörünün ekonomik faaliyetlerine göre gruplandırılmasında, üretim değerlerinin gösteriminin özellikle imalat ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir. 2009 yılı verisinde; \$ 69 536 150 473 iken, 2017 yılında; \$ 220 292 024 678 olduğu görülmektedir. Yıllar itibariyle sürekli artış eğilimi gösteren gıda imalatı, diğer alt sektör grupları arasındaki dağılımını koruduğu görülmektedir. En yüksek değere sahip takip eden diğer gıda ürünleri imalatı, sebze ve meyvelerin işlenip ve saklanması geldiği şekilde görülmektedir. Bu durumu ülkenin tarıma elverişli toprakları, konumu ve iklimi konusunda avantajlı olması ile açıklamak mümkündür. Türkiye geçmişten günümüze tahıl ürünleri üretimi ile öncülük etmesi ile biliniyor olduğu üzere, dikkat çeken durum bu alt sektörün daha geri planda kalmış olmasıdır. 2009 yılı verisinde; \$ 8 487 547 039 iken, 2017 yılında ise; \$ 24 542 782 367 olduğu görülmektedir. Yıllar itibariyle sürekli artış gösterse de bulunduğu sektör grupları içerisinde geri planda kalması dikkat çekmektedir. Türkiye için, diğer alt gruplara göre daha az artış gösteren tahıl ürünleri imalatı tablonun en açık göstergesi niteliğinde olmuştur. Genel olarak incelendiği üzere sektörün düzenli artışlar yaşadığı görülmektedir. Kriz dönemi ve sonrası için üretim değerlerinde bir düşüş söz konusu olmasa da, ancak üretimin yavaşladığı hissedilmektedir.

Aşağıda yer alan şekil 5’te Türkiye’nin gıda sektörünün alt sektör gruplarına göre üretim miktarlarının, imalat sanayi içerisindeki paylarının gösterimi yer almaktadır.

Şekil 5 Gıda Sektörünün Alt Sektör Gruplarına Göre Üretim Payları Gösterimi (%)

Kaynak: TÜİK

Şekil 5'te 2009- 2017 yılları arası, gıda sektörünün alt sektörlerine göre üretim payları yer almaktadır. Veriler TÜİK veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır. Sektörün alt gruplara göre üretim değerlerinin, gıda imalat sanayi içerisindeki payı hesaplanarak % olarak gösterimi sağlanmıştır. Gıda sektörü imalat sanayi içerisinde alt sektörlerinin payının istatistiksel açıdan daha iyi gözlemlenebilmesi için grafik oluşturulmuştur. Şekil 5 üzerinde görüldüğü üzere gıda sektörü imalatı içerisinde en yüksek payın; sebze ve meyvelerin işlenip ve saklanması, diğer gıda maddelerin imalatı şeklinde görülmektedir. 2009 yılında payı; % 14.79 iken, 2017 yılına gelindiğinde; % 16.50 olduğu görülmektedir. Sektör alt grubunun, gıda imalatı içerisindeki payını özellikle son yıllarda arttırdığı görülmektedir. Takiben en yakın sektörlerin; süt ürünleri imalatı, fırın ve unlu mamulleri imalatı, öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta ve nişastalı ürünler imalatı, etin işlenip ve saklanması ile et ürünleri imalatı olduğu görülmektedir. Gıda imalatı içerisinde balık, kabuklu deniz hayvanları ve yumuşakçaların işlenip ve saklanması alt

sektörünün en az paya sahip olduğu gözlemlenmektedir. 2009 yılında payı; % 1.18 iken, 2017 yılına gelindiğinde; % 1,76 olduğu görülmektedir. Sektör alt grubunun, gıda imalatı içerisindeki payını koruduğu, ancak aktif rol oynamadığı görülmektedir. Türkiye'nin üç yanının denizlerle çevrili oluşu, kıyıların uzun bir şerit kaplaması ve deniz ürünleri bakımından zengin olmasına karşın üretim miktarının Avrupa ülkelerinden daha geride kalıyor oluşu var olan kaynakların etkin kullanılmadığını ortaya koymaktadır.

Türkiye gıda sektörü, alt sektörleri bakımından incelendiği üzere üretim miktarlarında yıllar itibariyle bir azalış yaşanmadığı, ancak yavaşlamanın olduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda üretimi olan ülkenin yıllar itibariyle dış ticaretinin incelenmesi kriz süreci yönetiminin gözlemlenmesi bakımından önemlidir. Aşağıda yer alan tablo 23 ve 25 Türkiye gıda sektörünün yıllar itibariyle ihracat ve ithalat verilerini içermektedir.

Tablo 23 Türkiye Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre İhracat Verileri 2000-2018
(Değer: Bin ABD \$)

Yıllar	Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar (Bin \$)	Süt ürünleri (Bin \$)	Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişastalı ürün ve hayvan yemleri (Bin \$)	Diğer gıda maddeleri (Bin \$)	İçecekler (Bin \$)	Genel Toplam (Bin \$)
2000	1.142.181,973	18.108,399	141.770,487	495.815,661	37.627,355	1.835.503,875
2001	1.216.785,856	23.361,601	113.366,426	625.658,623	37.062,047	2.016.234,553
2002	1.177.477,153	30.886,535	122.448,122	507.228,568	42.692,462	1.880.732,840
2003	1.626.458,056	38.654,914	198.974,488	715.498,135	69.972,310	2.649.557,903
2004	1.994.536,852	40.503,399	310.090,145	890.328,670	113.965,027	3.349.424,093
2005	2.519.996,036	62.341,806	582.161,796	958.670,579	148.489,508	4.271.659,725
2006	2.475.812,949	89.069,458	433.316,222	1.194.286,210	146.649,661	4.339.134,500
2007	2.723.499,118	111.886,230	630.075,421	1.522.166,012	176.862,346	5.164.489,127
2008	3.388.029,383	135.786,241	919.600,348	1.835.638,824	196.781,511	6.475.836,307
2009	2.985.948,884	141.595,381	889.384,247	1.735.052,196	179.150,062	5.931.130,770
2010	3.337.011,506	168.194,334	994.262,747	1.976.233,539	227.185,229	6.702.887,355
2011	4.416.727,796	227.290,060	1.461.991,727	2.518.303,329	256.139,949	8.880.452,861
2012	4.757.736,428	227.993,307	1.457.056,174	2.788.190,644	283.217,462	9.514.194,015
2013	5.186.874,835	285.776,482	1.621.365,427	3.335.035,122	292.540,823	10.721.592,689
2014	5.393.830,695	351.282,235	1.610.347,098	3.479.580,181	322.461,194	11.157.501,403

2015	4.951.907,364	272.610,940	1.592.353,177	3.093.576,884	311.958,453	10.222.406,818
2016	4.574.403,533	326.301,213	1.775.846,034	2.947.793,820	287.135,293	9.911.479,893
2017	5.084.211,197	339.447,251	1.777.568,264	3.160.428,762	316.544,704	10.678.200,178
2018	5.272.557,691	328.186,858	1.787.904,160	3.417.614,139	349.767,824	11.156.030.672

Kaynak: TÜİK

Tablo 23'te 2000-2018 yılları arası gıda sektörünün alt sektörlerine göre ihracat verileri yer almaktadır. Veriler TÜİK veri tabanı ISIC Rev 3.1 yararlanılarak hazırlanmıştır. Veri tabanında gıda ürünleri ihracat verileri; et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar, süt ürünleri, öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri, diğer gıda maddeleri, içecekler olarak sınıflandırılmaktadır. Sektörde ihracat verilerinin en aktif görüldüğü alt sektörün; et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar, olduğu görülmektedir. 2000 yılında verinin; \$ 1 142 181 973 iken, 2018 yılında; \$ 5 272 557 691 olduğu görülmektedir. Verilerinde; 2006, 2009, 2015 ve 2016 yıllarında düşüş yaşadığı dikkat çekmektedir. Süt ürünleri, alt sektöründe düzenli bir artışın yaşandığı gözlemlenmektedir. 2000 yılında verinin; \$ 18 108 399 iken, 2018 yılında; \$ 328 186 858 olduğu görülmektedir. Verilerinde yaşanan artış olumlu bir göstergedir. Türkiye tahıl üretiminde gösterdiği üstünlüğü; öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri alt sektöründe de göstermiştir. 2000 yılında; \$ 141 770 487 iken, 2018 yılında; \$ 1 787 904 160'a yükselişi ile başarılı sonuç göstermiştir. Türkiye'nin yıllar itibarıyla gerçekleştirmiş olduğu ihracatında aşırı bir düşüş yaşamadığı görülmektedir. Kriz sürecinin sektörün ihracatını teğet geçtiği yorumunu yapmak mümkündür. Bölümün başında bu süreç ile ilgili yoruma yer verilmiştir. Türkiye iç piyasada üretimini kendi tüketen toplum olmak yerine, uluslararası pazarlara açılmıştır. İhracat verilerinde yıllar itibarıyla büyük düşüşlerin görülmediği üzere, alt sektörlerin gıda ihracatı içerisindeki payının değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Tablo 24 Gıda Alt Sektörlerinin Gıda Sektörü İhracatı İçerisindeki Payı 2000- 2018 (%) Gösterimi

Yıllar	Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar (%)	Süt ürünleri (%)	Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri (%)	Diğer gıda maddeleri (%)	İçecekler (%)	Genel Toplam (Bin ABD \$)
2000	62,23%	0,99%	7,72%	27,01%	2,05%	1.835.503.875
2001	60,35%	1,16%	5,62%	31,03%	1,84%	2.016.234.553
2002	62,61%	1,64%	6,51%	26,97%	2,27%	1.880.732.840
2003	61,39%	1,46%	7,51%	27,00%	2,64%	2.649.557.903
2004	59,55%	1,21%	9,26%	26,58%	3,40%	3.349.424.093
2005	58,99%	1,46%	13,63%	22,44%	3,48%	4.271.659.725
2006	57,06%	2,05%	9,99%	27,52%	3,38%	4.339.134.500
2007	52,74%	2,17%	12,20%	29,47%	3,42%	5.164.489.127
2008	52,32%	2,10%	14,20%	28,35%	3,04%	6.475.836.307
2009	50,34%	2,39%	15,00%	29,25%	3,02%	5.931.130.770
2010	49,78%	2,51%	14,83%	29,48%	3,39%	6.702.887.355
2011	49,74%	2,56%	16,46%	28,36%	2,88%	8.880.452.861
2012	50,01%	2,40%	15,31%	29,31%	2,98%	9.514.194.015
2013	48,38%	2,67%	15,12%	31,11%	2,73%	10.721.592.689
2014	48,34%	3,15%	14,43%	31,19%	2,89%	11.157.501.403
2015	48,44%	2,67%	15,58%	30,26%	3,05%	10.222.406.818
2016	46,15%	3,29%	17,92%	29,74%	2,90%	9.911.479.893
2017	47,61%	3,18%	16,65%	29,60%	2,96%	10.678.200.178
2018	47,26%	2,94%	16,03%	30,63%	3,14%	11.156.030.672

Kaynak: TÜİK

Tablo 24’te 2000- 2018 yılları arası gıda alt sektörlerine göre ihracat verilerinin gıda sektörü içerisinde dağılımını (%) göstermektedir. Veriler TÜİK veri tabanı ISIC Rev 3.1 yararlanılarak hazırlanmıştır. Sektörde ihracat verilerinin sektör içerisindeki % payı olarak en yüksek görüldüğü alt sektörün; et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar olduğu gözlemlenmektedir. 2000 yılında payı; % 62. 23 iken, 2018 yılına gelindiğinde; % 47. 26 olduğu dikkat çekmektedir. Ancak yıllar itibariyle bu payın giderek azaldığı görülmektedir.

İhracatında ufak artışlar yaşayan bir diğer alt sektörün; süt ürünleri olduğu görülmektedir. 2000 yılında; % 0.99 paya sahip iken, 2018 yılına gelindiğinde; % 2.94 olması yıllar itibariyle küçük artışların olduğunu yansıtmaktadır. Diğer alt sektörler yanı sıra bu alt sektör payının daha düşük seyretmesi, hayvancılık grubu olarak sanayileşmede geri kaldığını göstermektedir. Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri alt sektöründe ise % orandaki artışı payını iki katına yükselttiği görülmektedir. 2000 yılında payının; % 7.72 iken, 2018 yılında ise; % 16.03 olduğu görülmektedir. Yüksek bir başlangıç olmasa da, Türkiye tarımda tahıl ürünleri bakımından elverişli topraklar sahiptir demek mümkündür. Tablolardan da anlaşılıyor olduğu üzere, gıda krizi 2008- 2009 yılları için ihracatta kısmi azalmanın yaşandığı, tüm sektör alt gruplarını farklı etkilediği görülmektedir.

Türkiye gıda sektörü ve alt sektörlerinin ihracat verileri ile payları (%) gösterimi olarak incelenmesi sonrası, aynı zamanda ithalat kalemlerinin de gösterilmesi dış ticareti bakımından daha önemli gösterge niteliğinde olacaktır.

Tablo 25 Türkiye Gıda Sektörünün Alt Sektörlerine Göre İthalat Verileri 2000-2018
(Değer: Bin ABD \$)

Yıllar	Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar (Bin \$)	Süt ürünleri (Bin \$)	Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri (Bin \$)	Diğer gıda maddeleri (Bin \$)	İçecekler (Bin \$)	Genel Toplam (Bin \$)
2000	767.712.600	33.737.251	160.461.456	179.416.667	14.647.676	1.155.975.650
2001	690.436.359	18.073.005	131.585.881	160.226.314	13.767.966	1.014.089.525
2002	936.297.713	26.374.959	182.956.891	205.829.132	10.481.858	1.361.940.553
2003	1.058.867.644	43.462.731	251.393.412	261.682.069	18.566.006	1.633.971.862
2004	1.172.408.881	60.436.364	251.704.845	368.333.947	51.132.033	1.904.016.070
2005	1.244.713.049	66.505.388	313.794.013	435.978.218	53.188.175	2.114.178.843
2006	1.451.825.726	80.249.477	316.859.875	527.855.881	76.267.634	2.453.058.593
2007	1.432.193.862	115.344.070	413.060.674	606.971.181	93.428.952	2.660.998.739
2008	2.306.727.912	133.554.652	547.782.317	661.468.027	113.565.862	3.763.098.770
2009	1.668.554.485	120.456.802	407.663.648	582.277.490	128.811.991	2.907.764.416
2010	2.057.461.743	149.186.753	413.082.869	666.705.145	143.028.337	3.429.464.847

2011	3.325.937.936	113.214.256	435.873.210	813.976.969	215.766.796	4.904.769.167
2012	3.519.559.932	118.227.333	392.844.010	875.457.516	216.463.842	5.122.552.633
2013	3.486.714.348	152.744.108	469.934.437	1.051.347.741	279.958.967	5.440.699.601
2014	3.483.158.316	177.543.953	514.383.871	1.124.131.396	317.562.708	5.616.780.244
2015	3.092.950.304	141.625.157	450.304.162	1.146.285.770	302.685.611	5.133.851.004
2016	2.827.254.088	96.691.737	450.486.959	1.205.155.616	272.292.140	4.851.880.540
2017	2.707.029.408	97.417.292	486.426.200	1.306.171.849	311.347.521	4.908.392.270
2018	2.523.404.264	98.565.677	487.946.200	1.232.844.919	277.680.933	4.620.441.993

Kaynak: TÜİK

Tablo 25'te 2000- 2018 yılları arası gıda sektörünün alt sektörlerine göre ithalat verileri yer almaktadır. Veriler TÜİK veri tabanı ISIC Rev 3.1 yararlanılarak hazırlanmıştır. Veri tabanında gıda ürünleri ithalat verileri; et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar, süt ürünleri, öğütülmüş tahıl ürünleri, nişasta, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri, diğer gıda maddeleri, içecekler olarak sınıflandırılmaktadır. Tablo 25'te 2008 ve 2009 gıda krizinin yaşandığı yıllar sonrası ithalat verilerinin 2 ila 3 kat arttığı dikkat çekmektedir. Kriz yılları öncesinde başlayan dışa bağımlılığın kriz sonrasında daha da arttığı gözlemlenmektedir. En çok yaşanan artışın içecek ürünleri ve süt ürünleri sektöründe olduğu görülmektedir. Türkiye verimli topraklara sahip olmasına karşın, bir o kadar da tahıl ürünlerini yurtdışından getiren ülke konumuna gelmiştir. 2000 yılında; \$ 160 461 456 iken, 2018 yılında; \$ 487 946 200 olduğu görülmektedir. Tahıl ürünleri sektörü için, yıllar itibariyle ithalatında 3 katı artış gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. İç piyasa taleplerinin karşılanması için, dış piyasadan sağlanan ürünler Türkiye'nin gıda sektörü için; kriz dönemi süreci yaşanırken üretimde zorlandığı aşamada dışa açılmak, iç talepleri karşılamak adına ise dıştan talepte bulunmak anlamında bu dengesizliği sürdürdüğü söylenebilir. İthalat verilerinde yaşanan artış yorumu destekler niteliktedir. Bu durumda sektör alt sektör gruplarının gıda ithalatı içerisindeki payının değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Tablo 26 Gıda Alt Sektörlerinin Gıda Sektörü İthalatı İçerisindeki Payı 2000- 2018 (% Gösterim)

Yıllar	Et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar (%)	Süt ürünleri (%)	Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişastalı ürünler ve hazır hayvan yemleri (%)	Diğer gıda maddeleri (%)	İçecekler (%)	Genel Toplam (Bin \$)
2000	66,41%	2,92%	13,88%	15,52%	1,27%	1.155.975.650
2001	68,08%	1,78%	12,98%	15,80%	1,36%	1.014.089.525
2002	68,75%	1,94%	13,43%	15,11%	0,77%	1.361.940.553
2003	64,80%	2,66%	15,39%	16,02%	1,14%	1.633.971.862
2004	61,58%	3,17%	13,22%	19,35%	2,69%	1.904.016.070
2005	58,87%	3,15%	14,84%	20,62%	2,52%	2.114.178.843
2006	59,18%	3,27%	12,92%	21,52%	3,11%	2.453.058.593
2007	53,82%	4,33%	15,52%	22,81%	3,51%	2.660.998.739
2008	61,30%	3,55%	14,56%	17,58%	3,02%	3.763.098.770
2009	57,38%	4,14%	14,02%	20,02%	4,43%	2.907.764.416
2010	59,99%	4,35%	12,05%	19,44%	4,17%	3.429.464.847
2011	67,81%	2,31%	8,89%	16,60%	4,40%	4.904.769.167
2012	68,71%	2,31%	7,67%	17,09%	4,23%	5.122.552.633
2013	64,09%	2,81%	8,64%	19,32%	5,15%	5.440.699.601
2014	62,01%	3,16%	9,16%	20,01%	5,65%	5.616.780.244
2015	60,25%	2,76%	8,77%	22,33%	5,90%	5.133.851.004
2016	58,27%	1,99%	9,28%	24,84%	5,61%	4.851.880.540
2017	55,15%	1,98%	9,91%	26,61%	6,34%	4.908.392.270
2018	54,61%	2,13%	10,56%	26,68%	6,01%	4.620.441.993

Kaynak: TÜİK

Tablo 26 2000- 2018 yılları arası gıda sektörünün alt sektör gruplarına göre ithalat verilerinin gıda sektörü içerisinde dağılımını (%) göstermektedir. Veriler TÜİK veri tabanı ISIC Rev 3.1 yararlanılarak hazırlanmıştır. Gıda sektörü ithalatı içerisinde pay dağılımına bakıldığında en yüksek pay et, balık, sebze, meyve, katı ve sıvı yağlar grubu sahiptir. Payının 2000 yılında; % 66 41 iken, 2018 yılında ise; % 54,61 seyrettiği görülmektedir. Son yıllarda toplam ithalat içerisinde yaşanan azalış dikkat çekmektedir. En az paya ise; süt ürünleri ve içecekler grubunun sahip olduğu yansımaktadır. 2000 yılı payı; % 2. 92 iken, 2018 yılında ise;

% 2.13 olduğu gör÷lmektedir. S÷t ÷rünleri alt grubunun kendi içerisinde az da olsa yaşadığı azalış dikkat çekmektedir. Türkiye tahıl ürünleri bakımında ithalatında bir hayli görünse de, 2010 yılı; % 12. 05 itibariyle payında gör÷len düşüş ile pozitif anlamda ilerleme gösterdiğini söylemek mümkündür. 2000 yılında payı; % 13. 88iken, 2018 yılında; % 10. 56 olması, tahıl ürünleri sektörü için bu durumu avantaja çevirdiğini söylemek mümkündür. Genel olarak ithalat verilerinin 2010 yılı sonrası toparlama yönünde olduğu gör÷lmektedir. Bu demektir ki, 2008 ile 2009 kriz yılları sonrası ithalatta az miktarda olsa toparlanma yönünde adımlar atılmıştır. Kriz döneminde yaşanan sıkıntılar sonrasında da hissedilmeye devam etmiştir. Türkiye gıda ürünleri üretiminde geçtiğı sıkıntılar arasında yurtdışı satışlara devam etmiştir. Kendi iç piyasa taleplerini karşılamada zorlandığı 2000’li yıllarda bir hayli ihracatını ve ithalatını arttırmıştır. Bu konuda bölüm başında daha detaylı yer verilmiştir. 2016- 2018 yılları için ise sektör adında iyileşme yolunda olduğunu söylemek mümkündür.

Paylaşılan veriler doğrultusunda gıda sektörü dış ticareti, payları ile birlikte analiz edilmiştir. Bir sonraki bölümde kriz yılları öncesi ve sonrası veriler karşılaştırılarak krizin tarım ve gıda sektörüne etkileri incelenecektir.

BÖLÜM 3 KRİZİN TARIM VE GIDA SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

Dünyada, özellikle gelişme yolunda olan ülkelerde gıda ürünleri sektörüne olan talep giderek artmaktadır. İnsanoğlu var olduğu müddetçe gıda sektörü devamlılığını sürdürecektir ve koruyacaktır. Bu durumu nüfus artışı, sanayileşme ve yaşam standartlarının yükselmesi olarak açıklamak mümkündür.

Dünya ekonomisinde yaşanan büyüme, iç talep ve dış ticarete ilişkin tahminler tüm ülkeler için önemli bir dış pazar anlamına gelmektedir. Özellikle belirtilmelidir ki, ekonomik büyümesini dış ticarete dayalı şekillendirmiş ülkelerin yaşanan küresel ekonomik olumsuzluklardan daha çok etkileneceği beklenir. Küresel ekonomik olumsuzlukların yaşandığı dönemde iç piyasa taleplerini karşılamamanın yanı sıra, dış piyasa taleplerini karşılamak kriz ortamını daha da körükleyen bir unsur haline gelecektir.

Küresel ekonomik krizin, ülkelerin gıda sektörü üzerinde yarattığı etkileri doğrudan ve dolaylı etkiler şeklinde iki grupta toparlamak mümkündür. Doğrudan etkileri ülkelerin ekonomisinin kendi içlerinde yaşanan değişimlerden kaynaklanırken, dolaylı etkiler ise dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerden kaynaklanacaktır (Yürük, 2010).

Kriz sürecinin, tarım ve gıda sektörü olarak değerlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir. Tarım, gıda sektörünün ayrılmaz parçası olması nedeni ile ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Öncelikle üzerinde durulması gereken konu, "sektörün krizden nasıl etkilendiği" olmuştur. Bu süreçte krizin etki alanları değerlendirilmelidir.

Tarım sektörü için kriz sürecinde değerlendirilmesi önem arz eden hassas konu, döviz kurunun yükselişiyle gözlenen artan fiyat artışlarıdır. Mazot, yem, ilaç, hammadde gibi tarımsal girdilerde de fiyat artışları yaşanmıştır. Dışa bağımlı olunan bu ham maddeler bakımından Türkiye tarımı ve Türk çiftçisinin, batılı çiftçilere göre 4- 5 kat daha fazla etkilendiği söylenebilir. Üretim için gerekli olan girdilerin yüksek fiyatlı, kötüye giden ülke ekonomisi nedeni ile desteklemelerin de yetersiz ölçüde olması üretimi daha da düşürmüştür. Üretimin düşmesi ile birlikte piyasada yeterli ürün olamayacağı üzere fahiş fiyatlar oluşacaktır. Dolayısıyla alım gücü düşük olan tüketici uygun fiyatlı ürüne ulaşamayacak olup

üretici ve tüketici süreçten olumsuz etkilenecektir. Üretim yetersiz olması ile gıda ve diğer tarımsal ürünlerin dışarıdan alımları miktar olarak artacaktır. Bu durum döviz kuruna bağlı olarak tarım ürünleri için, dışarıdan alımları daha pahalı hale getirecektir. Kriz sürecinde ihracatın artması iç piyasa için uygun bir hareket olmamaktadır. İç piyasa taleplerinin karşılanmadan, dış pazarın taleplerinin karşılanması ülke içerisinde hammadde yetersizliğini beraberinde getirecektir. Aynı zamanda bu durum toprakların satımı ve yetersizliği gibi durumları beraberinde getirmiştir (Saygın vd., 2018).

Ülkelerin artan nüfusu, gelişen ekonomisi ve sanayisinin etkisi ile gıda ürünleri tüketimi sürekli artmaktadır. Krizin boyutu; ülkeyi, sektörü, ne kadar etkilediği konusunda bazı tahminler yapılmış olsa da gerçek etkiyi ortaya koyabilmek için ülkeler bazında kriz öncesi ve sonrası verileri değerlendirilmelidir. Çalışmanın bu bölümünde ülkelerin gıda sektörü olarak üretim ve ticaret gibi alanlarda krizden nasıl etkilendiği genel hatlarıyla ortaya konulacaktır.

Tablo 27’de 2000- 2018 yılları arası Türkiye’nin gıda ihracatı gerçekleştirdiği ilk 10 ülkenin, toplam gıda ihracatı içerisindeki payı gösterilmektedir. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmış olup, tablo 27 üzerinde kullanılan rakamlar; ISIC Rev 3.1 15.grup gıda ürünleri ve içecek istatistiklerini kapsamaktadır. Tablo üzerindeki veriler, toplam gıda ihracatı içerisinde Türkiye’nin gıda ihracatı gerçekleştirdiği ilk 10 ülkenin (%) gösterimini yansıtmaktadır. Örnek ile açıklamak gerekir ise; tablo 27’de son sütunda yer alan “genel toplam” 2000 ile 2018 yılları arasında gerçekleşen gıda ihracatının toplamını yansıtmaktadır (yıllık olarak). Fransa, Hollanda gibi ülke verilerinin yer aldığı sütunlarda gösterilen % rakamları ise; Türkiye’nin bu ülkelere gerçekleştirdiği ihracatın, genel toplam içerisindeki paylarını yansıtmaktadır. Bu durumu örnek ile şu şekilde açıklamak mümkündür; 2003 yılında gerçekleştirilen toplam gıda ihracatı \$ 2 649 557 903 içerisinde, Türkiye’nin Irak ülkesine gerçekleştirdiği 2003 yılı için toplam gıda ihracatının payı % 6. 25 kadardır.

Tablo 27 2000- 2018 Yılları Arası Türkiye'nin Gerçekleştirdiği Gıda İhracatında İlk 10 Ülkenin Toplam Gıda İhracatı İçerisinde Payı (% gösterimi)

	Fransa (%)	Hollanda (%)	Almanya (%)	İtalya (%)	Birleşik Krallık (%)	Libya (%)	ABD (%)	Suriye (%)	Irak (%)	Suudi Arabistan (%)	Genel Toplam (Bin \$)
2000	4,39%	5,29%	13,42%	2,98%	7,39%	0,63%	4,49%	2,46%		2,96%	1.835.503.875
2001	3,97%	4,39%	13,06%	5,92%	5,95%	0,26%	4,61%	3,05%		2,52%	2.016.234.553
2002	4,50%	5,23%	14,10%	4,92%	6,59%	0,98%	4,87%	0,99%		3,09%	1.880.732.840
2003	4,01%	4,55%	12,67%	6,31%	5,78%	1,83%	5,41%	0,52%	6,25%	2,91%	2.649.557.903
2004	4,12%	4,77%	13,77%	4,90%	6,29%	1,80%	4,29%	0,69%	7,97%	2,48%	3.349.424.093
2005	3,77%	4,08%	13,67%	6,41%	5,45%	2,43%	4,14%	0,78%	12,65%	2,04%	4.271.659.725
2006	4,04%	4,35%	12,19%	5,34%	5,73%	2,20%	4,46%	1,18%	12,55%	2,36%	4.339.134.500
2007	4,09%	4,68%	12,28%	3,97%	5,48%	2,62%	4,16%	0,89%	10,93%	2,24%	5.164.489.127
2008	3,77%	4,28%	10,70%	2,76%	4,17%	2,25%	3,42%	2,78%	15,42%	2,22%	6.475.836.307
2009	3,53%	4,32%	10,67%	2,65%	4,45%	1,28%	3,82%	2,22%	17,04%	2,59%	5.931.130.770
2010	3,47%	4,27%	10,85%	2,72%	4,31%	1,04%	3,75%	1,89%	17,29%	2,46%	6.702.887.355
2011	2,80%	3,66%	9,47%	2,25%	3,96%	3,07%	3,16%	1,56%	23,62%	2,16%	8.880.452.861
2012	2,41%	3,57%	8,71%	1,98%	3,69%	2,62%	3,21%	1,00%	27,51%	2,35%	9.514.194.015
2013	2,20%	3,26%	8,12%	2,12%	3,35%	2,03%	3,73%	4,16%	25,35%	2,43%	10.721.592.689
2014	2,31%	3,52%	8,64%	1,93%	3,39%	1,40%	3,39%	5,69%	23,70%	2,61%	11.157.501.403
2015	2,25%	3,63%	10,13%	2,02%	3,66%	1,62%	3,91%	5,12%	21,17%	3,04%	10.222.406.818
2016	2,06%	3,75%	8,68%	2,07%	3,83%	1,45%	4,55%	4,98%	22,10%	2,81%	9.911.479.893
2017	2,20%	3,36%	8,25%	2,07%	3,70%	1,38%	5,12%	4,49%	20,95%	2,89%	10.678.200.178
2018	2,10%	3,50%	7,79%	2,18%	3,85%	2,38%	5,54%	4,71%	18,66%	2,94%	11.156.030.672

Kaynak: TÜİK

Tablo 27'de Türkiye'nin; Fransa, Hollanda, Almanya, İtalya, Birleşik Krallık, Libya, ABD, Suriye, Irak, Suudi Arabistan ülkelerine gerçekleştirdiği ihracatın payları yer almaktadır. Yıllar itibariyle gıda ihracatı toplamı içerisindeki sıralamada en çok paya sahip ülkenin Irak ve Almanya olduğu, sıralamadaki en az paya sahip ülkenin ise Libya olduğu görülmektedir. Sıralamada en yüksek paylara sahip Irak ve Almanya için; Irak'ın payının 2003 yılında % 6. 25 iken, 2018 yılında % 18. 66 olduğu görülmektedir. Almanya'nın ise 2000 yılında % 13. 42 iken, 2018 yılında ise % 7. 79 olduğu görülmektedir. Sıralamadaki en az paya sahip Libya'da ise; 2000 yılında % 0. 63 iken, 2018 yılında % 2. 38 olduğu görülmektedir. Libya'nın payını artırması olumlu olmuştur. Ülkelerin ihracat verilerine

bakıldığında 2008- 2009 yılları krizi öncesi ihracata dayalı ticaretin gerçekleştiği, ancak kriz yılları sonrası bazı ülkeler için düşüşün yaşandığı söz konusudur demek mümkündür.

Tablo 28 2000- 2018 Yılları Arası Türkiye'nin Gerçekleştirdiği Gıda İthalatında İlk 10 Ülkenin Toplam Gıda İthalatı İçerisinde Payı (% gösterimi)

Yıllar	Fransa (%)	Hollanda (%)	Almanya (%)	İtalya (%)	Birleşik Krallık (%)	İspanya (%)	Libya (%)	ABD (%)	Suriye (%)	Irak (%)	TOPLAM (Bin \$)
2000	6,62%	4,65%	7,04%	3,65%	8,60%	6,65%	0,27%	16,80%	0,32%		1.155.975.650
2001	4,40%	4,16%	5,59%	2,27%	6,77%	8,16%	0,12%	20,23%	0,16%		1.014.089.525
2002	4,73%	4,01%	5,07%	3,31%	7,06%	8,37%	0,13%	17,76%	0,15%		1.361.940.553
2003	5,75%	4,40%	5,18%	3,76%	6,85%	8,08%	0,22%	15,43%	0,22%	0,00%	1.633.971.862
2004	4,39%	4,67%	5,84%	4,03%	5,34%	7,19%	0,22%	11,85%	0,37%	0,06%	1.904.016.070
2005	3,47%	4,40%	6,07%	4,07%	3,18%	6,24%	0,14%	12,65%	0,12%	0,06%	2.114.178.843
2006	3,23%	4,25%	5,52%	4,05%	3,28%	5,15%	0,09%	9,40%	0,26%	0,06%	2.453.058.593
2007	3,10%	4,78%	5,97%	5,18%	3,50%	4,19%	0,09%	10,44%	0,10%	0,01%	2.660.998.739
2008	2,33%	4,26%	4,40%	4,83%	2,05%	2,82%	0,04%	10,85%	0,08%	0,06%	3.763.098.770
2009	2,88%	5,32%	5,61%	3,46%	2,47%	2,67%	0,08%	11,15%	0,18%	0,14%	2.907.764.416
2010	2,87%	5,99%	7,99%	4,00%	1,94%	3,23%	0,04%	8,06%	0,21%	0,06%	3.429.464.847
2011	4,07%	5,01%	7,80%	3,23%	2,42%	3,39%	0,09%	7,01%	0,16%	0,04%	4.904.769.167
2012	2,22%	4,98%	7,55%	3,41%	2,30%	5,90%	0,07%	6,15%	0,12%	0,06%	5.122.552.633
2013	2,44%	5,09%	5,41%	4,23%	2,48%	3,69%	0,12%	8,33%	0,11%	0,06%	5.440.699.601
2014	2,29%	4,87%	4,98%	3,34%	2,60%	2,10%	0,10%	6,40%	0,06%	0,12%	5.616.780.244
2015	2,26%	4,99%	5,14%	3,37%	2,56%	1,84%	0,11%	3,23%	0,03%	0,07%	5.133.851.004
2016	2,46%	4,96%	5,57%	2,98%	2,53%	2,49%	0,07%	3,09%	0,07%	0,12%	4.851.880.540
2017	2,92%	5,97%	5,48%	3,57%	3,05%	1,75%	0,09%	3,16%	0,05%	0,26%	4.908.392.270
2018	3,20%	6,41%	6,04%	3,60%	2,49%	1,39%	0,07%	2,62%	0,20%	0,28%	4.620.441.993

Kaynak: TÜİK

Tablo 28 Türkiye'nin gıda sektörü ithalatı gerçekleştirdiği ülkelerin 15. Grup gıda sektörü toplamı içerisindeki paylarının gösterimini yansıtmaktadır. Bu gösterim kriz öncesi ve sonrası yılların daha net görülmesini sağlayacaktır. Irak ülke verilerinde; 2000, 2001, 2002 yıllarında eksiklik gözlemlenmektedir. Ülkelerin ithalat verileri incelendiği üzere en yüksek paya Almanya ve ABD' nin sahip olduğu görülmektedir. En yüksek paya sahip ülkeler için;

Almanya 2000 yılında; % 7.04 iken, 2018 yılı için; % 6.04 ile azalma yaşamıştır. ABD 2000 yılı; % 16.80 iken 2018 yılında; % 2.62 olduğu görülmektedir. Bu durumda gıda ithalatı yapmak yerine iç piyasadan ihtiyaçları karşılama yoluna başvurulduğu görünüyor. En düşük ithalat payı ise Irak'tır. Irak 2003 yılı; % 0.00 iken, 2018 yılında; % 0.28 olduğu görülmektedir. Almanya, ABD gibi ülkelere gerçekleşen ticaret için; ihracat gerçekleştirilirken bir yandan ham madde ihtiyacını daha uygun hale getirebilmek adına ithalat gerçekleştirildiğini yorumlamak mümkündür.

Kriz öncesi ve sonrası dönemde yaşanan değişimin daha iyi gözlemlenebilmesi için Tablo 29'da gıda sektörü içerisinde ilk 10 ülke için ihracat pay sıralaması, Tablo 30'da ise gıda sektörü içerisinde ilk 10 ülke için ithalat paylarındaki değişimin sıralaması gösterilmiştir.

Tablo 29 Gıda Sektörü Toplam İhracatı İçerisinde Türkiye'nin En çok İhracat Gerçekleştirdiği 10 Ülkenin 2000- 2018 Yıllarındaki Sıralaması

Yıl	Irak	Almanya	ABD	Suriye	BAE	Hollanda	Suudi Arabistan	Libya	İtalya	Fransa
2000		1	3	7	8	2	6	9	5	4
2001		1	3	6	8	4	7	9	2	5
2002		1	4	8	7	2	6	9	3	5
2003	3	1	4	10	9	5	7	8	2	6
2004	2	1	5	10	9	4	7	8	3	6
2005	2	1	4	10	9	5	8	7	3	6
2006	1	2	4	9	10	5	7	8	3	6
2007	2	1	4	10	9	3	8	7	6	5
2008	1	2	5	6	10	3	9	8	7	4
2009	1	2	5	8	9	3	7	10	6	4
2010	1	2	4	8	9	3	7	10	6	5
2011	1	2	4	9	10	3	8	6	7	5
2012	1	2	4	10	9	3	7	5	8	6
2013	1	2	4	3	10	5	6	9	8	7
2014	1	2	5	3	9	4	6	10	8	7
2015	1	2	4	3	10	5	6	9	8	7
2016	1	2	4	3	9	5	6	10	7	8
2017	1	2	3	4	9	5	6	10	8	7
2018	1	2	3	4	10	5	6	7	8	9

Kaynak: TÜİK

Tablo 29’da sıralama 2000- 2018 yılları arasını kapsayacak şekilde soldan sağa, büyükten küçüğe şeklinde başlamış olup, dağılım 1 ila 10 rakamları arasında yapılmaktadır. Ülke seçimi TÜİK veri tabanınının 15. mal grubu olan, gıda ürünleri ve içecek istatistik verileri içerisinde yapılmıştır. Türkiye’nin gıda ihracatı gerçekleştirdiği ülkelerde önemli paya sahip olan ilk 10 ülkenin sıralama içerisindeki dağılımı gösterilmiştir. Dağılımda; 1 en yüksek payı, 10 ise en düşük payı göstermektedir. 15. Grup gıda sektörü dağılımı içerisinde en büyük paylara sahip olan Almanya ve Irak 1. ve 2. sırada net şekilde gözlemlenmektedir. Irak ülke verilerinde eksiklik olmasına karşın sektör içerisindeki payını yıllar itibariyle koruması dikkat çekmektedir. Fransa’ya bakıldığında 2007 yılında 5.sırada iken, 2018 yılına gelindiğinde 9.sıradayer almıştır. Bu tablo sıralamasında en çok dikkati çeken Suriye olmuştur. 2000 yılında sıralamada 7.sırada iken, 2007 yılında 10.sıraya düştüğü, 2018 yılına gelindiğinde 4.sıraya yükseldiği görülmektedir. Kriz öncesi ihracatında artış yaşayan gelişmiş olan ülkelerin gerçekleştirdiği ticareti kriz sonrasında da koruduğu görülmektedir. Ancak gelişmekte ve gelişme yolunda olan ülkelerin ihracat içerisindeki paylarında yaşadığı düşüş sıralamaya da yansıtılmıştır. Suriye ve Fransa ülkelerinin sıralamalarında gözlenen değişim dikkat çekmektedir. Buradan anlaşılıyor olduğu üzere;2000 yılına bakıldığında Türkiye’nin ticari partnerlerinde Almanya, Hollanda ve ABD ilk 3 içerisinde yer alırken, 2008 ve 2009 yılları incelendiğinde Irak’ın aktifleştirdiği görülmektedir. Sonraki yıllarda ise Suriye ve Irak’ın Türkiye ticarinde ön planda olduğu görülmektedir. Son 10 yıl içerisinde Türkiye’nin 1.sırada ihracatını gerçekleştirdiği ülke, Irak olmuştur. Kriz dönemi sonrası için Türkiye ihracatında ticari partnerlerinde yaşanan değişim dikkat çekmektedir.

Tablo 30 Gıda Sektörü Toplam İthalatı İçerisinde Türkiye'nin En çok İthalat Gerçekleştirdiği 10 Ülkenin 2000- 2018 Yıllarındaki Sıralaması

Yıl	Irak	Almanya	ABD	Suriye	BAE	Hollanda	Suudi Arabistan	Libya	İtalya	Fransa
2000	10	2	1	6	7	4	9	8	5	3
2001	10	2	1	7	6	4	9	8	5	3
2002	10	2	1	8	6	4	7	9	5	3
2003	10	3	1	8	7	4	9	6	5	2
2004	9	2	1	6	8	3	10	7	5	4
2005	9	2	1	7	8	3	10	6	4	5
2006	9	2	1	6	7	3	10	8	4	5
2007	10	2	1	6	7	4	9	8	3	5
2008	8	3	1	6	7	4	10	9	2	5
2009	7	2	1	6	9	3	10	8	4	5
2010	8	2	1	6	7	3	10	9	4	5
2011	9	1	2	7	6	3	10	8	5	4
2012	10	1	2	7	6	3	9	8	4	5
2013	8	2	1	7	10	3	9	6	4	5
2014	6	2	1	8	9	3	10	7	4	5
2015	7	1	4	9	10	2	8	6	3	5
2016	7	1	3	9	6	2	8	10	4	5
2017	6	2	4	10	8	1	9	7	3	5
2018	6	2	5	7	9	1	10	8	3	4

Kaynak: TÜİK

Tablo30'da sıralama 2000- 2018 yılları arasını kapsayacak şekilde soldan sağa, büyükten küçüğe şeklinde başlamış olup dağılım 1 ila 10 rakamları arasında yapılmaktadır. Ülke seçimi TÜİK veri tabanınının 15. mal grubu olan, gıda ürünleri ve içecek istatistiki verileri içerisinde yapılmıştır. Türkiye'nin gıda ithalatı gerçekleştirdiği ülkelerde önemli paya sahip olan ilk 10 ülkenin sıralama içerisindeki dağılımı gösterilmiştir. 15. Grup gıda sektörü ithalat dağılımı içerisinde en büyük paya ABD'nin sahip olduğu gözlemlenmektedir. Sonrasında ise, Almanya'nın yer aldığı görülmektedir. Irak ülke verilerinde eksiklik olmasına karşın sektör içerisinde önemli payının olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum ihracat kalemlerinde yüksek fark ile önde olmasına karşın, ithalatında da belirli seviyelerde seyir etmesi bazı kaynaklar bakımından dış pazarlara bağlılığını yansıtmaktadır. Sektör içerisindeki sıralamada en düşük

payın Suudi Arabistan'a ait olduğu gör÷lmektedir. 2007- 2018 yılları karşılaştırmasına bakıldığı üzere; ABD 2007 yılında 1.sırada iken 2018 yılına gelindiğinde 5.sıraya gerilediğini, Fransa 2007 yılında 5.sırada iken, 2018 yılında 4. sıraya yükseldiği gör÷lmektedir. Irak ise; 10.sırada başladığı sıralamasında yükseliş geçerek 6.sıraya yükselmiştir. Ülkelerin kriz döneminde ithalatlarında çok yüksek artış yaşamadığı, yaşanan artış ve azalışların son yıllarda olduğu gör÷lmektedir. Buradan anlaşılıyor olduğu üzere; 2000 yılına bakıldığında Türkiye'nin ticari partnerleri arasında ABD, Almanya ve Fransa ilk 3 sırada yer alırken, 2008 ve 2009 yılları incelendiğinde Almanya ve İtalya'nın aktifleştii gör÷lmektedir. Sonraki yıllarda ise Hollanda dâhil olmuştur. Kriz dönemi sonrası için Türkiye ithalatında ticari partnerlerinde yaşanan değişim dikkat çekmektedir.

3.1. Borç Alımı Artması İle Yatırımlarda Karşılaşılan Düşüş

Yaşanan krizin ana nedenlerini bankacılık sektörü ile tanımlamak mümkündür. Likidite fazlalığı, kredilerde özensizlik, kredi tanımlama sürecindeki sorunlar, düzenleyici kuruluşlar süreci etkilemiştir (Civan vd., 2011).

Bakanlar Kurulu Kararı 2008 yılı programında şu şekilde bahsedilmektedir; ekonomik faaliyet sürdürülebilirliği ve finans kaynaklarının temini için kredibilite ihtiyacı doğmaktadır. Bu durum özellikle 2008- 2009 kriz yılları konut kredileri kullanımı sonucu oluşmuş, ancak tahmini yapılmamıştır. Eksik bilgi karşılığı ve teminat yetersizliği ile alınan kredi taksitleri hızlıca artmış ve ödenemez hale gelmiştir. Taksitleri ödeyemeyen ev alımı yapan kişiler, aldıkları konutu bankalara iade etmek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle gayrimenkul kolunda ev stoku artış göstermiş ve geriye getirilen evlerin bankalara maliyeti artınca konut kredi piyasası finansal çöküş sürecine girmiş oldu. Kriz sonucunda küresel bankaların finans yapılarında bozulmalar yaşanmış ve süreç tüm dünyayı etkisi altına almıştır.

İşletmeler, üreticiler değerlerini maksimum seviyeye getirebilmek amacıyla yatırım yapmaktadırlar. Bu yatırımların finansmanını en az maliyetle karşılamayı hedeflerler. Bankalara borçlanma finansal kaynakların olmazsa olmazıdır. Bu süreç faaliyetler üzerinde ödeme açısından olumsuzluklar oluşturabilmektedir. Kaynağını banka kredileri ile sağlayan üretim ve ticaret ile uğraşan kişiler süreçten en çok etkilenen grup olmuştur. Kredi faizlerinin yükselişi, ödemelerde esneklik sorunları gibi durumlar bankalardan borç alımlarını zorlaştırmaktadır. Nakit döngüsünün tamamlanması, makine ve ekipman sağlanması amacı ile

başvurulan kredi süreci bu dönemde bankaların kaynak sağlayamadığı üzere, yatırımlarda düşüş yaşanmasına neden olmuştur (Civan vd., 2011). Yatırım için gerekli olan finansman kaynaklarının yetersiz olması, finansman yatırım kararları verilirken daha dikkatli seçim yapılması gerekmektedir. Uzun dönem ve maliyet gerektiren yatırım finansman kaynaklarının daha etkili yönetilebilmesi önemli hale gelmiştir. Kaynakların kıt olduğu ve borçlanma süreçlerinin değiştiği bu dönemlerde kredi alımı zor olacağı için, bu durum üreticilerin yatırımlarında düşüş yaşamasına neden olacaktır.

3.2. Satın Alma Gücünde Düşüş

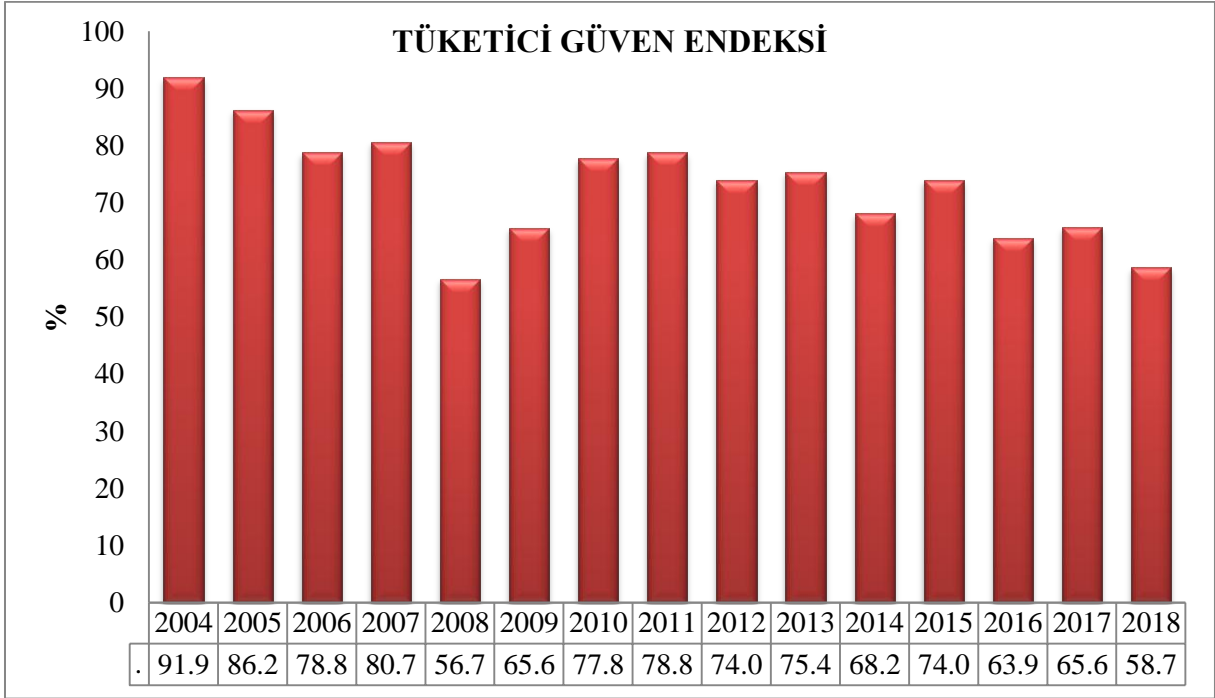
Dünyanın hızla küreselleşmesi yeni düşünceleri ve fikirleri beraberinde getirirken, bir yandan yeni ürünlerin gerekliliğini doğurmaktadır. Bu gibi durumlar ülkelerin ve ülke ekonomilerinin birbirine bağımlı duruma gelmesine neden olmuştur (Can vd., 2004).

Tüketicilerin satın alma aşamasında uyguladıkları kararlar, satın alacakları mal ve hizmete göre alım dereceleri belirlenmektedir. Bu durumda verilen kararlar alınacak mal ve hizmet türüne göre seçilmektedir. Satın alma ve karar aşamasında tüketici davranışı etkileri; psikolojik, sosyo-kültürel ve demografik olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm bu özellikler tüketici ihtiyaçlarının gruplanmasını sağlamaktadır (Karabulut vd., 1991:8).

Tüketici ihtiyaçları, beklentileri ve ülke ekonomisi hakkındaki bilgiler tüketici güven endeksinin temelini oluşturmaktadır. Yaşanan olumsuz süreç tüketicilerde, güven eksikliğinin oluşmasına neden olmaktadır. Oluşan çeşitli dalgalanmalar, ekonomide bazı dönemlerde belirsizliklerin yaşanmasına neden olmakta ve bu durum olumsuzlukların daha çok hissedilmesini sağlamaktadır. Bazı ekonomik dengesizliklerden doğan fiyat artışları tüketicilerin satın alma gücünü azaltmaktadır. Bu durum aynı zamanda üretim maliyetlerini de arttırmaktadır. Krizin yaşanmasına ve olumsuzluklara neden olmaktadır (Titiz vd., 2001:203-218).

Aşağıdaki şekil 6 üzerinde tüketicilerin satın alma gücünün tanımı denilebilecek; tüketici güven endeksi göstergesi verileri yer almaktadır. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Veriler eğilim anketi sonucunda hesaplanmıştır. Tüketicilerin maddi durumlarını ve genel ekonomiye ilişkin mevcut durum değerlendirmeleri ile gelecek dönemlere ait beklentileri, harcama ve tasarruf meyilleri gösterilmek istenmiştir.

Şekil 6 Tüketici Güven Endeksi Göstergesi 2004-2018

Kaynak: TÜİK

Şekil 6’da görüleceği üzere 2006- 2007 yılları sonlarına gelindiğinde yükseliş gösteren tüketici güven endeksinin, 2007 yılı sonunda kriz nedeni ile düşme eğilimi gösterdiği görülmektedir. Söz konusu endeksin aralığının ülkelerin gelişim durumuna göre; 0 – 200 arasında bir değer olduğu bilinmektedir. Güven endeksinin 100’den büyük olması; tüketicilerin ekonomi konusunda iyimser olduklarını, güven endeksinin 100’den küçük olması ise kötümser olduklarını göstermektedir (TÜİK). Krizin şiddetinin en çok hissedildiği 2008 yılında tüketicilerin güvensizliğinin artışı 56. 7 olduğu görülmektedir. Bu durumu güven endeksinin en çok etkilendiği ve düşüş yaşadığı yıllar olarak söylemek mümkündür. Yaşanan bu düşüşe rağmen 2009 yılında; 65. 6, 2010 yılında ise; 77. 8 oluşu krizin etkilerinin hafiflemesi ile yeniden yükselişe geçmiştir.

Kriz dönemi tüketici davranışları bir diğer açıdan değerlendirildiğinde, tüketiciler geleceğe yönelik ekonomik açıdan kaygılar taşıyorlarsa harcamalarında kısma eğilimi sergilerler. Bu durum sonucu ekonomide durağanlık yaşanmasına neden olacaktır. Yatırımcılar için ise, stoklarında bulunan varlıkları satma eğilimine girebilirler şeklinde

yorumlamak mümkündür. Böyle bir durumda varlık fiyatlarında düşüş yaşanmasına neden olacaktır.

Alım gücü düşük olan tüketici yüksek fiyatlı ve lüks alışverişinden vazgeçip, temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği kolayda mal grubu olan gıda ürünlerine yönelmiştir. Bu süreçte gıda ürünlerine talebin artması ile gıda fiyatlarından değişim kaçınılmaz hal almıştır. (Kıymaz vd., 2014). 2007-2008 yıllarını etkisi altına alan, aşırı fiyat artışları ve istikrarsızlıkların yaşandığı dönemi dünya gıda krizi olarak açıklamak mümkündür. Temelde gıda fiyatlarında ve tarım ürünlerinde yaşanan fiyat artışları:

- İklim değişikliği sonucu oluşan kuraklık,
- Petrol fiyatlarında artış yaşanması sonucu üretim ve taşıma masraflarında yükseliş,
- Arz fazlası yaşayan firmaların piyasalarda yarattığı arz şoku,
- Gelişme yolundaki ülkelerin piyasalar üzerinde hızlı büyümesinden kaynaklı fazladan et, süt, bitkisel ürünler talebi

gibi durumlar etkileyebilmektedir (Yürük, 2010). Özellikle belirtmelidir ki, tarım sektöründe yaşanan fiyat artışlarının tüm dünyada etkisinin hissedildiği ve bu durumu dünya piyasalarında yaşanan dalgalanmalar ile söylemek mümkündür. Bu durumu Türkiye'nin ticaret verileri desteklemektedir. Yaşanan olumsuz durumların gözlemlenebilmesi, daha sağlıklı sonuçlar oluşturabilmesi için dünya gıda krizi ve sonrasında gıda ürünlerindeki fiyatlar incelenmelidir. Bu durumu özetlemek adına aşağıdaki tablo 31'de tarım ürünleri üretici fiyat endeksi verileri gösterilmektedir.

Tablo 31 Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi (2003-2017)

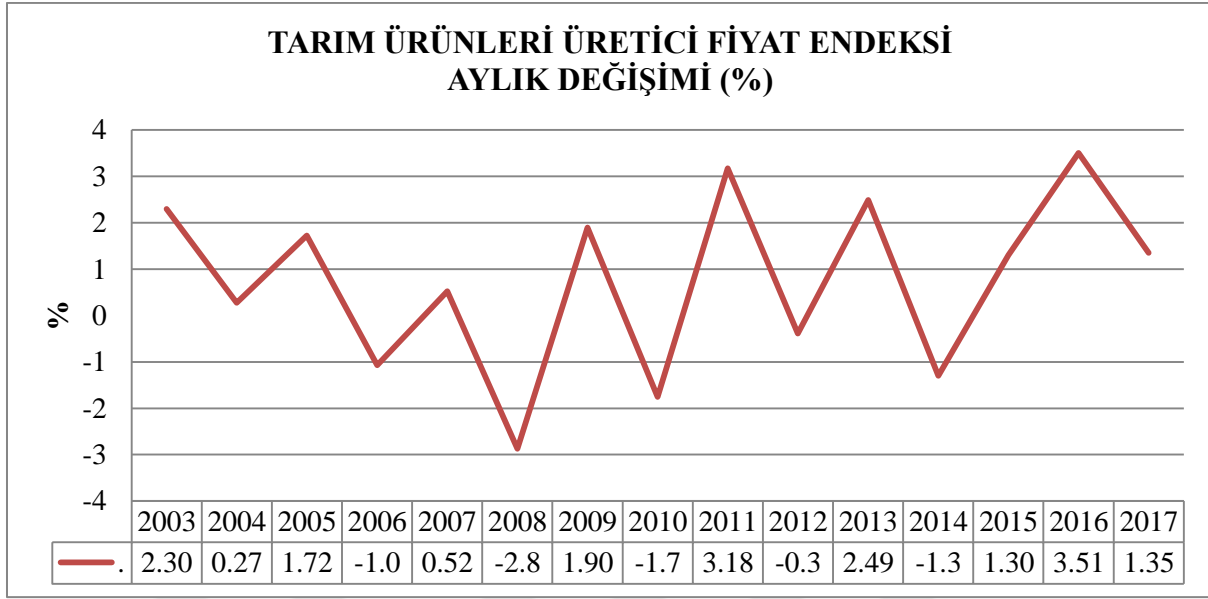
Yıl	Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi
2003	52,20
2004	60,97
2005	62,81
2006	64,41
2007	74,52
2008	74,63
2009	85,24
2010	97,63
2011	107,91
2012	103,42
2013	111,26
2014	118,68
2015	135,32
2016	137,12
2017	160,85

Kaynak: TÜİK

Tablo 31 2003- 2017 yılları arası ‘‘tarım ürünleri üretici fiyat endeksi’’ verilerini göstermektedir. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Kriz dönemi ürün fiyatlarının büyük kısmında oluşan fiyat artışları girişimciler açısından ilgiyi arttırma konusunda teşvik unsuru olmaktadır. Sırası ile 2008, 2009, 2010 yıllarında yaşanan artış dikkat çekmektedir. 2006 yılında 64.41 olan değer, 2010 yılında 97.63 olmuştur. Tablo 31’de görüldüğü üzere gıda krizinin yaşandığı dönem sonrası üretici rakamlarında artış söz konusudur. Yıllar itibariyle değerlerde yaşanan artış görülmektedir.

2008 yılı ve sonrasında yaşanan arz sorunları AB’nin dünya piyasalarından çekilmesiyle birlikte dünya piyasası fiyatlarında hızlı ve uzun dönemli artışlara neden olmuştur (Gudoshnikov, 2010). Tablo 31 incelendiği üzere; 2011 yılında 107. 91 iken, 2012 yılı verisinde 103. 42 şeklinde düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu durumu tarım grubu, hayvansal ve bitkisel ürün fiyatlarında finans açısından farklı bir yöntem izlendiği ile yorumlamak mümkündür. ‘‘tarım ürünleri üretici fiyat endeksi’’ verilerini yıllar itibariyle % değişim oranları ile incelemek değişimin gösterilmesini sağlayacaktır.

Şekil 7 Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi Değişimi 2003- 2017 (%)

Kaynak: TÜİK

Şekil 7 üzerinde “tarım ürünleri üretici fiyat endeksi değişim oranları” 2003- 2017 yılları arası verileri gösterilmektedir. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Grafik üzerinde özellikle 2007, 2008, 2009 kriz yılları arası yaşanan artış ve azalış dikkat çekmektedir. Verilerin; 2007 yılı % 0. 52, 2008 yılı (% -2. 87) ve 2009 yılı için ise % 2. 90 olduğu görülmektedir. 2008 yılı verilerinde negatif yönlü bir eğilim söz konusudur. Verilerin yıllar itibariyle artış ve azalış halinde olduğu bulgusu da bu yöndedir.

Üretimden raflara kadar olan süreçte tarım ve gıda sektör grubunda lojistik önemli etkindir. Bu kriz döneminde artan yakıt fiyatları ürün tedarik zincirinin önemli halkası olan lojistiği etkilemiş, dolayısı ile gıda üretimi maliyetini arttırma yolunda eğilim göstermiştir. Bu dönemde artan zirai ürün grubu fiyatları da endeks verileri üzerinde etkili olmuştur. Üretim maliyetlerinin artması sonucunda ürün fiyatlarının artışı kaçınılmaz hal almıştır. Kâr elde etmek isteyen girişimciler ise bu durumu avantaj olarak değerlendirmiştir. Alım gücü düşük olan tüketici açısından değerlendirildiğinde, kriz sürecinde artan fiyatlar yaşam standartlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Tüketici için kişisel zorunlu ihtiyaçların karşılanması öncelik haline gelmiş, lüks gereksinimler ikinci plan olarak değerlendirilmiştir (Kıymaz vd., 2014).

Aşağıdaki tablo 32’de tüketicilere ait harcamaların kriz yılları öncesi ve sonrası değerlendirilmesi yapılmış olup, gıda sektörü için diğer sektör grupları ile karşılaştırılması yapılmıştır.

Tablo 32 Hane Halkı Tüketim Harcamaları 2002- 2009

Sektör Grupları	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Gıda ve alkol­süz içecekler (%)	26,7	27,5	26,4	24,9	24,8	23,6	22,6	23
Alkollü içecekler, sigara ve tütün (%)	4,1	4,1	4,3	4,1	4,1	4,3	3,8	4,1
Giyim ve ayakkabı (%)	6,3	6,2	6,5	6,2	5,9	5,9	5,4	5,1
Konut ve kira (%)	27,3	28,3	27,0	25,9	27,2	28,9	29,1	28,2
Mobilya, ev aletleri ve ev bakım hizmetleri (%)	7,3	5,7	6,6	6,8	6,2	5,9	5,8	6,2
Sağlık (%)	2,3	2,2	2,2	2,2	2,2	2,4	1,9	1,9
Ulaştırma (%)	8,7	9,8	9,5	12,6	13,1	11,1	14,1	13,6
Haberleşme (%)	4,5	4,3	4,5	4,3	4,2	4,5	4,4	4,2
Eğlence ve kültür (%)	2,5	2,2	2,5	2,5	2,2	2,1	2,5	2,6
Eğitim hizmetleri (%)	1,3	2,0	2,1	1,9	2,1	2,5	2	1,9
Lokanta ve oteller (%)	4,4	4,1	4,5	4,4	4,2	4,5	4,4	5,2
Çeşitli mal ve hizmetler (%)	4,6	3,5	3,9	4,1	4	4,2	4,1	4
Toplam Tüketim Harcaması (%)	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: TÜİK

Tablo 32 2002-2009 yılları arası ‘‘hane halkı tüketim harcamaları’’ kriz dönemi verilerini göstermektedir. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır olup, tablo 32 üzerinde TÜİK tarafından yapılan sektör grupları sınıflandırması gösterilmektedir. Kriz öncesi ve kriz yılları sürecin değerlendirilmesi için var olan 2002 ile 2009 yıllarına ait veriler kullanılmıştır. 2008 yılı sektörel dağılım verileri incelendiği üzere gıda ürünleri ve konut kira gruplarının sırası ile % 23, % 29 paya sahip olduğu görülmektedir. Beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçların kriz döneminde de diğer ihtiyaç gruplarından daha yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. 2008 yılı verilerinde; gıda grubunun % 22. 6, konut grubunun ise % 29. 1 olduğu görülmektedir. Gıda, konut ve kira ihtiyaç gruplarını takiben ulaştırma harcamaları da % 14 paya sahiptir. Diğer ihtiyaç grupları için % 10luk dilimin altında kaldığını söylemek mümkündür. İnsanın temel ihtiyaçları gıda ürünleri olduğu üzere kriz öncesi ve sonrası bu sektörün tüketim harcamaları bakımından aynı düzeyde devam ettiği görülmektedir. Takiben konut ve kira, ulaştırma grupları yer almaktadır. Diğer sektör grupları kriz yılları sürecinde tüketimi azalma gösterirken, temel ihtiyaçların kriz öncesi ve sonrası yıllar için düzeyini koruduğu gözlemlenmektedir.

Tüketimin hiçbir zaman son bulmadığı ülke şartlarında, üretimin de tüketim ile orantılı olarak artacağı bilinmektedir. Bu durumda sektör gruplarından gıda sektörü için bitkisel ve hayvansal verilerin üretim değerlerinin incelenmesi uygun olacaktır. Aşağıdaki tablo 33 2000-2018 yılları arası ‘‘bitkisel ve hayvansal üretim değerleri’’ kriz öncesi ve sonrası verileri gösterilmektedir. Verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır.

Tablo 33 Bitkisel ve Hayvansal Üretim Değerleri 2000- 2018

Yıllar	Para birimi	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler		Sebzeler		Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri	
		Üretim Değeri	Pazarlanan Değer	Üretim Değeri	Pazarlanan Değer	Üretim Değeri	Pazarlanan Değer
2000	Milyon TL	6 600 892 750	4 856 331 142	3 674 327 020	2 962 610 460	4 644 860 157	3 755 706 251
2001	Milyon TL	8 903 224 755	6 399 079 898	5 348 220 571	4 319 625 804	5 766 011 852	4 693 987 741
2002	Milyon TL	14 566 410 608	10 565 354 777	7 656 579 092	6 188 958 567	10 041 209 895	8 078 891 835
2003	Milyon TL	17 905 772 672	13 836 791 724	10 154 837 498	8 963 528 465	12 508 780 112	10 867 446 257
2004	Milyon TL	21 474 389 148	16 607 935 171	11 494 033 030	10 142 208 998	12 712 015 449	10 986 177 383
2005	YTL	21 523 272 689	16 387 567 217	12 028 209 415	10 626 386 640	17 388 204 497	15 192 897 024
2006	YTL	20 077 340 745	15 488 768 424	15 053 716 698	13 305 831 558	19 384 405 785	16 716 950 088
2007	YTL	19 559 081 985	14 928 379 084	17 047 085 604	15 066 215 668	20 181 255 677	17 387 885 243
2008	YTL	24 043 524 972	18 319 307 259	18 146 995 561	16 033 195 712	23 819 593 715	20 592 804 500
2009	TL	25 889 625 949	19 759 548 649	19 528 882 025	17 269 324 946	22 848 977 953	19 687 349 199
2010	TL	28 464 470 262	22 108 721 336	26 588 512 470	23 561 237 937	24 985 142 885	21 723 813 836
2011	TL	35 708 465 221	27 875 672 874	25 539 849 103	22 307 763 922	27 730 958 999	23 983 240 958
2012	TL	33 158 241 882	25 512 087 590	25 523 049 611	22 515 547 803	29 265 696 845	25 372 600 605
2013	TL	39 124 023 862	30 093 338 087	25 602 672 282	22 616 731 270	27 725 833 724	23 914 385 648
2014	TL	42 170 007 141	32 938 000 192	26 099 407 421	23 054 252 398	29 853 674 602	25 750 026 023
2015	TL	49 519 631 343	38 213 189 415	29 319 015 345	25 904 082 451	41 313 432 628	36 246 413 100
2016	TL	47 985 465 088	37 582 476 309	31 710 697 143	28 018 662 676	39 541 498 909	34 155 638 245
2017	TL	56 119 498 611	44 071 923 191	33 845 747 984	29 879 661 752	45 919 888 949	39 860 123 500
2018	TL	62 215 074 201	49 109 670 090	41 396 513 500	36 653 388 559	55 530 589 928	48 638 879 237

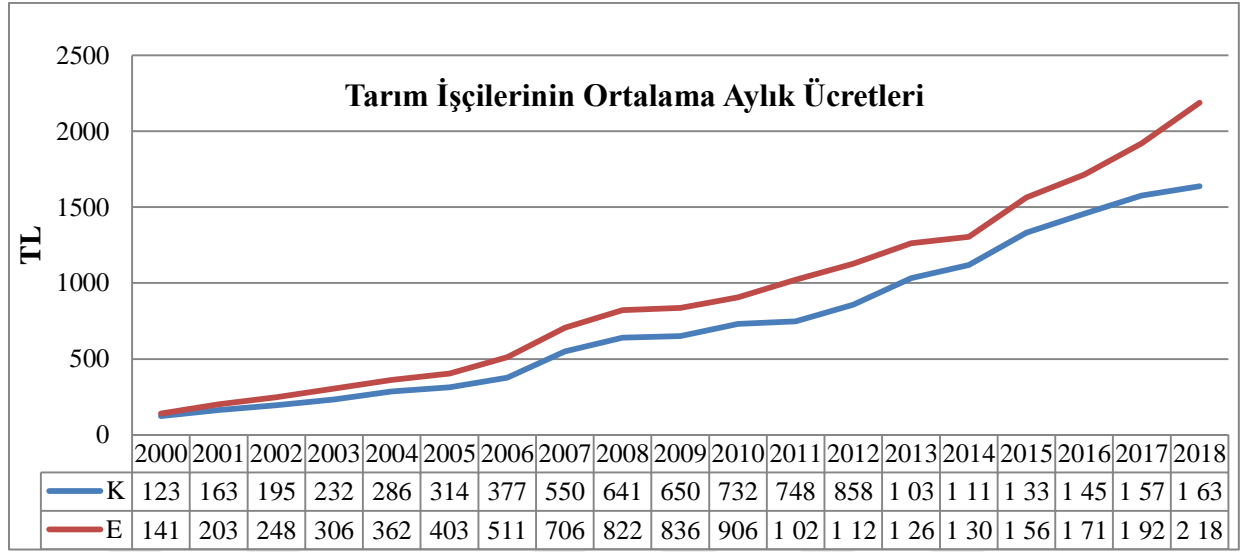
Kaynak: TÜİK

Tablo 33 bitkisel ve hayvansal üretim değerleri şu şekildedir; tahıl ürünleri, sebzeler, meyveler, içecek ve baharat bitkileridir. Üretim değerleri incelendiği üzere, 2006- 2007 yıllarında yaşanan artışın, 2008- 2009 kriz yıllarına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. 2008 yılı verilerine bakıldığında, değerlerin hem üretim değeri olarak, hem de pazarlama değeri olarak artış gösterdiği görülmektedir. Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler grubunun üretim değerinin; YTL 24 043 524 972, pazarlama değerinin ise; YTL 18 319 307 259 değerinde olduğu görülmektedir. Bir diğer grup olan sebzelerde ise üretim değerinin; YTL 18 146 995 561, pazarlama değerinin ise; YTL 16 033 195 712 değerinde olduğu görülmektedir. Son olarak meyveler, içecek ve baharat bitkileri grubu verilerine bakıldığında üretim değerinin; YTL 23 819 593 715, pazarlama değerinin ise; YTL 20 592 804 500 değerinde olduğu görülmektedir. Kriz dönemlerinin temel özelliği iç piyasaya ürün satışı yanı sıra, dış piyasa talebini de karşılayabilmektedir. Bu yorum önceki bölümlerde bahsedildiği üzere, Türkiye'nin üretimi yanında ihracatında da aynı sürdürülebilirliğini devam ettirmesi olarak açıklamak mümkündür.

Gıda imalat sektörünün alt kollarından tarım grubunun sektör fiyatlarının etkilenmesinde etkin rolü olduğu yukarıda detaylandırılmıştır. Tüketim ve üretim değerleri ile yorumlaması yapılan sektörün tamamlayıcısı haline gelen tarım grubunu işçilerin ortalama kazançları ile incelemek gider- gelir dağılımı açısından daha doğru olacaktır.

Şekil 8'de gıda sektörü için büyük paya sahip tarım grubu işçilerinin ortalama ücretleri görülmektedir. Veriler 2000- 2018 yılları arasını kapsamakta olup, cinsiyete göre değerlendirilmiştir. İstatistiki veriler arasında mevsimlik işçi ve devamlı işçi ücretleri yer almaktadır. TÜİK veri tabanı "devamlı tarım işçilerinin ortalama reel ücretleri" verilerinden faydalanılmıştır. Yıllık bazda olup tam dönemi kapsamaktadır.

Şekil 8 Tarım İşçilerinin Ortalama Aylık Ücretleri (TL)

Kaynak: TÜİK

Şekil 8’de 2000- 2018 yılları arası verileri incelendiği üzere 2000 yılı itibariyle tarımsal alan işçilerine sağlanan ücretin sürekli artış gösterdiği görülmektedir. Bu durum ülke ekonomisine önemli derece de katkı sağlayan tarım grubu üretimini arttırmaya yönelik teşvik olarak değerlendirilebilir. Ayrıca 2007, 2008, 2009 kriz yılları karşılanan ücretin ivme kat ettiği görülmektedir. Bir önceki bölümde de bahsedildiği üzere tarım grubu iç ve dış piyasa talepleri karşılanması, tüketim ve üretim değerlerinin gıda sektörü olarak özellikle birincil ihtiyaçlar olan yemek, içmek faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için gerekli olan faktör emek (iş gücü)dir. Bu durumda emeğin karşılığı olan ücret sektör çalışanına sağlanmıştır. Türkiye geneli ücretlere bakıldığında, TÜİK verilerine göre sınıflandırma; ilkokul ve altı, ilköğretim ve ortaokul, lise, meslek lisesi ve yüksekokul şeklinde yapılmıştır. Bu verilerde TL aylık ortalama ücretlerin yıllar itibariyle arttığı gözlemlenmiştir. 2006 yılı ilkokul ve altı çalışanının ortalama TL 764 kazancının olduğu görülmektedir. Gıda ve tarım sektörünün çalışan (işçi) ücretlerini her geçen yıl arttırdığı görülse de genel olarak eğitim durumuna göre ve Türkiye asgari ücretine göre yetersiz olduğu görülmektedir. Yine aynı şekilde TÜİK verilerinden kurumsal olmayan nüfusun iş gücü durumu rakamlarına bakıldığında 2008 yılında iş gücü \$ 22 889 bin, işsiz nüfusun \$ 2 295 olduğunu yansıtmaktadır.

3.3 Gıda Sektörü İçin Kriz Sonrası Dönemde Alınan Önlemler ve Uygulanan Mevzuat

2008- 2009 yıllarında bankaların denetimsizliği ve kişilerin günlük hayatlarında tüketimlerini doğru planlayamaması sonucu yaşanan global kriz birçok ülkenin ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu süreç ülkelerin ve çalışma alanlarının ekonomik anlamda gelecek planlarını değiştirmekle kalmayıp, tüketiciler açısından ise; ev, otomobil, beyaz eşya ve giyim gibi bazı harcamaları da azaltma yoluna girmelerine neden olmuştur. Aynı zamanda kriz süreci temel ihtiyaçların karşılanması bakımından zorlu bir süreç olmaktadır. Ülkeler kriz anında ve sonrasında en az olumsuz etki ile karşılaşmak adına bir takım ekonomik anlamda önlemler almıştır. Bu önlemleri mevzuat anlamında açıklamak mümkündür. Küresel kriz dünyayı etkisi altına alırken bazı ülkeler, önlem paketleri açıklamış ve bu süreçte tüketiciler de tedbir almışlardır.

Kriz sürecinde ülkelerin ekonomik ana kaynağı olan likidite varlıklarının yarattığı sorunu çözüme kavuşturma yolunda yerel bankalar ve Eximbank kaynakları arttırılmış, sıfır faiz ile kredi imkânları sağlanmıştır (Ertuğrul vd., 2010).

2008 yılı ortalarına gelindiğinde harcamaların kısılması konusunda bir takım tedbir olacak uygulamalar oluşturulmuştur. Bu zaman içerisinde Merkez Bankası, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ve Sermaye Piyasası Kurulu' (SPK) nun uyguladığı tedbir çalışmaları yanı sıra kredi ve garanti hacmini artırıcı önlemler almıştır. Uygulanan bu düzeltmeler doğrultusunda piyasalardaki işlem miktarını, nakit akışını hızlandırmak, istihdam ve üretim seviyesinin korunması amaçlanmıştır.

Gıda ve tarım sektörünü ekonomik krizlere karşı diğer sektörlere göre daha dayanıklı hale getiren özelliklerden biri, gıda ve tarım ürünlerinin zorunlu ihtiyaç malları olmasıdır. Bu durumu sektöre sağlanan teşvikler (destek), kotalar, sınırlamalar ile tanımlamak mümkündür. Ekonomik ya da sosyal bir etkinliğin, diğer faaliyetlere göre gelişimini hızlandırmak amacıyla, kamu tarafından çeşitli uygulamalarla sağlanan maddi veya manevi destek ve yardımlara "teşvik" denilmektedir (Kurt vd., 2007). Bir sektöre yapılan yatırım, o sektörün üretim kapasitesini belirleyen temel etkidir. Verilen teşvik belgelerinden sektöre yönelik yatırım taleplerini izlemek mümkündür.

Yaşanan ekonomik krizin olumsuz yansımalarını azaltabilmek amacı ile Temmuz 2009 yılı itibariyle "yeni teşvik sistemi" uygulamaya konulmuştur. Uygulamaya giren yeni

sistemin fiili olarak uygulamaya konulduğu dönem olan Ağustos 2009 yılı itibariyle bir yıllık süre zarfında düzenlenen teşvik belgelerinin özellikleri incelenmiştir. Tablo 34 üzerinde verilerin önceki yıllar ile karşılaştırılması yapıldığı görülmektedir.

Tablo 34 Yeni Uygulanan Teşvik Sistemine Göre Düzenlenen Teşvik Belgelerinin Önceki Yıllar İle Karşılaştırılması, Temmuz- Ağustos Dönemi (Milyon TL- Kişi)

	2005- 2006	2006- 2007	2007- 2008	2008- 2009	2009 -2010
Belge sayısı	4.338	2.899	4.092	2.697	3.848
Sabit sermaye tutarı (Milyon TL)	32.271	28.454	33.969	30.320	58.704
İstihdam (Kişi)	197.428	135.122	178.137	91.099	139.057

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 34’te yeni uygulanan teşvik sistemine göre düzenlenen teşvik belgelerinin önceki yılları ile karşılaştırılması gösterilmekte olup, 2005- 2010 yılları arası verileri kullanılmıştır. Veriler Temmuz- Ağustos ayları dönemini kapsamaktadır. Yeni sistemin uygulandığı yıllarda, düzenlenen teşvik belgesi sayısı Ağustos 2009 öncesi bir yıllık dönemde 2.697 iken, Ağustos ayı itibariyle 3.848’e yükselmiştir. Yatırım sayısındaki görülen artış, toplam sabit yatırım tutarına da yansımış, yatırım tutarı bir önceki dönemde 30.320 Milyon TL iken, Ağustos ayı itibariyle 58.704 Milyon TL’ye ulaşmıştır. Teşvik belgeli yatırımlar kapsamında öngörülen istihdam ise 91.099 bin kişi iken, 139 bin kişiye yükseldiği görülmektedir (Akın, 2012).

Yeni teşvik sisteminin uygulamaya konulduğu dönemde, teşvik belgelerinin sektörlere göre dağılımını incelemek diğer sektörler ile karşılaştırılmasını gösterecektir. İmalat sanayi içerisinde yer alan gıda ve içecek sektörü için kullanım oranlarının tespiti sağlanacak olup, sektör için alınan koruma önlemlerine verilen önem vurgulanacaktır. Aşağıdaki tablo 35’te sektörlere göre teşvik belgelerinin kullanımı gösterilmektedir.

Tablo 35 Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı Temmuz 2009- Ekim 2010

Sektör	Belge Sayısı	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam (Kişi)
Tarım	426	2.370	13.967
Madencilik	304	1.798	7.191
İmalat Sanayi	2.658	37.619	91.241
Gıda ve İçecek	679	3.001	21.630
Enerji	202	12.319	48.699
Hizmetler	1.157	11.569	48.699
Toplam	4.747	65.676	164.432

Kaynak: Ticaret Bakanlığı

Tablo 35'te teşvik belgelerinin sektörlere göre dağılımı gösterilmektedir. Verilerin kullanıldığı dönem olarak yeni sistemin uygulandığı 2009- 2010 yılları seçilmiştir. Küresel ekonomik krizin etkisinin azalmaya başlaması ve aynı zamanda yeni sisteme geçilmesi ile birlikte bir önceki yıllara kıyasla teşvik belgeleri kapsamında verilen desteğin devam ettiği görülmektedir. Verilen teşvikin en çok imalat sanayine sağlandığı görülmektedir.

Teşvik belgelerinin asıl amacının, hitap ettiği sektör için bölgelerarası gelişme farklılıklarının azaltılmasını sağlamak olduğu görülmektedir.

Tablo 36 Gıda ve İçecek Sanayi - İmalat Sanayine Tahsis Edilen Yatırım Teşvik Belgeleri 2003- 2010

Yıllar	Belge sayısı ve istihdam	Gıda ve İçecek	İmalat Sanayi	Toplam
2003	Belge sayısı	206	2.559	3.876
2003	İstihdam	8.144	104.804	177.457
2004	Belge sayısı	288	2.558	4.077
2004	İstihdam	14.979	99.265	166.357
2005	Belge sayısı	295	2.305	4.304
2005	İstihdam	8.574	90.340	179.402
2006	Belge sayısı	243	1.614	3.090
2006	İstihdam	7.895	62.834	122.717
2007	Belge sayısı	196	1.424	2.366
2007	İstihdam	8.090	69.246	133.067
2008	Belge sayısı	224	1.475	2.448
2008	İstihdam	7.629	47.231	98.377
2009	Belge sayısı	313		
2009	İstihdam	6.870		
2010	Belge sayısı	592		
2010	İstihdam	14.116		

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Tablo 36’da gıda ve içecek sanayi ve imalat sanayine ait; belge sayısı ve istihdam bilgileri, toplam veriler yer almaktadır. Veriler 2003- 2010 yılları arasında kapsamaktadır. Gıda ve içecek sanayinin 2003, 2004, 2005, 2006 yılları belge sayısında sürekli artışın olduğu, 2007 yılı düşüşü sonrası toparlandığı ve teşviklerin sürekli devam ettiği görülmektedir. Belge sayısının sırası ile 206, 208, 295 ve 243 olduğu görülmektedir. İstihdam olarak bakıldığında yine aynı şekilde 2006 yılında 7895 ve 2008 yılında 7629 iken, 2009 yılında ise 6870’e düşüşü sonrası destek devam etmiştir. Buradan anlaşılıyor olduğu üzere 2008 kriz yılı etkisi ile hem gıda sanayi hem de imalat sanayi olarak gelişim eğiminin negatif olduğu görülmektedir. Kriz yılları verilerinde mevcut kapasitenin kullanılmıyor oluşu yeni yatırım taleplerinin durmasına neden olmaktadır. Bu durumu düzeltmek adına 2009 yılı yeni teşvik sistemi yürürlüğe getirilmiştir.

Yaşanan ekonomik kriz sonrası, küresel ticareti inceleme altına alan DTÖ, oluşturduğu raporlar sonucunda gerçekleşen ticari faaliyetleri detaylı bir şekilde incelemiş ve açıklamada bulunmuştur. DTÖ açıklaması şu şekildedir; ticaret verileri, gümrük uygulamaları, tarife işlemleri, kotalar gibi hususlar ile yakından ilgilenip, bu alanlar doğrultusunda raporlama yapmaktadır. Oluşturulan bu raporlar ile tarife önlemleri gibi uygulamalar sağlamaktadır. Ticaretin kolaylaştırılması, ticaret engellerinin ortadan kaldırılması için politikalar geliştirmekte ve uygulatmaktadır. DTÖ, gümrük vergilerinin indirilmesi ve tarifeler yoluyla koruma sağlanmasını amaçlamaktadır. Üye devletlerin doğru bir şekilde ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi, ticaretinin sağlanması amacı ile müzakereler yürütmekte ve bu kapsamda anlaşmaları yönetmektedir. Ticaretin yönetilebilmesi için Teknik Engeller Anlaşması, Anti-Dumping Anlaşmaları, Gümrük Kıymeti Anlaşması gibi anlaşmalar ile sağlanmaktadır.

DTÖ'nün dünya geneli aldığı önlem ve politikalar doğrultusunda Türkiye'de kriz sonrası yıllarda bir takım önlemler almıştır. Tüm sektörleri kapsayan ekonomik krizden gerek üretim, gerek finans alanı olarak gıda sektörü de olumsuz şekilde nasibini almıştır. Krizden dolayı üretimi azalan gıda ürünlerinin fiyatları artmıştır. Gıda fiyatlarından yaşanan yükseliş, alım gücü az olan halkı ekonomik anlamda olumsuz etkilerken bir yandan krizin etkisiyle oluşan işsizlik problemi yoksulluğu da beraberinde getirmiştir. Devlet, tüketicilerini yüksek gıda fiyatlarından "korumak" adı altında sektör bazında ihracatlarına kısıtlama getirmiştir.

3.3.1 Gözetim belgesi uygulaması

İhracatı desteklemek, ithalatı olabildiğince minimuma çekebilmek amacı ile 2008 yılı küresel kriz itibarıyla gıda sektörünün bazı ürünleri bazında kota ve gözetim belgeleri devreye girmiştir. Dış ticaret müsteşarlığının yayımladığı 26821 sayılı resmi gazete doğrultusunda ithalatta gözetim uygulamasına ilişkin tebliğ yürürlüğe girmiştir. Bu tebliğ doğrultusunda gözetim belgesi uygulaması ile ithalatında ülkeye zarar verileceği düşünülen ürünler için kısıtlama getirilmiştir. 2008 yılı itibarıyla gıda sektörü kapsamında gözetim belgesi getirilen graplardan biri kurutulmuş üzümler grubu olmuştur. Türkiye kendi tohumu ile tarıma elverişli topraklarında üzümler ve üzümler grublarını işlenmiş hale getirip kurutmaya tabii tutarak ihracatına elverişli haline getirilebilmesi için gözetim belgesi uygulamasına başvurulmuştur (ithalatta gözetim uygulamasına ilişkin tebliğ, 2008/9). Yine aynı şekilde bir diğer önemli gözetim belgesi uygulaması 2009 yılında ithalatı azaltıp, ihracat desteğini sağlamak adına ya da zararlılığını önlemek adına ay çiçeği tohumu unu, yağı, keten tohumu ve diğerleri gibi gıda

grubu ürünlerine uygulaması getirilmiştir. Bir diğer gözetim belgesi uygulaması ise; su ürünleri grubuna yapılmıştır. 16.04 ve 16.05 Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu (GTİP) numaralarını kapsayan ürün grubuna gözetim belgesi uygulanmıştır. İthalatın azaltılıp, haksız rekabetin önlenmesi adına alınan bu karar mal kıymeti üzerinden hesaplama yapılarak uygulanmaktadır.

Dünyada gerçekleşen ticaret hacminde küresel kriz sonrası 2009- 2010 yıllarında daralma baş göstermiştir. 2010 yılına gelindiğinde ise daralmanın iyileşme yönünde olduğu gözlemlenmiştir. Bu yıllar itibariyle üretim ve ticaret bakımından gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye gibi ülkelerde, gelişmiş ülkelere göre daha hızlı artış göstermiştir. Bu durumda ithalatta da aynı şekilde gelişme yolundaki ülkelerde daha hızlı ilerlediği gözlemlenmiştir. Küresel kriz ile üretim ve ticaretin daralmasına neden olan faktörler, 2010 yılı itibariyle hızlı toparlanma sürecine de yardımcı olmuştur. Bu faktörler arasında, küresel arz zincirlerinin yaygınlaşması ve gelişmesi, ticaretin ürün yelpazesinin gelişmesi yer almaktadır. Ticaret hacminde görülen artış ve ticareti yapılan ürünlerde çeşitlilik oluşması, etkin olmayan sınır işlemlerinin ekonominin üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi daha da belirginleştirmiştir. Bu bağlamda oluşturulan ticaretin kolaylaştırılması kavramı daha belirgin hale gelmiştir. Dünyanın birçok yerinde uluslararası ticarete rekabetçiliği arttırmak adına gümrük idarelerinin alt yapı ve yenilenmesi, kontrol sistemlerinin değiştirilmesi, sınır ötesi anlaşmalara tek bir pencere altında ulaşım gibi birçok alanda yenilik sağlanması amaçlanmıştır. Bu bağlamda ticaretin kolaylaştırılması adı altında; elektronik veri değişim sistemlerinin oluşturulması, gümrük dairelerinin yenilenmesi, riske dayalı sistemlerin kullanımı ve tek pencere sistemi uygulamaları oluşturulmuştur. Türkiye’ de bu entegrasyon sürecine dahil olmak adına yol kat etmiştir. Uygulamalar ile belge sayılarında azalma, işlem sürelerinde kısalma sağlanmıştır (Gürbüz, 2014).

Aşağıdaki tablo 37’de ülke ekonomilerinin uygulanan yapılanma sonucu bilgi- belge ve işlem süreleri bakımından detayları paylaşılmıştır.

Tablo 37 Ticaretin Kolaylaştırılması Adına Yapılan Yenilik Uygulamalarının Bölge Ekonomilerine Göre Ticaret İşlemleri- 2009

Ekonomi	İhracat için gereken belge sayısı	İhracat gerçekleştirme zamanı (gün)	İthalat için gereken belge sayısı	İthalat gerçekleştirme zamanı (gün)
Doğu Asya & Pasifik	6,5	21,9	7	23
Doğu Avrupa & Orta Asya	6,9	27	7,8	28,8
Latin Amerika & Karayipler	6,4	17,8	6,9	19,6
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	6,3	19,7	7,6	23,6
OECD Yüksek Gelir	4,4	10,5	4,8	10,7
Güney Asya	7,8	32,1	8,9	32,5
Sahra Altı Afrika	7,7	31,5	8,5	37,1

Kaynak: Dünya Bankası

Tablo 37’de Türkiye'nin de yer aldığı Doğu Avrupa & Orta Asya bölge ekonomisi içerisinde ihracat için gerekli belge sayısı; 6.9, ihracatı gerçekleştirme süresi; 27, ithalat belge sayısı; 7.8, ithalatı gerçekleştirme süresi; 28.8 şeklinde yer almaktadır. OECD ülkelerinde ihracat ve ithalat için gerekli belge sayısı ve işlem sürelerinin ticareti gerçekleştirme performansı bakımından daha iyi olduğu görülebilmektedir. OECD ülkelerinin başarısı için; gümrükten eşyanın çekilme süresini azaltmaya yönelik fiziki denetimlerin en aza indirgenerek, tüm işlemlerin elektronik olarak yapılması söylenebilir.

Türkiye gıda sektörü ve diğer sektör grupları için oluşturulan kotalar, teşvik belgeleri, tek pencere sistemi gibi iyileştirme ve geliştirme faaliyetlerinin küresel kriz sonrası destekleyici nitelikte olduğu söylenebilir.

Ülkelerin iyileştirmeleri adına alınan kararlar doğrultusunda uygulanan önemli gelişmelerden biri de kalkınma planlarıdır. Bu bağlamda ekonomik ve toplumsal faaliyetleri iyileştirmesi adına uygulanan 5 yıllık plan içerisinde gıda sektörü güvenliği adına maddeler

yer almaktadır. Özellikle kriz yılları ve sonrasını kapsayan 2007- 2013 yılları kalkınma planlarında uygulamaya alınan, önem arz eden bazı detaylar aşağıda yer alacaktır.

Gelişmekte olan ülkelerden biri olan Türkiye, artan nüfusu da dikkate alındığında gıda tüketimi bakımından önemli bir paya sahiptir. Yenilik imkânlarına açık olan sektör, küçümsenemeyecek kadar önemli paya sahiptir. Ancak yaşanan ekonomik olumsuzluklar nedeni ile sektör olarak bazı yetersizlikler görülmektedir. Üretim yapan işletmelerin yeni ürün üretimi bakımından kapasitelerinin düşüklüğü, araştırma kurumları ve üniversiteler gibi önemli kurumların işbirliklerinin yetersiz oluşu, üretici ve tüketici güvenilirliğini sağlayacak standartların yeterince dikkate alınmaması, hammadde kaynağında yaşanan yetersizlikler gibi durumlar gıda sektörünün rekabet edebilirliğini azaltan başlıca nedenlerdir. Bu doğrultuda bu dönemde kalkınma planı çalışmaları devreye alınmıştır. İmalat sanayi içerisinde önemli bir paya sahip olan gıda sanayinde; üretim ve tüketim uyumsuzluklarının son bulacağı, bütünün sağlanması, dünya genelinde alınan kararların sektöre de olumlu yansımalarının olacağı, ilişkili olduğu sektörlerle uyumun sağlanması, teknoloji odaklı çalışmaların geliştirilmesi gibi maddeler büyük önem taşımaktadır (Çoksöyler, 2010).

Günden güne yaşanan gıda fiyatlarındaki artış kalıcı bir durum oluşturmasından ve gıda güvenliği sorununu yaratmasından korkuluyor olduğu üzere önlem alınması uygun bulunmuştur. Ancak bu gibi yaşanan artışlar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için farklı durumlar doğurabilmektedir. 2008 yılına gelindiğinde gıda kökenli buhran ve savaşların yaşanmaması adına kararlar alınması istenmiştir. Özellikle bu gibi durumlar az gelişmiş ülkelerdeki küçük ve orta ölçekli işletmelerde karşılaşılacaktır. Bu gibi büyük yıkıcı etkiler ve riskleri yok etmek adına kalkınma planları devreye alınmıştır.

3.3.2 2007- 2013 Yılları Kalkınma Planı, Sürecin Gıda Sektörüne Etkileri

Sürekli ve hızlı şekilde değişimin yaşandığı, rekabetin yoğunlaşmış ve belirsizliklerin arttığı dönem olan 2007- 2013 yılları için hazırlanan kalkınma planı temel politika niteliğindedir. Bu süreçte tarım ve gıda alanında uygulanan politikalarda, gıda güvenliğinin oluşturulması ve korunması için çalışmalar başlatılmıştır. Küresel kriz ve sonrası süreçte yeterli derecede gıda ürünlerinin varlığının sürdürülmesi ve bu ürünler ile dengeli beslenmenin sağlanması hedeflenmiştir. Halkın doğru besin kaynaklarına ulaşması

için program maddelerine yer verilmiştir. Sektörün ekonomik, politik ve sosyal açıdan sürdürülebilirliğinin sağlanması için kalkınma planları devreye alınmıştır. Rekabet gücü yüksek ve AB ile uyumlu bir tarımsal alanın oluşturulması hedeflenmektedir. Buradan yola çıkarak doğal kaynakların etkin kullanılması temel amaçtır.

Sektör için hedeflenen vizyon; ülke için gerekli olan tarım ve gıda alanı için uygun potansiyeli yakından değerlendiren ve yeni teknolojileri etkin kullanarak geliştiren, sürdürülebilir, rekabetçi, yüksek kalitede ürün üretebilen, gıda güvenilirliği kurallarının uygulandığı ve etkili bir denetimden geçen sektör oluşturmak olmuştur (2007– 2013 Kalkınma Planı, 2006).

Kalkınma planı gereği hedeflenen ve amaçlanan maddeler şu şekildedir:

- ✓ Mevzuatın doğru şekilde uygulanması ve herkes tarafından bilinmesi,
- ✓ Ham madde arayışı içinde kalınmadan kolay ulaşılabilirlik sağlanması,
- ✓ Sektörün Ar-ge ihtiyacının karşılanması,
- ✓ Kamu- Özel sektör iş birliğinin artırılması,
- ✓ Sektör ile ilgili olarak üretim, tüketim ve sağlık verilerinin ülkesel bazda yayımlanan istatistiki verilerin kayıt edilmesi,
- ✓ Etkin denetim sağlanması ile kayıt dışılığın önüne geçilmesi,
- ✓ Tüketicilerin ihtiyaçlarının karşılanması amacı ile iç ve dış pazar adına katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesini teşvik,
- ✓ Toplam ihracat içerisinde önemli paya sahip gıda ürünlerinin payının ve çeşitliliğinin artırılması,
- ✓ Sektör ile ilgili yalan yanlış bilgilerin önlenmesi, bilgi kirliliğinin önüne geçilmesi,
- ✓ Sektörün güvenilirliği adına alt yapı iyileştirilmesinin sağlanması,
- ✓ Gıda işletmelerinin üretim bakımından güvenilirliğinin artırılması,
- ✓ Gıda ürünleri ticareti üzerindeki kısıtların kaldırılması,
- ✓ Gıda ve yem güvenliğini sağlamak,
- ✓ Endüstriyel üretime teşvik,
- ✓ Çevre dostu ambalaj kullanımı,
- ✓ Atık ve artıkların geri dönüşümü,
- ✓ Tüketici bilinçlendirilmesinin artırılması,
- ✓ Su ürünleri bakımından sektörün iyileştirilmesi,

- ✓ Şeker kanununun bazı maddelerinde iyileştirme,
- ✓ AB- uyum sürecinin sonuçlandırılması,
- ✓ Tarım ve Köy İşleri Bakanlığının görevlerinde yapılandırma,
- ✓ Alkollü ürünler adına kanun çıkarılması,
- ✓ Hayvancılık desteklerini sadeleştirmek,
- ✓ Tarımsal desteklerin uygulanmasıdır (2007 – 2013 Kalkınma Planı, 2006).

2007- 2013 Kalkınma Planları sonucu alınan kararların gıda sektörünü ilgilendiren maddeleri yukarıdaki gibidir. Hedeflenen sektörün iyileştirilmesi için önemli kararların alınması olmuştur. Kriz etkilerinin sektörün üzerinde bittiği zaman alınan kararların uygulamaya konulması olumlu sonuçlar ile karşılaştırmıştır. Bir sonraki bölüm üzerinde Türkiye gıda sektörü ihracatının analiz edilmesi amaçlanmıştır.

BÖLÜM 4 PANEL VERİNİN MODELLENMESİ

Felemenkçe' den gelmekte olan ‘panel’ kelimesi esasen dikdörtgen şeklindeki tahta anlamına gelmektedir (Kunst, 2011: 1). Yatay kesit ve zaman serisi verilerinin birleştirildiği panel veri modellerinde ilk olarak kullanım; Hildreth (1950), Kuh (1959), Grunfeld ve Griliches (1960), Zellner (1962), Balestra ve Nerlove (1966), Svamy (1970) tarafından hazırlanan çalışmalardır. Gerçek olarak aktif şekilde uygulamalı çalışmalar, daha çok 1990lı yıllardan itibaren başlamıştır. Panel veri tahminlerinde verilerin olasılıksal veya belirlenimsel olup olmadığına karar vermek gerekmektedir. Tahminlerde çalışmalar yatay kesit bazında, zaman serileri bazında ve her ikisinin karması olarak bilinen panel şeklinde yapılmaktadır. Ekonomik çalışmaların önemli aşamalarından biri de verilerin toplanması kısmıdır. Elde edilen verilerin doğru ve kesin bilgiler olması gereklidir. Bu durumda kaynaklar güvenilir olmalıdır. Verilerde elde edilen ekonomik tahmin güvenilirliği önemlidir. Gerçekleşen değişimleri analize dâhil etmek mümkündür. Çok sayıda zaman serisi ve kesite ait veriler olarak yorumlanan panel verinin kullanılması ile modellerde sadece yatay kesit veya sadece zaman serisi ile çalışılmasında yaşanan veri kaybından kurtulmak mümkün olmaktadır. Bu özellik ile aynı örneklem üzerinde birden fazla farklı gözlem yapılmasına izin verirken, aynı zamanda testlerin de gücünü artırır. Panel veri kullanmanın faydalarını ve önemli özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz; birçok veri için bir dönem hakkında bilgi veren yatay kesit iken, sadece bir birimin dönemlere göre bilgisini veren ise zaman serisidir. Hem dönemlere ait hem de birimlere göre veriler istenmesi durumunda panel veri kullanılmalıdır. Bu durumda sapmalı tahmin elde edilmesi önlenir. Veri sayı ve çeşidi artması ile de hata sayısı en aza indirgenmiş olunur. Daha etkin sonuçlara ulaşım sağlanır. Kompleks yapıların, daha yoğun ve karmaşık modellerin analizinde üstünlük sağlar. Kontrol mekanizması olarak da adlandırılan panel veri ile çalışmak bazı sorunları da beraberinde getirir. Bir takım zorlukları vardır. Bunların en önemlisi veri toplamanın maliyetidir. Zamana dayalı verilerin toplanması aşamasında izleme zorluğu yaşanması uygulamada ciddi sorunlar oluşturur. Heterojenlik sapması olarak adlandırılan kısıtsız model ile oluşturulan veri setindeki eğilimin yanlış tahmin edilmesine neden olur. (Baltagi, 2001) Yanlış veriler ile kayıp değerler yaşanmasına neden olur.

Küresel kriz kavramının açıklanıp, ülkelerin üzerine etkileri incelenirken çalışmalar özellikle ekonometrik analizler ile yapılmıştır. Genel düzeyde yapılan araştırmalar ve bulgular da gelir- reel efektif döviz kuru üzerine olmuştur.

4.1 Panel Veri Kullanımının Olumlu Yönleri

Balestra (1992), Nerlove ve Balestra (1992), Baltagi (1995) ve (1992), Baltagi (1995) ve Gujarati (2003) panel veri modelinin olumlu ve üstünlük katacak özelliklerini şu şekilde açıklamaktadırlar:

1. Bireyler, firmalar, ülkeler ve diğerleri ile ilgili olduğu üzere bu birimlerde bir heterojenlin var olması kesin gibidir diyebiliriz. Tahmin teknikleri, net bir şekilde bu tarz heterojenlikleri kesite özgü bazı değişkenlere izin vererek hesaba katabilmektedir.
2. Bu yöntemde kesit ve zaman serisi gözlemlerini birleştirdiğinden gözlem sayısı çok daha fazla olmaktadır.
3. Modelde değişkenler arası daha az çoklu bağlantı (multicollinearity) sorunu oluşturur.
4. Modelde kısa zaman serisi ve/veya yetersiz kesit gözleminin var olduğu durumlarda da ekonometrik analiz yapılmasını sağlar.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenirken panel veri tekniğinde kullanılan başlıca modellerden yararlanılır. Bunlar; sabit kat sayılar modeli, sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modelidir. Kullanılan bu modellerin anlatımı aşağıdaki gibidir.

Panel verinin k değişkenli basit fonksiyonel şekli aşağıda gösterilmektedir (Baltagi, 2005: 11):

$$y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + \epsilon_{it} \quad i = 1, 2, \dots, N; \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (1)$$

Yukarıdaki modelde kesit birimi $i = 1, 2, \dots, N$ şeklinde, zaman dönemi ise $t = 1, 2, \dots, T$ şeklinde ifade edilmektedir. Bu eşitlikte Beta (β) sifıra eşit olması durumunda kısıtlı regresyon, Beta (β) bire eşit olması durumunda ise sabit etkiler modeli olduğu söylenebilir.

Beta (β) sıfır ve bir arasında bir değer alması durumunda ise rassal etkiler modeli elde edilir. Sabit katsayılar modeli diğer adı ile kısıtlı model eğim ve sabit katsayısı sabit olan modeldir.

Sabit etkiler modelinde (Fixed Effect Model) yatay kesit birimi için eğim katsayıları sabit ancak sabitler her bir grup için değişir. Sabit etkiler farklı şekil ve durumlarda yorumlanabilmektedir. Bazı durumlarda eğimler zaman kavramında sabit kalır, sabit sayı değişir. Başka bir durumda ise eğim katsayıları sabit kalır, sabitler zaman içerisinde değişebilir. Bir başka modelde ise hem sabit hem de zaman kavramının değiştiği durumlar da olabilir. Bu model için yatay kesitte değişen, zaman içinde sabit kalan durumlar ve etkilerin kontrol altında tutulmak istenmesi sürecinde kullanılır. Model yatay kesitin az, zaman verisinin çok olması durumunda doğru bir şekilde çalışır.

Tek Yönlü Sabit Etkiler Modeli:

$$Y_{it} = (\alpha_{it} + u_{it}) + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + e_{it}$$

Çift Yönlü Sabit Etkiler Modeli:

$$Y_{it} = (\alpha_{it} + u_{it} + \lambda_{it}) + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + e_{it}$$

Burada $e_{it} \approx \text{IID}(0, \sigma^2 e)$ olduğu varsayılmaktadır. Başka bir ifade ile bahsedilmek gerekir ise hata terimlerinin, varyansının sıfıra eşitleyecek biçimde bağımsız ve özdeş şekilde dağıldığı kabul edilmektedir. Varyansının sıfıra eşitleyecek şekilde bağımsız ve özdeş dağıldığı kabul görmektedir. Ayrıca her X_{it} değeri e_{it} değerinden bağımsız şekildedir (Baltagi, 2005).

Rassal etkiler diğer ismi ile rassal sabit parametrelili regresyon da, modele dâhil edilmemiş değişkenin bir kısmının belirli bir zaman içerisinde sabit kaldığı yatay kesitleri bazında değiştiğine, diğer kısmın da yatay kesit birimleri bazında aynı kaldığı, zaman ile değiştiğine inanıldığı durumlarda tercih edilen modeldir (Green, 2003). Bu model kesitler ve kesitler ya da zamana bağlı olarak meydana gelen değişiklik olarak bilinir. Modele hata bileşeni olarak dâhil edilerek konu kapsamına girer. Sabit etkili modele göre serbestlik derecesi kavramı burada ortadan kalkmıştır. Modele örneklem dışındaki etkiler de dâhil edilir.

Panel verilerde genelde yer verilen model sabit etkiler modelidir. Yüksek olasılık ile tutarlı sonuçlar verdiği görülür. Buna karşılık P – değerlerinin daha iyi ve etkin sonuçlar verdiği model ise rassal etkiler modelidir. Ayrıca rassal etkiler modeli, örneklem haricindeki etkilerin de modele dâhil edilmesine imkân sağlamaktadırlar. Bu modeller hata teriminin μ_i değerini içermesi sebebiyle aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

Tek Yönlü Rassal Etkiler Modeli:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + (\mu_i + v_{it})$$

Çift Yönlü Rassal Etkiler Modeli:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + (\mu_i + \lambda + v_{it})$$

Bu modelde hata terimi iki bileşenlidir. $v_{it} \approx \text{IID}(0, \sigma^2 v)$ ve $\mu_i \approx \text{IID}(0, \sigma^2 t)$ varsayımları geçerli olmaktadır. Bu model üzerinde iki bileşenli hata terimlerinden ilki $i = 1, 2, \dots, N$ şeklinde kesitin zaman boyutunda değişiklik göstermeyen μ_i değer ve zaman boyut değerleri birbiri ile bağlantılı olan geri kalan diğer kısmını gösteren v_{it} değeri olmaktadır. Model üzerindeki μ_i ile v_{it} terimleri birbirinden bağımsızdır. Bu iki bileşen tüm bağımsız değişkenlerin herhangi bağımsız değerinden bağımsızdır (Özer vd., 2009)

Model karar aşamasında Hausman Testinden yararlanılır. İki model arasında seçim yapabilmek adına uygulanan ve her iki model arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını inceleyen bir testtir. Bu durumda böyle bir ilişkinin olması durumunda rassal etkiler tutarsız bir sonuç vereceği üzere, sabit etkili model tercih edilir. Çıkan sonuç tesadüfi modelin hata bileşenlerinin bağımsız değişkenler ile bir bağının olmadığını kararının verileceğini gösterir. Bir diğer seçenek ile bahsedildiği gibi bir ilişki olması durumunda rassal etkiler tutarsız sonuçlar verir. Seçim ise sabit etkiler modeli olur. Testte sıfır ön savı model seçiminde ilişkinin olup olmadığı hakkında bilgi verir. Elde edilen (*olasılık değeri* $> ki - kare$) veri 0.05'den büyük olması durumunda rassal etkiler modeli seçimi, eğer anlamlı bir değer elde edilir ise ($P - değeri$) bu durumda da sabit etkiler modeli kullanılır.

- **Panel Verilerde Kullanılan Hausman Testinin Tanıtılması**

Birim ya da birim ve zaman farklılıklarını temsil eden katsayıların, tesadüfi etkiler modelinin hata terimi bileşenlerinin modeldeki açıklayıcı değişkenlerden ilişkisiz olduğu hipotezin geçerliliğini, Hausman testi tarafından önerilen test istatistiği yardımıyla incelenmektedir (Pazarlıoğlu vd., 2007: 5).

Bu test istatistiği bize tesadüfi etkiler modelinin ya da sabit etkiler modelinden hangisini tercih etmemiz gerektiği konusunda yardımcı olur. Hausman testinin hipotezleri aşağıdaki şekilde yorumlanmaktadır.

- **H_0** = *Tesadüfi etkiler mevcuttur.*
- **H_1** = *Tesadüfi etkiler mevcut değildir,* şeklindedir (Mederçakır vd., 2012: 78-79).

Hausman Test istatistiğinde k serbestlik derecesini, ki-kare dağılımı göstermektedir (Pazarlıoğlu vd., 2007: 5). Test istatistiğinin değeri kritik değeri olan p değerinden küçük olduğu zaman hipotezi reddedilemez. Bu durumda da Tesadüfi Etkiler Modeli kullanılır. Eğer test istatistiğinin değeri kritik değeri olan p – değerinden büyük ise bu durumda hipotezi reddedilir. Bu durumda Sabit Etkiler Modeli kullanılır şeklinde yorumlanmaktadır (Mederçakır vd., 2012: 78-79). Sabit etkili ve Rassal etkili modeller arasında seçim yapılması durumunda uygulanan testtir.

Test Sabit etkili modelin tahmincileri ile Rassal etkili modelin parametre tahmincileri arasındaki farkı bulup, yorumlanmasında yardımcı olur. Farkın anlamı olup olmadığını istatistiki olarak inceler. Buna doğrultuda Hausman testi, elde edilen tahmincilerin oluşturduğu katsayı matrisinin devriği ile varyans- kovaryans matrisinin tersinin yine katsayı matrisi ile çarpımına eşit olmaktadır şeklinde tanımı yapılabilmektedir (Tarı, 2011).

Hausman test istatistiği elde birden fazla matematiksel işlem gerektirerek yapılmaktadır. bazı paket programlar ile bu hesaplama rahatlık ile yapılabilmektedir. Verilerin modellenmesi sürece yapılan izlenim Eviews paket programı üzerinden gerçekleştirilmiştir.

4.2 VERİLERİN TANITILMASI

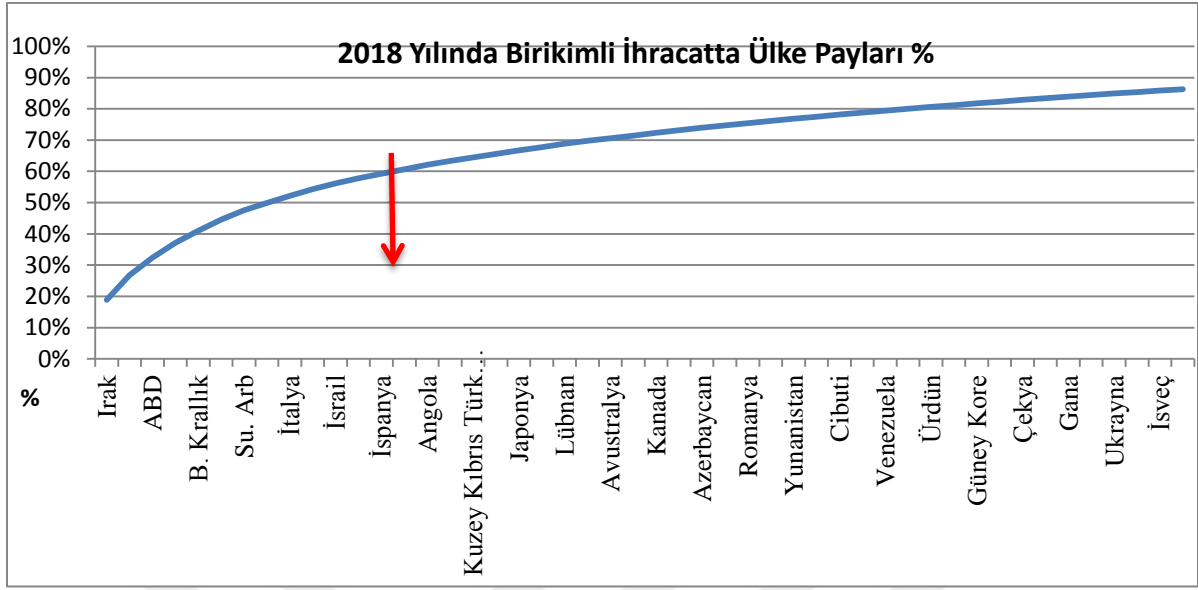
Bu çalışmada Türkiye'nin ihracat talebi denklem yardımı ile 2000-2018 yılları için panel veri analizi ile incelenmiştir. Ülke seçimi yapılırken Türkiye'nin tüm dünya ülkelerine gerçekleştirdiği gıda ihracatı rakamlarından faydalanılmıştır.

Ülkelerin verilerine ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır. Seçim yapılan veri grubu ISIC, Rev.3- 15.grup " gıda ürünleri ve içecek" olmuştur. Ülkelerin seçimi için izlenen yol şu şekildedir; 2000- 2018 yılları baz alınarak Türkiye'nin tüm ülkelere gerçekleştirdiği gıda ihracat rakamları ile hesaplama yapılmıştır. Burada ülke verileri doğrultusunda kümülatif toplam ve yüzde alınarak paylar incelenmiştir (Şekil 9). Yıllar itibariyle ülkelerin gerçekleştirdiği ihracat sıralamasına bakıldığında verilerde son yıllar için yüksek oranda bir değişiklik, sapma olmaması üzere seçim yapılan yıl olarak 2018 alınmış ve kabul edilmiştir. Gıda sektörü 15. mal grubu gıda ürünler ve içecek imalatı, tüm ülkelerin gerçekleştirdiği gıda ihracatı verileri ile birikimli ihracat hesaplanmış ve toplamın %60'ını oluşturan ülke grubu seçilmiştir. Analize dâhil edilen ülkeler; Irak, Almanya, ABD, Suriye, Birleşik Krallık, Hollanda, Suudi Arabistan, Libya, İtalya, Fransa, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri, İspanya şeklinde olmuştur. Şekil 9'da gösterilen ülke gruplarından en son seçimi yapılan ülke İspanya'dan sonra eğimin giderek azaldığı görülmektedir. Bu nedenle seçim sırası ile İspanya dâhil son bulmuştur.

Analiz için seçilen ülkelerin altısının Avrupa parasal birliğine dâhil olması ve ancak 1996-1999 yılları arası Euro henüz yürürlükte olmadığından; analiz yılı başlangıç 2000 olarak uygun görülmüştür.

Analizi yapılan 2000-2018 yılları arasında Irak ve Suriye ülkeleri için veride eksiklikler saptanmıştır. Verilerin toplanması aşamasında Suriye'nin 2018 yılı GSYİH verisi bulunamamıştır. Türkiye'nin 2000, 2001, 2002 yıllarında Irak'a gerçekleştirmiş olduğu ihracat verilerine de ulaşılammıştır. Bunun için analizlerde bu ülkelerin dâhil edilmediği dengeli panel sonuçları ile analize dâhil oldukları dengesiz panel sonuçları ayrı ayrı verilecektir.

Şekil 9 2018 Yılında Birikimli İhracatta Ülke Payları (%) Gösterimi

Kaynak: TÜİK

Şekil 9'da 2018 yılı için birikimli gıda ihracatında ülke paylarının gösterimi yer almaktadır. Kullanılan verilere ulaşım TÜİK veri tabanından sağlanmıştır olup, yapılan hesaplama sonucu %60 barajına dâhil olan ülkeler grafik üzerinde gösterimi sağlanmıştır.

Tablo 38 Seçimi Yapılan Ülke Grubuna Ait 2018 yılı İhracat Verileri

(Değer: Bin ABD \$)

Ülke	İhracat Verileri (Bin ABD \$)
Irak	2.081.784.139
Almanya	869.037.331
ABD	618.240.747
Suriye	525.259.826
Birleşik Krallık	429.152.645
Hollanda	389.982.191
Suudi Arabistan	328.471.962
Libya	265.893.089
İtalya	243.497.747
Fransa	234.094.840
İsrail	209.457.831
BAE	176.598.400
İspanya	166.632.916

Kaynak: TÜİK

Tablo 39 Seçimi Yapılan Ülke Grubuna Ait Kümülatif Toplamın Gösterimi (%)

ÜLKE	KÜMÜLATİF TOPLAM (%)
Irak	0.188
Almanya	0.267
ABD	0.323
Suriye	0.371
Birleşik Krallık	0.410
Hollanda	0.445
Suudi Arabistan	0.475
Libya	0.499
İtalya	0.521
Fransa	0.542
İsrail	0.561
BAE	0.577
İspanya	0.592

Kaynak: TÜİK

Tablo 39 seçimi yapılan ülke grubuna ait ISIC, Rev.3- 15.grup “ gıda ürünleri ve içecek” ihracat rakamlarının kümülatif hesaplama sonucu yer almaktadır. Şekil 9’da 2018 yılında birikimli ihracat yapan ülkelerin grafiksel gösterimi yer alırken, tablo 39’da rakamsal olarak gösterimi mevcuttur. Veriler doğrultusunda seçimi yapılan ilk 13 ülke için 2018 yılının kümülatif toplam yüzde olarak gösterimi sağlanmıştır. Eğimin İtalya ve sonrası İspanya’ya kadar olan ülkeler için aynı seriyi izlediği görülmektedir.

İhracat talebi fonksiyonunun oluşturulmasında önem arz eden iki değişken görelî fiyatlar ve milli gelirdir. Gelir değişkeni için seçimi yapılan ülkelerin ve Türkiye’nin dolar bazında GSYİH verilerine Dünya Bankası veri tabanından ulaşılmıştır.

Bir ülkede ekonomik amaçlı programların oluşturulmasında ve ekonomik faaliyetlere yön verilmesi konusunda önemli rol üstlenen döviz kurları, ülkelerin ekonomisi hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Özellikle yabancı ülkelerde üretilen malların yurtiçinde üretilen mallar cinsinden görelî fiyatını yansıtan reel döviz kurları, uluslararası rekabeti ölçmede yol

göstericidir. Bu nedenle de, reel döviz kurlarındaki değişimler ve sapmalar takip edilmelidir, öte yandan döviz kuru değişimlerinin istikrarlı bir çizgi izlemesi, ekonomik istikrarı da olumlu yönde etkileyecektir.

İhracat talebini inceleyen birçok çalışmada da kullanıldığı gibi fiyattaki görelî değişikliği net bir şekilde yakalayıp, göz önünde bulundurmak amacı ile reel efektif döviz kurları kullanılmıştır. Reel döviz kurunun (RER) hesaplanması aşağıda gösterilmektedir:

$$\mathbf{RER}_t = \frac{e_t * (\mathbf{TÜFE})_{TR}}{\mathbf{TÜFE}_{FR}}$$

RER_t: Reel döviz kuru

e_t : Nominal döviz kuru (yabancı ülke parası/TL)

TÜFE_{TR} : Türkiye'nin tüketici fiyat endeksi

TÜFE_{YÜ} : Yabancı ülkenin tüketici fiyat endeksi

TÜFE rakamlarına yıllık olarak ulaşım Birleşmiş Milletler Konferansı (UNCTAD) veri tabanından sağlanmıştır. Verilerin kontrolü amacı ile ülkelerin merkez bankası veri tabanları ziyaret edilmiş, istatistiki veriler incelenmiştir.

Bu hesaplama göre reel döviz kurunun yükselişi TL'nin yabancı malları satın alma gücünün arttığını göstermektedir. Bir başka ifade ile, nominal döviz kuru sabit olarak varsayıldığı durumda, Türkiye'nin enflasyon oranı yabancı ülkeye göre daha yüksek seyrederse, ilgili dönem için Türk mal ve hizmetlerinin görelî fiyatı artmış olacaktır. Bu da ülke mal ve hizmetlerini görelî olarak daha pahalı hale getireceğinden ihracatı azaltıcı ve ithalatı arttırıcı etki yaparak, cari açık üzerinde olumsuz yönde etki yaratacaktır. RER özellikle gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret politikası ve ödemeler dengesi sorununun çözüme kavuşmasında yol gösterici olması sebebiyle akademik yazında ilgi çekmektedir (Fullerton vd., 1999).

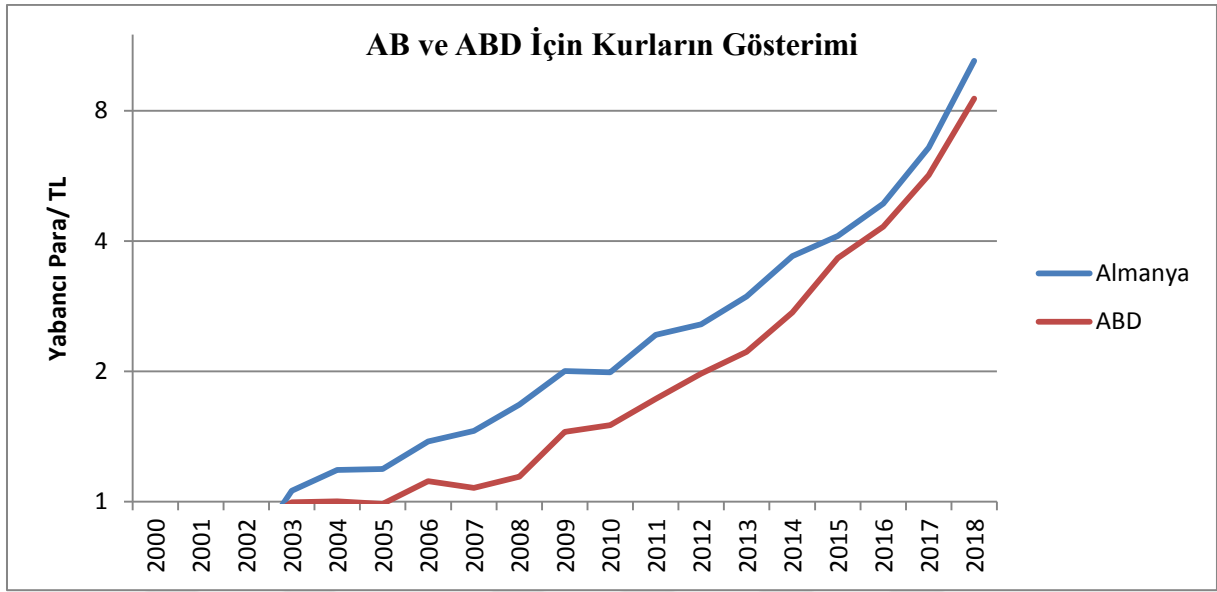
İhracat talebi denklemi yazılırken hesaplamadan da anlaşıldığı gibi her ülke için farklı bir reel kur elde edilmektedir. Tablo 40 seçilmiş ülkeler için reel kurların gösterimini 2000-2018 yılları arası için yansıtmaktadır.

Tablo 40 Seçilmiş Ülkeler İçin Reel Kurların Gösterimi 2000-2018

Yıl/Ülke	Almanya	Fransa	ABD	İsrail
2000	0,138	0,140	0,163	0,039
2001	0,399	0,406	0,479	0,113
2002	0,737	0,747	0,842	0,169
2003	1,060	1,063	0,997	0,212
2004	1,183	1,181	1,001	0,223
2005	1,190	1,186	0,987	0,224
2006	1,377	1,371	1,115	0,258
2007	1,456	1,462	1,075	0,276
2008	1,676	1,679	1,142	0,333
2009	2,005	2,013	1,451	0,372
2010	1,990	1,990	1,502	0,401
2011	2,428	2,427	1,728	0,481
2012	2,569	2,569	1,977	0,513
2013	2,980	3,000	2,220	0,614
2014	3,693	3,732	2,734	0,772
2015	4,110	4,173	3,655	0,957
2016	4,881	4,972	4,319	1,166
2017	6,577	6,730	5,678	1,666
2018	10,427	10,658	8,534	2,552

Kaynak: UNCTADSTAT

Şekil 10 AB ve ABD için Kurların Grafikselleştirilmesi

Kaynak: UNCTADSTAT

Şekil 10 seçimi yapılan ülke grubu içerisinde; bir AB ve bir AB dışı ülkenin kullanılan para birimi doğrultusunda reel kurlarının grafikselleştirilmesi sağlanmıştır. (Almanya; EURO, ABD; USD). Ülkelerin nominal kur ve tıfe verileri ile hesaplanan reel efektif döviz kurunun 2000- 2018 yılları arası değerlerini yansıtmaktadır. 2000 yılında tanıtımı yapılan Euro kullanımı karşısında kurların dalgalı seyri görülmektedir. Özellikle 2003- 2004 yılları ve sonrası için dolara göre Euro'nun yüksek seyrettiğini göstermektedir.

Tablo 41 Tanımlayıcı İstatistikler

TANIMLAYICI İSTATİSTİKLER	GÖZLEM SAYISI (N)	ORTALAMA (μ)	MAKSİMUM DEĞER	MİNİMUM DEĞER	STANDART SAPMA (σ)
GSYİH (ABD \$)	243	14.01007	30.65361	9.423624	3.603346
DÖVİZ KURU	243	-0.587332	2.411527	-7.152804	2.186913
İHRACAT (ABD \$)	243	18.99988	21.72294	15.48752	1.009195

Kaynak: EVIEWS PAKET PROGRAMI

Tablo 41 seçimi yapılan ülke verilerinin her bir değişken; ihracat (ABD \$), GSYİH (ABD \$), döviz kuru için tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir. Örnek olarak açıklamak gerekir ise tablo üzerinde 30.65361 değeri (ABD \$) GSYİH maksimum değerini yansıtmaktadır. Seçimi yapılan verilere ait belirli olan değişkenlerin değerleri hakkında bilgiler gösteren ölçütlerdir. Tablo üzerinde, sahip olunan toplam gözlem sayısı, ortalama değer, minimum, maksimum ve standart sapma şeklindedir. Tablo üzerindeki verilerin aktarımı Eviews paket programı ile sağlanmıştır.

4.3 Türkiye'nin İhracat Talebi Fonksiyonu

İhracat talep fonksiyonunun analiz edilecek olması ülkeler açısından önem arz etmektedir. Özellikle İhracata dayalı büyüme modelini benimsemiş az gelişmiş ve/veya gelişmekte olan ülkelerin ihracat talep fonksiyonlarının tahmin edilmesi ve ihracat talebinin gelir ve fiyat esnekliklerinin hesaplanması bu ülkelerin büyüme politikalarının belirlenmesi için önem arz etmektedir (Rao vd., 2007).

İhracat talebi fonksiyonu ve küresel kriz sürecinin etkileri konularında yapılan çalışmalar hakkında literatür araştırması yapılmış olup, aşağıda çeşitli çalışmaların bulgularına yer verilmiştir.

Senhadji ve Montenegro (1999), 1960-1993 yılları arası verileri ve En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için ihracat talep fonksiyonunu ele aldıkları çalışmalarında; Türkiye için kısa dönemde gelirin esneklik katsayısı 0,06 fiyatın esneklik katsayısı -0.58 iken, uzun dönem gelir esneklik katsayısı 0,51, fiyatı ise -5.38 olarak hesaplamışlardır.

Aydın vd. (2004) ihracat talep denklemleri ve ithalat talebi fonksiyonlarını tek denklemlerle talep analizleri ve Vektör otoregresyon (VAR) analizi ile incelemiştir. İthalatın kurlar ve milli gelir ile ihracatın ise birim işçilik maliyetleri, milli gelir ve ihracat fiyatları ile belirlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla kurların cari denge üzerindeki etkileri ithalat üzerinden gerçekleşmektedir. Bu durumda Türk lirasının reel olarak değer kaybetmesi ihracatı çok arttırmayacak ancak ithalatı önemli ölçüde azaltacaktır. Çalışmada ihracat talebinin gelir esnekliği uzun dönem için 1.859, kısa dönem için ise 0.366 olarak hesaplanmıştır.

Coşar (2002), Togan vd.,(2007) ve Çulha vd.,(2014) tarafından yapılan çalışmalarda Türkiye'nin ihracat talebi fonksiyonunun gelir esnekliğini oldukça yüksek hesaplanmıştır.

Coşar (2002) 1989-2000 döneminde üç aylık veriler yardımıyla panel-eş bütünleşme analiz yöntemini kullanarak hazırladığı çalışmada; Türkiye'nin gelir esneklik katsayısını kısa dönemde 3,84 olduğunu, uzun dönemde ise 4,5 olarak hesaplamaktadır. Araştırmaya göre fiyat esnekliği katsayıları kısa dönemde -0,58 ve uzun dönemde 0,4'tür. İlgili çalışma uzun dönem kur esnekliğinin ihracatta giderek daha fazla ithal girdi kullanılması sebebiyle beklenenin aksine durumda pozitif işaretli bulunduğunu ileri sürmektedir.

Togan vd. (2007) tarafından 1970- 2005 yılları verileri kullanılarak eş bütünleşme analizi yöntemi ile yapılmış çalışmada Türkiye için uzun dönem gelir esnekliğini; 3,41 ve fiyat esnekliğini ise; 0,34 hesaplamıştır.

Çulha vd. (2014) tarafından yapılan araştırmada ise 2003-2013 yılları Türkiye'nin ihracat talep fonksiyonu VAR analizi ile gözlemlenmiştir. Çalışmada ihracatın gelir esnekliği gelişmiş ülke gruplarında, özellikle de Euro Bölgesi'nde, daha yüksek bulunmuş ve reel ihracatın eşanlı gelir esnekliği Euro Bölgesi'nde; 5,3, diğer gelişmiş ülke gruplarında ise; 3,2 olarak hesaplanmıştır. Orta Doğu ve Afrika ile diğer gelişmekte olan ülke gruplarında ise esneklik değeri sırasıyla; 0 ve 0,97 olarak tespit etmiştir. Orta Doğu ve Afrika bölgesine yapılan ihracatın reel kur esnekliği; -0,39 olarak hesaplanmış ve bu değer takip eden dönemlerde; -0,7 ile -0,9 arasında olduğunu tahmin edilmiştir.

Şimşek vd. (2005) çalışmalarında Türkiye'nin 1970- 2002 yıllarını içeren verileri yardımcı ile yapılan ihracat talep fonksiyonunu Pesaran vd. (2001)'nin sınır testi yöntemini kullanarak analiz etmişlerdir. Araştırma bulgularına göre, ihracatla, gelir ve nispi fiyatların eş bütünleşik olduklarını, ihracat talebinin, gelir ve nispi fiyatlara göre tahmin edilen uzun dönem esneklikleri sırayla; 0,21 ve - 1,684 olarak bulunmuştur. İthalat ve ihracat fiyat esnekliklerinin toplamı birden büyük olduğu tahmin edilmiştir.

Aktaş vd. (2008) çalışmalarında 1996-2005 yılları için Gümrük Birliği sonrasında Türkiye'nin ihracat talep fonksiyonunu tahminde bulunmuşlardır. Çalışmada, ihracatı etkileyen önemli değişkenin ithalat olduğu kanısına ulaşmışlardır. Araştırmada dolar kuru sabit kalmak koşuluyla ithalat değerlerindeki bir birimlik artışın, ihracat değerini 0,84 birim artırdığı sonucu tahmin edilmiştir.

Bozok vd. (2015) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin farklı ülke gruplarına yönelik ihracat talebinin gelir ve fiyat esnekliği hesaplanmıştır. Gelir esnekliğinin tüm ülke gruplarında fiyat esnekliğinden yüksek olduğu sonucunu tahmin etmişlerdir. Gelir esnekliğinin 1,82 ve 3,35 aralığında değiştiğini, fiyat esnekliğinin de -1,56 ile -0,27 aralığında değiştiğini ortaya koymuşlardır. Gelir esnekliğinin özellikle AB 27 ülkeleri için diğer ülke gruplarıyla kıyaslandığında daha yüksek olduğunu tahmin etmişlerdir.

Weeks (2009), 2008 krizinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, Sierra Leone için incelemişlerdir. Krizi kukla değişkenle modele dâhil etmiş ve analizin sonucunda da ekonomik büyümeyi; ihracatın ve kamu harcamalarının %19, ithalatın ise %37.8 etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Krizin etkisinin negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğunu tahmin etmiştir. Küresel kriz döneminde istatistiki verilerin ihracat kazançlarında düşüş yaratacağını gösterirken, regresyon temelli bir ihracat modeli ile ihracat ve ithalatta yaşanan olumsuzlukların ulusal bir düşüşe yol açacağını tahmin etmiştir.

Analizimizde kullandığımız ihracat talep denklemi ise; Neyaptı vd. (2003) ve Özkale ve Karaman (2006) çalışmalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Araştırmacıların bulguları kısaca şu şekildedir:

Neyaptı vd. (2003) çalışmalarında panel veri yardımı ile yaptıkları çalışmada ihracat ve ithalat talep fonksiyonları kullanarak Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerindeki etkilerini yorumlamışlardır. Bu doğrultuda ihracatın fiyat esnekliği negatif (kurun değer kazanması TL'nin değerlenmesi), ithalatın ise pozitif olarak bulunmuştur. Ayrıca ihracatın yabancı ülke gelirleri ile ithalatın da Türkiye'nin milli geliri ile pozitif ilişkili olduğu yönünde bulgular ortaya konmuştur. Gümrük Birliği'nden öncesinde hem ithalatın hem de ihracatın gelir esnekliğinin daha düşük olduğu, kurun ise ihracat üzerindeki etkisinin Gümrük Birliği döneminde arttığı da bulgular arasında yer almaktadır. İthalat talep fonksiyonu sonuçlarında, kurun AB ülkelerinden olan ithalatta Gümrük Birliği öncesinde etkili iken, Gümrük Birliği zamanında ise ithalatın fiyattaki değişmelere tepkisinin önemli ölçüde azaldığı ve toplamda negatif bir esneklik değeri görülmüştür. Bu beklenilmeyen sonuçta, 1993–2000 yıllarında aşırı değerli TL'nin yarattığı ithalat artışı ile açıklanmıştır. Gelirin ticaret hacmi üzerindeki etkisinin de AB ülkeleri için daha az olduğu ve Gümrük Birliği'nden sonra gelire tepkinin azaldığını gösteren bir sonuç çıktığını görsek de bunun anlamlı bir olasılık değeri olmadığı için dikkate alınmadığı da sonuçlarda belirtilmiştir. Gümrük

Birliği'nin AB ile ticarete ticaret yaratıcı etki yaptığı ve Gümrük Birliği'nin ticareti AB dışı ülkelerden AB ülkelerine saptırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Özkale ve Karaman (2006) ihracat ve ithalat talep fonksiyonları yardımıyla Gümrük birliğinin statik etkilerinin incelenmesine geçmeden hemen önce, analizin teorik kısmı irdelenmiş ve Avrupa Birliği ile ekonomik bütünleşme adına atılan adımlar açıklanmıştır. İlk aşamada Türkiye'nin gerek Birlik ile gerekse diğer ülke gruplarıyla olan ticaretinde değerlendirmeler yapılarak, analizde varılacak sonuçların doğru yorumlanması hedeflenmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği 1996'da yürürlüğe girmesi sonrası Avrupa Birliği'nden ithalatta sağlanan gümrük ve eş etkili vergiler sıfırlanmıştır. Avrupa Topluluğu ise 1971'den itibaren Türkiye'den yaptığı ithalatında gümrük vergisi uygulamamaya başladığından, analiz ithalat talep denklemi yardımı ile yapılmıştır. İkinci kısımda ise panel veri seti ile çalışılmıştır. Türkiye'nin ithalat talep fonksiyonunun rassal etkiler modeli ile tahmin sonuçları verilmiştir. Ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler olarak statik etkiler öncelikle Türkiye'nin genel ithalat talebi için, daha sonra da başlıca ithalat mal grupları olarak ortaya konmuştur. Sonucunda ise ithalat talebinin gelir esnek olduğu ancak fiyat değişmelerinden etkilenmediği tespit edilmiştir. Genel analiz sonucunda elde edilen Gümrük Birliği'nin ticaret yaratıcı veya ticaret saptırıcı olmadığı bulgusu sektörel analizlerde farklı veriler ile karşılaştırmıştır. Gümrük birliğinin sektörleri farklı şekillerde etkilediği, bazıları için ticaret yaratıcı bazıları için de ticaret saptırıcı olduğu bulunmuştur. Bazı mal grupları için de bu etkilerin hiç birinin ortaya çıkmadığı tahmin edilmiştir.

4.4 Gıda İhracat Talebi Fonksiyonu ve Tahmin Sonuçları

Ülkelerin refah düzeyinin artması için dış ticaret önemli bir husustur. Bu doğrultuda ihracat için fiyat ve gelir esneklikleri ülkelerin ihracat taleplerinin değerlendirilmesi için önemli bir değişkendir. İhracatın ithalata bağımlı olmadığı ülke ekonomilerinde refah düzeyi her zaman yüksek olacaktır. Analizimizde kullanılan "ihracat talebi" fonksiyonu kısaca açıklanmıştır.

4.4.1 İhracat talebi

Küresel krizin Türk gıda sektörü ticaretine etkileri analizini yapabilmek için aşağıda yer alan sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli tahmin edilmiştir:

$$\ln(ihracat)_{it} = (\beta_1 + \tau_t) + \beta_2 \ln y_{it} + \beta_3 \ln rer_{it} + \beta_4 \ln y_{it} * d_{2008} + \beta_5 \ln rer_{it} * d_{2008} + v_{it} \quad (1.1)$$

$$\ln(ihracat)_{it} = \beta_1 + \beta_2 \ln y_{it} + \beta_3 \ln rer_{it} + \beta_4 \ln y_{it} * d_{2008} + \beta_5 \ln rer_{it} * d_{2008} + (\tau_t + v_{it}) \quad (1.2)$$

$\ln(ihracat)_{it}$ = Türkiye'nin t yılında i ülkesine gerçekleştirdiği gıda ihracatı (milyon \$)

τ_t = Tüm ülkeleri aynı şekilde etkileyen fakat zamanlar arası değişen zaman spesifik etkiyi gösteren değişken

D_{2008} = 2008 ve sonrası yıllar için 1, 2008'den öncesi yıllar için 0 değerini alan kukla değişken

y_{it} = GSYİH (\$)

RER_{it} = Reel döviz kur

- Dengeli panel için ; $i = 1 \dots \dots \dots, 11, \quad t = 1 \dots \dots \dots, 19$
- Dengesiz panel için ; $i = 1 \dots \dots \dots, 13, \quad t = 1 \dots \dots \dots, 19$

Yukarıda yer alan (1.1) ve (1.2) denklemlerinde Türkiye'nin gıda ihracatı için gelir ve fiyat esnekliklerini tahmin edilmek istenmiştir. Küresel krizin gıda ihracatı talebinde bir değişiklik yapıp yapmadığı ile ilgili tespiti ile küresel krizin gerçekleştiği yıl 2008 sonrası için 1 değerini alan bir kukla değişken kullanılmıştır. Bu değişkende katsayının anlamlı olması ve

pozitif değer bulunabilmesi küresel krizin ihracat talebini arttırıyor olduğu anlamına gelecektir. Denklemlerde yer alan etkileşim terimleri ise küresel krizin ihracat talebi ile fiyat ve gelire olan esnekliği aşamasında davranışsal olarak değişim yaratıp yaratmadığının analiz edilmesi için eklenmiştir.

Çalışmada değişkenlerin logaritmaları alınarak hesaplamaya dâhil edilmiştir. Nedeni ise tahminlerde çok yüksek ve düşük değerler nedeni ile oluşabilecek sapmalardır. Ayrıca bu şekilde gelir ve fiyat esneklik değerleri de hesaplanmış olacaktır.

Suriye ve Irak için bazı verilerin eksik olması nedeni ile dengeli ve dengesiz panel analizi olmak üzere hesaplamaların iki ayrı şekilde yapılması gerektiği açıklanmıştır. Bu durumda dengesiz panel analizi (Suriye ve Irak için eksik veriler boş bırakılarak) yapılacaktır. Dengeli panel analizinde ise verilerinde eksiklik olan ülkeler analize dâhil edilmeyerek kalan 11 ülke için tahminler yapılacaktır.

Gıda ihracatının tahmini için modelin sabit etkiler mi yoksa rassal etkiler mi olacağına karar vermek için Hausman Testi uygulanmıştır. Hausman (1978) testinin sıfır hipotezi, Sıradan En Küçük Kareler (SEKK) ile Genelleştirilmiş En Küçük Kareler'in (GEKK) tutarlı sonuçlar verdiği varsayımı altında, SEKK'in etkin olmayan sonuçlar verdiğini söylerken; alternatif hipotez SEKK'in tutarlı ancak GEKK'in tutarsız olduğunu söyler. Test istatistiği yatay kesit birimleri bazında değişen etkiler ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda sabit etkiler modeli seçilir. Aksi durumda ise rassal etkiler modeli seçilmektedir. Test sonuçları Ki-kare bir serbestlik derecesinde %1 anlamlılık düzeyinde tablo değeri 6.635'tir. Bu durumda Hausman test istatistiğinde hesaplanan değer yorumu şu şekildedir:

Hausman Testi (1.1) ve (1.2) denklemleri için dengeli ve dengesiz panel analizi sonuçları;

- Dengeli panel analizi için; 0.00 değeri ve bu değer 6.63'ten büyük olmadığı üzere sıfır hipotezi ret edilememiştir. Rassal etkiler modeli kullanılmalıdır. Gıda ihracat denklemi (1.2) şeklindedir.

- Dengesiz panel analizi için; 17.17 değeri ve bu değer 6.63'ten büyük olduğu üzere sıfır hipotezi ret edilememiştir. Sabit etkiler modelinin geçerli olduğu sonucuna varılır. Denklem (1.1)'dir.

Tahmin Sonuçları- Dengeli ve Dengesiz Panel Veri Analizleri

Hausman Testinden çıkan sonuçlar doğrultusunda; (1.1) ve (1.2) denklemi dengeli ve dengesiz panel analizi sonuçları yukarıda açıklanmıştır. Krizin, 2008 yılı sonrası yıllara yansımalarının daha net görülebilmesi için sonuçlar aşağıdaki gibidir.

- **Dengeli Panel Modeli Sonucu 2000-2018 (Suriye ve Irak hariç)**

Dengeli panel analizine uygulanan Hausman Test istatistiğinde; ki- kare değerinin 0.000, prob değerinin ise 1.000 olması üzere ret edilememiştir. Bu doğrultuda Rassel etkiler modeli seçimi yapılmıştır (EK 1).

- **Dengesiz Panel Modeli Sonucu 2000-2018 (Suriye ve Irak dâhil)**

Kriz sonrası dönemi için oluşturulan dengesiz panel analizine uygulanan Hausman Test istatistiğinde ki- kare değerinin 24.52, prob değerinin ise 0.0002 olması üzere ret edilmiştir. Bu doğrultuda Sabit etkiler modeli seçimi yapılmıştır (EK 2).

Aşağıda yer alan Tablo 42, dengeli panel analizi ve dengesiz panel analizi ile hesaplanan (1.1) ve (1.2) denklemlerindeki değişkenlerin katsayı ve standart sapma değerlerinin özet halini yansıtmaktadır.

Tablo 42 (1.1) ve (1.2) Denklemleri Dengeli ve Dengesiz Panel Analizine Ait Sonuçlar

Değişken/model	Dengeli Panel Analizi	Dengesiz Panel Analizi
\ln_{rer}	0.368*** (0,047)	0.209*** (0,049)
\ln_y	0.162*** (0,032)	0.189** (0,037)
d_{2008}	2.660*** (0,449)	3.076** (0,507)
$\ln_y * d_{2008}$	-0.162*** (0,033)	-0.177*** (0,037)
$\ln_{rer} * d_{2008}$	-0.081* (0,063)	-0.108* (0,034)
<i>R – squared</i>	0.867	0.862
<i>Durbin – Watson</i>	0.853	0.779
<i>Akaike info criterion</i>	0.620	1.017
<i>Hannan – Quinn criter</i>	0.724	1.122
<i>Schwarz criterion</i>	0.876	1.276
<i>Mean dependent var</i>	18.905	18.999
<i>S. D. dependent var</i>	0.840	1.009

*** %1, ** %5, * %10 anlamlılık düzeylerini yansıtmaktadır. Parantez içerisinde yer alan veriler standart sapmaları göstermektedir.

Dengeli ve dengesiz panel data analizinde lny katsayılarının pozitif ancak birden küçük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla gıda ihracatı gelire esnek değildir. Reel kur esnekliği ise beklenildiğinin aksine yine pozitif bulunmuştur.

Krizin etkisini gösteren d_{2008} gölge değişkeni ülke gruplarına yapılan ihracat için pozitif ve kriz dönemi sonrası için de yine aynı şekilde pozitif etki gösterdiği görülmektedir. Kriz döneminin etkisini gösteren d_{2008} gölge değişkeni dengeli panel analizi için; pozitif ($prob\ değeri = \%33.81$) ve dengesiz panel analizi için; pozitif ($prob\ değeri = \%33.70$) bulunmaktadır.

Kur esnekliği etkilerini yorumlamak için " ln_{rer} ile $ln_{rer} * d_{2008}$ " değişkenleri için kat sayıları toplamı, gelir esnekliği etkilerini yorumlamak için ise " ln_{gdp} ile $ln_{gdp} * d_{2008}$ " değişkenleri kat sayıları toplamı alınması daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Bu durumda elde edilen sonuçlar ile kriz dönemi sonrası Türkiye'nin seçimi yapılan ülke grubuna gerçekleştirdiği ihracatında nasıl bir etki yarattı gözlemlenecektir. Toplamı alınan değişkenler için sonuçlar aşağıdaki gibidir:

Dengeli panel:

- $\beta_3lnrer + \beta_5lnrer * d2008 = 0.368 + (-0.081) = \mathbf{0.287}$
- $\beta_2lny + \beta_4lny * d2008 = 0.162 + (-0.162) = \mathbf{(0)}$

Dengesiz panel:

- $\beta_3lnrer + \beta_5lnrer * d2008 = 0.209 + (-0.108) = \mathbf{0.101}$
- $\beta_2lny + \beta_4lny * d2008 = 0.189 + (-0.177) = \mathbf{0.012}$

Dengeli ve dengesiz modellerde gelir esneklikleri katsayıları pozitif olmak ile birlikte, kriz sonrası değişmeyi de yansıtan toplam katsayılar incelendiğinde ihracatın gelir esnekliği için dengeli ve dengesiz analiz sonuçlarına göre sıfıra yakın pozitif esneklik (virgülden sonraki tüm basamaklar dikkate alındığında) hesaplanmaktadır. Dolayısıyla kriz sonrasında Türk gıda ihracatının gelir esnekliği önemli ölçüde azalmıştır.

Reel kurların yükselişi TL'nin değer kazanması anlamına gelmektedir. Tahminlerde ihracat taleplerinin görece fiyatlardaki değişimlerden talebin fiyat esnek olmadığı bulunmuştur. Dengeli panel analizinde yer almayan Suriye ve Irak analize dâhil edildiğinde toplam gelir esnekliği negatiften pozitif katsayıya dönmüştür. Kur esnekliği ise düşmüştür.

Daha önce vurgulandığı üzere Irak için 2000-2002 yılları ihracat verileri eksik olmakla birlikte, Suriye için yalnızca 2018 yılı GSYİH verisi eksiktir. Bu sebeple 2000-2017 yıllarını kapsayacak şekilde yalnızca Irak hariç tutularak dengeli panel analizi yapılacaktır.

Hausman Testi- Suriye Ülkesi Dâhil edilerek Dengeli Panel Analizi Sonuçları

- Dengeli panel analizi için; 0.00 değeri ve bu değer 6.63'ten büyük olmadığı üzere sıfır hipotezi ret edilememiştir.

Dengeli Panel Modeli Sonucu 2000-2017 (Irak hariç)

Kriz sonrası dönemi için oluşturulan dengeli panel analizine uygulanan Hausman Test istatistikinde; ki- kare değerinin 0.000, prob değerinin ise 1.000 olması üzere ret edilememiştir. Bu doğrultuda rassal etkiler modeli seçimi yapılmıştır (EK 3).

Tablo 43 (1.2) Dengeli Panel Analizi Sonuçları 2000- 2017 (Irak hariç)

Değişken/model	Dengeli Panel Analizi
ln_{rer}	0.300** (0,060)
ln_y	0.128** (0,107)
d_{2008}	2.297** (0,548)

<i>lny * d2008</i>	-0.122* (0,040)
<i>lnrer * d2008</i>	-0.245** (0,050)
<i>R – squared</i>	0.826
<i>Durbin – Watson</i>	0.819
<i>Akaike info criterion</i>	0.991
<i>Hannan – Quinn criter</i>	1.099
<i>Schwarz criterion</i>	1.257
<i>Mean dependent var</i>	18.834
<i>S.D. dependent var</i>	0.884

*** %1, ** %5, * %10 anlamlılık düzeylerini yansıtmaktadır. Parantez içerisinde yer alan veriler standart sapmaları göstermektedir.

- $\beta_3 \lnrer + \beta_5 \lnrer * d2008 = 0.300 + (-0.245) = \mathbf{0.055}$
- $\beta_2 \lny + \beta_4 \lny * d2008 = 0.128 + (-0.122) = \mathbf{0.006}$

Denklem sonuçlarında kriz sonrası dönemin etkisini de kapsayan toplam kur esnekliğine bakıldığında pozitif (ancak birden küçük) çıktığı görülmektedir. Suriye'nin dâhil olması sonucunda kur esnekliği daha önceki dengeli panelde elde edilen 0.287 değerine kıyasla büyük oranda düşmüştür. Gelir esnekliği ise önceki dengeli panel analizinde sıfıra çok yakın iken, burada yine aynı şekilde sıfıra çok yakın (ve pozitif) bulunmuştur.

Bu sonuçlar gıda ihracatında 2018 yılı verilerine göre dördüncü en büyük ticari ortağımız olan Suriye'nin analize dâhil edilmesinin önemini göstermiştir. Irak, söz konusu yılda en büyük ticari ortağımızdır. Dolayısı ile bu ülkenin analize dâhil edilmemesi sonuçlarda daha büyük sapmalara neden olmuş olabilir. Tablo 44'te tüm ülkelerin verilerinin olduğu (Irak da dâhil) 2003-2017 yılları arası için dengeli panel analizi sonuçları gösterilmektedir.

Dengeli Panel Sonucu 2003- 2017 (Suriye ve Irak Dahil)

Kriz sonrası dönemi için oluşturulan Suriye ve Irak ülkelerinin dâhil edilmesi ile oluşturulan dengeli panel analizine uygulanan Hausman Test istatistiğinde ki- kare değerinin 0.000, prob değerinin ise 1.000 olması üzere ret edilmiştir. Bu doğrultuda Sabit etkiler modeli seçimi yapılmıştır (EK 4).

Tablo 44 (1.1) Dengeli Panel Analizi Sonuçları 2003- 2017

Değişken/model	Dengeli Panel Analizi denklem 2
\ln_{rer}	0.109** (0,77)
\ln_y	0.140 ** (0,100)
d_{2008}	2.185 ** (0,537)
$\ln_y * d_{2008}$	-0.117 ** (0,039)
$\ln_{rer} * d_{2008}$	-0.139 ** (0,038)
$R - squared$	0.867

<i>Durbin – Watson</i>	0.788
<i>Akaike info criterion</i>	0.793
<i>Hannan – Quinn criter</i>	0.915
<i>Schwarz criterion</i>	1.095
<i>Mean dependent var</i>	19.162
<i>S.D. dependent var</i>	0.902

- $\beta_3 \lnrer + \beta_5 \lnrer * d2008 = 0.109 + (-0.139) = -0,03$
- $\beta_2 \lny + \beta_4 \lny * d2008 = 0.140 + (-0.117) = 0.023$

Denklem sonuçlarında kriz sonrası kur esnekliğinin negatif (-0,03) fakat birden düşük çıktığı görülmektedir. Irak'ın da dâhil olması ile kur esnekliği daha önceki dengeli panelde elde edilen 0.055 değerine kıyasla çok büyük oranda düşmüş ve pozitif etkili değer negatif etkili olmuştur. Daha önce Reel kur hesaplanmasında açıklandığı üzere kurun artması ihracatı azaltıcı etki yapmaktadır. Tüm sonuçlar birlikte ele alındığında gıda ihracatının kurlardaki değişimlere tepkisinin pozitif iken, krizin etkisi ile gıda ihracatında büyük paya sahip ülkelerin (Suriye ve Irak) dâhil edilmesi ile beklendiği üzere negatif etki ortaya çıkmıştır.

Gelir esnekliği ise pozitif katsayı 0,023 çıktığı görülmektedir. Gelir esnekliği değeri önceki dengeli panel analizinde sıfıra çok yakın iken, burada yine aynı şekilde sıfıra çok yakın (ve pozitif) bulunmuştur. Bu da daha önce tartışıldığı üzere gıda sektörünün yapısından kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile kriz sonrasında Türk gıda ihracatının gelir esnekliği önemli ölçüde azalmıştır.

Panel analizlerinde önemlilik arz eden husus değişen varyanstır. Genelde modelde yer alan değişkenler aynı büyüklük ve yönde değişmektedirler. Hata teriminde varyansının gözlemler için aynı olmama durumudur. Bu gibi durumlar değişen varyans sorununa neden olabilmektedir. Aynı zamanda kesit verilerine yer verilmesi durumunda da oluşabilmektedir.

Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin aynı oranda değişiklik göstermesi durumunda görülmemektedir. Model kurma aşamasında oluşabilecek hata durumlarında da gözlemlenmektedir. Değişen varyans ile karşılaşılması durumunda istatistiksel anlamsızlıklar ile karşılaşılabilir. Bu durumun çözümü için logaritma ve karekök dönüşümleri gibi en yaygın kullanılan yöntemlerden yararlanılmaktadır. Modeli doğrusallaştırılmak için kullanılan metottur. Değişen varyans tespiti ve aynı zamanda yatay kesitler arasında bağımlılık olup olmadığı ile ilgili Eviews paket programı ile Cross Section Dependent testi uygulanarak Breusch-Pagan ve Peseran verileri gösterilmiştir. Breusch Pagan 631.3636, Peseran Scaled LM 43.26371, Peseran CD 24.41546 sonuçlarını göstermektedir. Bu sonuçlar kısıtsız model ile rassal modeli karşılaştıran değerler olarak görülmektedir (Tanı vd., 2006). P değeri sıfır çıktığı için “yatay kesit bağımlılığı yoktur” diyen sıfır hipotezi reddedilmiştir. Bu durumda Ortak İlişkili Etkiler Modeli (Common Correlated Effects -CCE) ile yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak açıklayıcı değişkenlere ait uzun dönem regresyon katsayılarının tahmin edilmesine yarayan tahminciler geliştirmek mümkündür (Peseran, 2006). Ancak bunlar bu tez konusunun kapsamı dışındadır (EK 5).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Türkiye'nin 2008 küresel krizi karşısında Türk gıda sektörü ve ticaretine etkileri analiz edilmiştir. Analiz için öncelikle krizin tanımı, krizin oluşum nedenleri, kriz türleri literatür taraması yapılarak katkı sağlamaya çalışılmıştır. Yapılan araştırma sonucu ulaşılan bulgular ayrı bir başlık altında derlenen literatür taraması verilerine göre; Türkiye'nin ihracat talebinin istatistiksel analizi farklı yöntemler yardımı ile incelenmiştir. Ulaşılan bulgularda kullanılan fonksiyon ihracat talep fonksiyonu ve yer verilen değişkenler ise gelir için GSYİH, fiyat için ise reel kurlar olmuştur. Bu değişkenleri kullanılarak ulaşılan çalışmalar gelir esnekliğinin 1'den küçük ancak istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif değere sahip olduğu, fiyat esnekliğinin de 1'den küçük istatistiksel olarak anlamlı ancak negatif yönlü olduğu dikkatini çekmektedir. İhracat talebi fonksiyonu kullanılarak yapılan çalışmalarda; Senhadji ve Montenegro (1999), Ne yaptı (2003), Coşar (2002), Şimşek (2005), Çulha (2014), Bozok (2015) kısa ve uzun dönem için yapılan çalışmalarda gelir esnekliğini pozitif, fiyat esnekliğini ise negatif yönlü bulmuşlardır. Bu durum elde edilen sonuçları destekler niteliktedir. Togan (2007), Weeks (2009) çalışmalarında ise fiyat esnekliğini pozitif yönlü ancak 1'den küçük olarak bulmuşlardır. İlgili çalışmalar esnekliğinin ihracatta giderek daha fazla ithal girdi kullanılması sebebiyle beklenenin aksine durumda pozitif işaretli bulunduğunu ileri sürmektedir.

Yapılan literatür taraması ile ulaşılan veriler doğrultusunda yaşanan krizin Türkiye ekonomisi üzerine etkileri ve teorik alt yapısı tartışılmıştır. Özellikle Avrupa Birliği ülkelerinde yaşanan küresel krizin gelişme yolunda ve gelişmekte olan ülkeler için ne gibi tehdit doğuracağı ortaya konulmuştur. Kriz süresince para politikaları ve alınan önlemler paylaşılmıştır. Türkiye ihracatını etkileyen faktörler, makroekonomik göstergeler yardımcı ile incelenmiştir. Aynı yöntem Türkiye'nin gıda sektörü ihracatı için de uygulanmıştır. Bunun için öncelikle Türkiye'de gıda sektörünün yeri, önemi ve gelişimi incelenmiş olup krizin teknolojik açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır. Daha sonrasında ise gıda sektörü 15. mal grubu gıda ürünler ve içecek imalatı, tüm ülkelerin gerçekleştirdiği gıda ihracatı verileri ile birikimli ihracat hesaplanmış ve toplamın %60'ını oluşturan ülke grubu seçilmiştir. Seçimi yapılan ülke grupları ile Türkiye'nin gıda sektörü ticareti ihracat talep denklemleri ile analiz

yapılmıştır. Çalışmanın asıl amacı ise Türkiye'nin gerçekleştirdiği gıda sektörü ihracatının kriz sürecinde ve kriz süreci sonrasında etkilenip, etkilenmediğinin tespiti yönünde olmuştur. Elde edilen veriler ile yapılan dengeli ve dengesiz panel analizde test istatistiklerinin gelir ve fiyat olarak olumsuz etki yarattığı görülmemektedir. Ticaret hacminde pozitif yönde artış görülmüştür. Bu kısmı biraz detaylandırmak gerekir ise;

Panel veri yöntemi ile Türkiye'nin gıda ihracatının tahmini analiz edilmiştir. Panel veri analizi etkilerin ortaya çıkarılması açısından önemli gösterge niteliğindedir. Çalışma dengeli ve dengesiz panel olmak üzere analiz edilmiştir. Hausman testinin uygulanması ile kriz sonrası dönemi için oluşturulan gıda ihracatı tahmini, 2000- 2018 yılları Suriye ve Irak'ın hariç olması durumunda ki- kare değerinin 0.000, prob değerinin ise 1.000 olması üzere; Rassal etkiler modeli seçimi yapılmıştır.

2000- 2018 yılları Suriye ve Irak'ın dâhil olması durumunda ki- kare değerinin 24.52 prob değerinin ise 0.000 olması üzere; Sabit etkiler modeli seçimi yapılmıştır. Değişkenlerin kat sayı ve standart sapmalarına bakıldığında dengeli ve dengesiz panel data analizinde lny katsayılarının pozitif ancak birden küçük olduğu, dolayısı ile gıda ihracatı gelire esnek olmadığı bulunmuştur. Reel kur esnekliği ise beklenildiğinin aksine yine pozitif bulunmuştur.

Krizin etkisini gösteren gölge değişkeninin ülke gruplarına yapılan ihracat için pozitif (%1 de anlamlı) ve kriz dönemi sonrası için de yine aynı şekilde pozitif (%5 te anlamlı) etki gösterdiği görülmüştür.

Dengeli ve dengesiz modellerde gelir esneklikleri katsayıları pozitif olmak ile birlikte, toplam katsayılar incelendiğinde ihracatın gelir esnekliği için sıfıra yakın değerler bulunmuştur. Dolayısı ile kriz sonrasında Türk gıda ihracatının gelir esnekliği önemli ölçüde azalmıştır.

Dengeli ve dengesiz modellerde kur esneklik katsayıları kriz dönemi sonrası dengeli ve dengesiz panel analizi sonuçları pozitif (ancak birden küçük) bulunmuştur. Dolayısı ile gıda ihracatı talebinin kura karşı çok duyarlı olmadığı tespit edilmiştir. Ancak etkileşim katsayılarının negatif olması sonucu, kriz sonrasında her iki denklem için de kurdaki değişimlere karşı tepkinin azaldığını söylemek mümkündür. Bu durumu iktisat teorilerinden "ceteris paribus" (diğer tüm durumlar sabitken) kavramı çerçevesinde açıklamak

mümkündür. Uygulanan politikalar, uygulanan kur rejimleri ve özellikle ekonomik kriz dönemleri kur üzerinde oynaklığa sahiptir. Bir mala yönelik talepte o malın fiyatı arasındaki bağlantıyı belirlemektedir.

Daha önce vurgulandığı üzere Irak için 2000-2002 yılları ihracat verileri eksik olmakla birlikte, Suriye için yalnızca 2018 yılı GSYİH verisi eksiktir. Bu sebeple 2000-2017 yıllarını kapsayacak şekilde yalnızca Irak hariç tutularak dengeli panel analizi yapılmıştır.

Denklem sonuçlarında kriz sonrası dönemin etkisini de kapsayan toplam kur esnekliğinin pozitif (ancak birden küçük) çıktığı görülmektedir. Gelir esnekliği ise aynı şekilde sifıra çok yakın (ve pozitif) bulunmuştur.

Tahminlerde ihracat taleplerinin görece fiyatlardaki değişimlerden talebin fiyat esnek olmadığı bulunmuştur. Dengeli panel analizinde yer almayan Suriye ve Irak analize dâhil edildiğinde toplam gelir esnekliği yine sifıra yakın bulunmuştur. Kur esnekliği ise düşmüştür. Bu aşamada Irak ve Suriye ülkelerinin Türkiye ile ticaretinde önemli sıralarda yer aldığı düşünülerek ülke verileri ile ilgili yeniden değerlendirme yapılmıştır. Irak için 2000-2002 yılları ihracat verileri eksik olmakla birlikte, Suriye için yalnızca 2018 yılı GSYİH verisi eksikliği olması, 2003-2017 yıllarını kapsayacak şekilde tüm ülkeler dâhil edilerek dengeli panel analizi yapılması gerekliliğini göstermiştir.

Denklem sonuçlarında kriz sonrası kur esnekliğinin negatif çıktığı görülmektedir. Reel kurun esnekliği beklendiği gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Tüm sonuçlar birlikte ele alındığında gıda ihracatının kurlardaki değişimlere tepkisinin düşük olduğu görülmektedir.

Gelir esnekliği beklendiği üzere için pozitifdir. Gelir esnekliği ise önceki dengeli panel analizinde sifıra çok yakın iken, burada yine aynı şekilde sifıra çok yakın (ve pozitif) bulunmuştur. Dolayısı ile kriz sonrasında Türk gıda ihracatının gelir esnekliğinin önemli ölçüde azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışma bulguları krizin gıda ihracat talebi üzerinde arttırıcı etkisi olduğunu ve kriz sonrasında Türkiye'nin gıda ihracatının hem gelir hem de fiyat esnekliklerinin azaldığını göstermiştir. Elde edilen veriler, gıda ihracatının Türkiye için önemini yansıtmaktadır. Dünyada kriz yaşanırken gıda sektörünün gelir ve fiyata daha az duyarlı hale geldiğini söylemek mümkündür. Sektör desteklenerek daha da büyür ise gerçekleştirdiğimiz ihracatımız içerisinde payı artarsa, böylelikle ihracattan kazancımız artacak ve kriz

dönemlerinde dengeleyici rol olacaktır. Çünkü diğer sektör gruplarının daha duyarlı olması kriz sürecinden daha çok etkilenmelerine sebebiyet olacaktır. Kukla değişkenin etkilerinden de görüldüğü üzere gıda sektörü krizden pozitif şekilde etkilendiği görülmektedir, sebebini ise zorunlu mal kategorisinde yer alması ile açıklamak mümkündür. Ayrıca gıda ürünlerinin başka mallar ile ikame edilemediğini de söylemek mümkündür.

Çalışma bulguları, her bir ülke için ihracat taleplerine ayrıca bakılmasının sonuçların daha doğru destekleneceğini göstermektedir. Bir sektör gelişimi, Türkiye ekonomisinin bir bütün olarak yaşadığı gelişmelerden etkilenirken, bu durumların sektörleri etkileme şekilleri farklı olabilmektedir. O halde sektör olarak analiz, kendi dinamiklerinin de göz önüne alınarak daha olumlu sonuçlar vereceğini gösterir. Ayrıca analiz sonuçlarının panel veri metodu ile elde edildiği göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Altunöz, U., (2013). Finansal Krizler, Erken Uyarı Sistemleri ve 2008 Krizi için TRABD Örneği. *İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.*

Atayeter, C., Erol, A., (2011). Türkiye’de uygulanmakta olan ihracat teşvikleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-26.

Aydın M. F., Çıplak U., Yücel M. E., (2004). Export Supply and Import Demand Models for the Turkish Economy, *Central Bank of The Republic of Turkey, Research Department Working Paper, No: 04 / 09, Ankara, Turkey*

Anonim., (2013). Katılım müzakereleri.

Erişim adresi: <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=37&l=1>, Erişim tarihi: 2019

Aydın, P., Turan, Ö., Gürbüz, İ. B., (2010). Bursa İli Dağ Yöresinde Kırsal Turizmi Geliştirme Olanakları. *Türkiye IX. Tarım Ekonomi Kongresi, Şanlıurfa.*

Arıkbay, C., (1993). Türkiye gıda sanayiinde teknolojik yenilikleri izleyememenin maliyeti. *Milli Prodüktivite Merkezi.*

Aktan, Can, Coşkun; Vural., Yaşar İstiklal, (2004). “Globalleşme/ Fırsat mı Tehdit mi?” *Zaman Kitap*

Ahmet, A. A. K. O. Ç. İ., Kıymaz, B. T., Dölekoğlu, F. Y. İ. D. T., & Başarır, E. P., (2015). Dünya’da ve Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişimler Ve Arayışlar. *Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1*, 33.

Aktaş, C., Yılmaz, V., (2008). Gümrük Birliği sonrası Türkiye’nin ihracat fonksiyonunun tahmini. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, Bahar

Bozok, İ., Doğan, Ş. B., Yüncüler, Ç., (2015). Estimating Income and Price Elasticity of Turkish Exports with Heterogeneous Panel Time – Series Methods, *CBRT Working Paper*, No: 15/26.

Birincioğlu, E., (2017). İthalat ve İşsizlik İlişkisi: Türkiye Örneği. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis.*

Barker, A. T., and Kaynak, E., (1992). An empirical investigation of the differences between initiating and continuing exporters. *European journal of marketing*, 26(3), 27-36.

- Balaban, Ö., Okutan, E. Y., (2009). Banka ve Finans Kurumlarının Ekonomik Krizden Etkilenme Düzeyleri ve Kriz Döneminde Uyguladıkları Yönetimsel ve Örgütsel Politikalara İlişkin Yönetici Algıları. *Central Bank Review*, 9(1), 15.
- Berberoğlu, B., (2011). 2008 Global Krizinin Türkiye ve Avrupa Birliği'ndeki Etkilerinin Kümeleme Analizi İle İncelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 105-130.
- BİLGE, O., (2009). Ekonomik Krizlerin Yoksulluk Üzerine Etkileri, *Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 159s.
- Bradley, F., (1999). International Marketing Strategy. *Great Britain: Financial Times Prentice Hall*.
- Baltagi, B.H., (2001). Econometric Analysis of Panel Data, *John Wiley & Sons LTD, Chichester*
- Baltagi, B.H., (1995). Testing for Correlated Effects in Panels. *Econometric Theory*, Cambridge University Press, vol. 11(02), pages 401-402, February
- Baltagi, B.H., (2005). Econometric Analysis of Panel Data, 3rd edition, *John Wiley&Sons Ltd. West Sussex, England*.
- Balaylar N.A., Kayacan E.Y., (2017). "2008 Küresel Krizi Bağlamında Döviz Kurları ve Türkiye'de Döviz Endeksli Banka Kredileri Arasındaki Eştleme ve Nedensellik İlişkisi" *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Yıl 2017.
- Balestra, P., (1992). Sabit etkili modeller ve sabit katsayılı modeller. Olarak *panel Verilerin Ekonometriye* (s. 30-45). Springer, Dordrecht.
- Bulu, M., Eraslan, İ.H., ve Barca, M., (2007). "Türk Gıda Sektörünün Uluslararası Rekabetçilik Düzeyinin Analizi" *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2007
- Bocutoğlu, E., Ekinci, A., (2009). Genel Teori, Küresel Krizler ve Yeniden Maliye Politikası. *Maliye Dergisi*, S. 156, Ocak-Haziran.
- C.C. Aktan ve H. Şen., (1999). Globalleşme, Ekonomik Kriz ve Türkiye, Ankara: *TOSYÖV Yayınları*,
- Can., Esin., Nesrin., (1994). "Kriz Dönemlerinde İşletme Stratejileri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul*
- Cenger, H., Çütücü, İ., (2018). İthalattaki Değişimin Genç İşsizliğe Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, 8, 485-503.
- Cengiz, V., İlhan, E., (2008). Dünya Gıda Krizi Ve Türkiye'de Etkisi. *Ziraat Mühendisliği*, (363), 12-16.

Çetinkaya, A. T., (2015). Euro Krizinin AB ve Türkiye Üzerindeki Etkileri: 2008 Küresel Krizi Bağlamında Bir Değerlendirme. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.7,

Çoksöyler, N., Dizdar G., H., , P. Ataman, J. Çepni., (2010). Türkiye’de Gıda Denetim Sistemi ve Tüketici Hakları, *TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 6. Teknik Kongresi, Ankara*, 2010.

Coşar E.E., (2002). Price and Income Elasticities of Turkish Export Demand, *Central Bank Review*, 2, 19-53.

Çulha, O. Y., Kalfacılar, M. K., (2014). “Türkiye’de İhracatın Gelir ve Fiyat Esnekliklerine Bir Bakış: Bölgesel Farklılıkların Önemi”, *TCMB Ekonomi Notları*, Sayı: 2014-05/ 09 Nisan 2014.

Diamond, Douglas and Phillip Dybving., (1983). Bank Runs, Liquidity and Deposit Insurance. *Journal of Political Economy*. Vol. 91, pp. 401-419.

Delice, G., (2003). Finansal krizler: Teorik ve tarihsel bir perspektif. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (20).

Demiral, M., 2008. Türkiye’de sıcak para hareketleri ve ekonomik krizlere etkisi (1990-2006 dönemi) (*Doctoral dissertation, İktisadi Araştırmalar Vakfı*).

Doğan, Z., Arslan, S., ve Berkman, A.N., (2015). “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları : Tarihsel Bir Bakış” *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Yıl 2015

Direk, M., (2010). Tarım Tarihi ve Deontoloji, Konya, Eğitim Akademi Yayınları.

Demir, K., Çabuk, S., (2010). Türkiye’de metropoliten kentlerin nüfus gelişimi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(28), 193-215.

Doğan, Z., Arslan, S., Berkman, A. N., (2015). Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış. *Academic Review of Economics & Administrative Sciences*, 8(1).

Eker, D. M., (2015). *Türkiye Tarımının Değişim ve Dönüşüm Süreci "Buğday ile Koyun Gerisi Oyun"*. İstanbul: Alfa Güncel.

Eğilmez, M., (2014). *Küresel Finans Krizi, İstanbul: Remzi Kitabevi*.

Eğilmez, M., (2012). *Kendime yazılar*. Remzi Kitabevi.

Eğilmez, M., (2019). Erişim: www.mahfiegilmez.com/.

Ergenç, Y.Emre., (2009). Ekonomik Krizin Nedenleri ve Çözüm Önerileri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol:7, S:35.

- Erkan, B., Sunay, Z. F., (2016). Türkiye'nin İhracatının Yoğunlaşma Perspektifinde Analizi. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 5(7).
- Erdoğan Coşar E., (2002). "Price and Income Elasticities of Turkish Export Demand: A Panel Data Application", *Central Bank Review* 2.
- Eşiyok, B., A., (2013). Türkiye imalat sanayinin teknolojik yapısı: sürdürülebilir mi?. *İktisat ve Toplum*, (31-32).
- Ertuğrul, C., Evren, İ., Çolak, O., (2010). Küresel mali krizin Türkiye ekonomisine etkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(13), 59-72.
- Fetullah, A. K. I. N., (2012). Gıda Ürünleri ve İçecek Sanayinin Ekonomik Özellikleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3).
- Griffin, R.W. ve Putsay, M.W., (2005). International Business. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Güngör, K., (2009). Bir Finansal Araç Olarak Katılım Bankacılığı: Tesbitler-Teklifler. *Finansal Yenilik ve Açılımları ile Katılım Bankacılığı*, 235.
- Gaytancıoğlu, O., (2009). Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası. *İstanbul: İstanbul Ticaret Odası*.
- Güresinli, C. N., (2015). Avrupa Birliği ve Türkiye Tarımsal Destekleme Politikaları ve Yapısal Politikalarının Tarihi Gelişiminin Değerlendirilmesi, AB Uzmanlık Tezi, *Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara*.
- Günaydın, G. Y., Ayman Güler, B. T. D., (2006). Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye Kırsal ve Tarımsal Politikalar, Doctoral dissertation, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Yönetim Bilimleri)*.
- Günaydın, G., (2009). Türkiye tarım politikalarında yapısal uyum: 2000'li yıllar. *Mülkiye Dergisi*, 33(262), 175-221.
- Güneş, E., Albayrak, M., Gülçubuk, B., (2002). Türkiye'de gıda sanayi. *TEKGIDA-İŞ*.
- Gudoshnikov, S., (2010). Impact of the EU sugar reform on the beet processing sector. 'Evaluation of CAP Reform at Disaggregated Level' seminerinde sunulan makale, *UK: ISO*. <http://www.oecd.org/agriculture/44831929.pdf> (erişim tarihi: 2019).
- Gujarati, D.N., (2003). Basic Econometrics. 4 th Edition. *McGraw-Hill Higher Education, Singapore*.
- Green D.P., (2003). Lecture 10: Analysis of Panel Data, Department of Political Science, *Yale University, USA*
- Gürbüz, H., (2014). 2023 İhracat Stratejisinde Tek Pencerenin Rolü. *Master's thesis, Namık Kemal Üniversitesi*.

Hatunoğlu, E., Eldeniz, F., (2012). Yılı Sonrası Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları. *Sayıştay Dergisi*, (86).

Hausman J.A., (1978). Specification Tests in Econometrics, *Econometrica*, 46, 1251 -1272

Kayarkaya, O., (2006). 1980 Sonrası Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Bu Krizlerin Getirdiği Bir Sonuç Olarak Banka Konsolidasyonları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler, İzmir*.

Karaçor, Z., Saraç, T. B., (2011). Dış ticaret ile sanayi sektörü istihdam oranı arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi: Türkiye örneği (1963-2009). *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 181-194.

Kazgan, G., (1988). Ekonomide dış açık buyume. *Baski, İstanbul, Altın Kitaplar*.

Kibritçiöglü, A., (2001). Türkiyede Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001. *Yeni Türkiye Dergisi, S Ekonomik Kriz Özel Sayısı*

Koldanca, S. Y., Erdem, N. T. D., (2009). Türkiye'nin ekonomik kriz dönemlerinde IMF-Türkiye ilişkileri. Doctoral dissertation, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı*.

Krugman, P., (2010). Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü ve Küresel Kriz, (Çev. Neşenur Domaniç), *İstanbul: Literatür Yayıncılık*.

Kabaş, T., (2009). Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluğun Nedenleri ve Yoksullukla Mücadele Yolları. Yayımlanmamış Doktora Tezi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü. Adana*.

Kıral, T., Akder, H., (2000). Makro ekonomik göstergelerle tarım sektörü. *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi*, 2, 1-19.

Küçükkiremitçi, O., (2014). Yüksek Katma Değer, Yüksek Teknoloji ve 2023 Hedefleri. *21. Yüzyıl için Planlama Kurultayı III, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi*.

Kuşat, N., Kösekahyaoglu, L., (2012). Gıda sektöründe firmaların inovasyon kararlarını olumsuz yönde etkileyen faktörler üzerine bir inceleme: Batı Akdeniz bölgesi örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), 180-205.

Karabulut, M., Kaya, İ., (1991). Pazarlama yönetimi ve stratejileri. *Küre Ajans, İstanbul*.

Kurt, S., Terzi, H., (2007). İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 25-46.

Kunst, R. M., (2011). Econometric Methods for Panel Data—Part I. *Erişim tarihi*, 12, 2019.

Mehmet Civan, M., Byuruan, B., (2011). 2008 Mali Kriz Döneminde Bankalarda Firma Kredilendirme Süreci. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 57-69.

Meder Çakır H. Küçük Kaplan G., (2012). "İşletme Sermayesi Unsurlarının Firma Değeri ve Karlılığı Üzerindeki Etkisinin İMKB'de İşlem Gören Üretim Firmalarında 2000 – 2009 Dönemi İçin Analizi", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, s.69-86.

Neyaptı B. Taskin F., Üngör M., (2003). Has European Customs Union Agreement Really Affected Turkey's Trade, *International Conference on Policy Modeling*, July 3-5, (2003). İstanbul.

Nerlove, M., Balestra, P., (1992). Formulation and estimation of econometric models for panel data. In *The Econometrics of Panel Data* (pp. 3-18). Springer, Dordrecht.

Ongun, M. Tüba., (1998). "Ekonomik Kronoloji (1923-1997)", *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, Ankara: (Yayına Hazırlayan: Ahmet ŞAHİNÖZ), 1. Baskı, İçinde, Turhan Kitabevi.

Olalı, H. ve Duymaz, İ., (1987). Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı, İzmir, *İzmir Ticaret Borsası Yayınları*, Yayın No: 28.

Özcan M., (2015). Gıda Ürünleri ve İçecek İmalatı Sektörel Analiz Raporu, *Çukurova Kalkınma Ajansı Yayını*, TR62.

Özer, M., ve Çiftçi, Necati., (2009). "Ar-ge Harcamaları ve İhracat İlişkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23: 39-49.

Özatay, F., (2009). Finansal Krizler ve Türkiye, 1. Basım, *İstanbul: Doğan Kitap*.

Özatay, F., (2011). Parasal İktisat: Kuram ve Politika, *Efil Yayınları*, Ankara.

Özkale, N. L., Karaman, F. N., (2006). Gümrük Birliği'nin Statik Etkileri. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1(1), 117-138.

Planı, D. K., 2006. Planı 2007-2013. *Resmi Gazete*, 26215.

Pesaran, H., Shin, Y. Smith, R.J., (2001). Bound testing approaches to the analysis of long run relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16, pp.289- 326. (<http://www.econ.cam.ac.uk/faculty/pesaran/pss1r1.pdf>) Erişim:2019

Pesaran, M. H., (2006). *Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure*, *Econometrica*, Vol:74, No:4, pp:967-1012.

Pazarlıoğlu, M. V., Gürler, Ö. K., (2007). Telekomünikasyon yatırımları ve ekonomik büyüme: panel veri yaklaşımı. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 44(508), 35-43.

Singh, D. ve Rao, P.V., (2007). Sert tornalama işlemi için yüzey pürüzlülüğü tahmin modeli. *Uluslararası İleri Üretim Teknolojisi Dergisi* , 32 (11-12), 1115-1124.

Sendhadji, A.S. ve Montenegro, C.E., (1998). Time series analysis of export demand equation : a cross-country analysis. *IMF Working Papers*, 98/149. . (1999). Time series analysis of

export demand equation: a cross-country analysis. IMF Staff Papers, 46(3), 259-273. SS.

Susam, N., Bakkal, U., (2008). Kriz Süreci Makro Değişkenleri ve 2009 Bütçe Büyüklüklerini Nasıl Etkileyecek?. *Maliye dergisi*, 155, 72-88.

Sezgin, Ferudun., (2003). Kriz Yönetimi , *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 8, 181-195

Saygın, Ö., Demirbaş, N., (2018). Türkiye’de Kırmızı Et Tüketimi: Sorunlar ve Öneriler. *Selcuk Journal Of Agriculture and Food Sciences*, 32 (3), 567- 574

Şenses, F., (2001). Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk , 2. Basım, *İletişim Yayınları, İstanbul*.

ŞAHİN, Ç., (2009). Çevresel Kapitalizm ve Kriz. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (41), 139-159.

Savaş, V. F., (2012). *Küresel Finans ve Makro İktisat*, Ankara: Efil Yayınevi

Şimşek, M., (2008). Finansal risk yönetimi banka ve sigorta şirketlerinde, yüksek lisans tezi. *Marmara Üniversitesi, İstanbul*.

Şahin, H., (2002). Türkiye Ekonomisi, *Ezgi Kitabevi, Bursa*.

Şirvan, N., (2017). Türk bankacılık sektöründe türev piyasa araçlarının riske etkileri, *Master's thesis, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Şimşek, M., Kadılar, C., (2005). Türkiye'nin ihracat talebi fonksiyonunun sınır testi yöntemi ile eşbütünleşme analizi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, S1, 144- 152.

Togan, S. Berument, H., (2007), The Turkish Current Account, Real Exchange Rate and Sustainability: A Methodological Framework, *The Journal of International Trade and Diplomacy*, 1 (1), Spring, 155-192.

Tarı, R., Erarslan, C. ve Bayraktar, Y., (2011). Küresel Ekonomik Kriz ve Belirleyicileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Küresel Ekonomik ve Finansal Kriz, Türkiye Ekseninde Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Ed. Murat Çetinkaya, Ankara: Nobel Yayınevi.

Tarı, R., (2006). *Ekonometri (4. Baskı)*, İstanbul, 2006

Tarı, Recep., (2011). *Ekonometri*, Umuttepe Yayınevi., Kocaeli, 2011.

TMMOB., (2008). Dünya Gıda Günü Gıda Egemenliği, *21. Yüzyılın Ayıbı Açlık Türkiye Ziraat Mühendisliği Sempozyumu*, 978

Türk, E., (2016). Döviz Kuru Enflasyon İlişkisi, Türkiye Örneği. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı 9, Yıl 5.

Torun, M., Karanfil, M., (2016). 1980-2013 dönemi Türkiye ekonomisinde enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişki, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, S17, 473-490, 2016

Togan, Sübidey., (1992). 1980'li Yıllarda Dış Ticaretin Liberalizasyonu, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Eylül 1992.

Titiz, İ., Çarıkçı, H. İ., (2001). Krizlerin İşletmeler Üzerindeki Etkileri ve Küçük İşletme Yöneticilerinin Kriz Dönemine Yönelik Stratejik Düşünce ve Analizleri. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 203-218.

Uysal, D., Alptekin, V., (2009). Türkiye Ekonomisinde Büyüme-İşsizlik İlişkisinin Var Modeli Yardımıyla Sınanması (1980-2007). *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 69-78.

Yay, T., Yay, G. G., Yılmaz, E., (2001). *Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Finansal Düzenlemeler*. İstanbul Ticaret Odası.

Yurdakul, E. M., (2014). Türkiye'de İthalatın Gelişimi ve İthalatın Yapay Sınır Ağları Yöntemi İle Tahmin Edilebilirliğine Yönelik Bir Analiz. Yayınlanmamış doktora tezi, *Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın*.

Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, M. H., Çılbant, C., (2006). Avrupa Birliği'ne yönelik düzenlemeler çerçevesinde Türk tarım politikaları ve sektörün geleceği üzerine etkisi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 97-118.

Yürük, P., (2010). Kriz dönemlerinde tüketicilerin satın alma davranışlarındaki değişiklikler: Edirne ilinde bir uygulama, yüksek lisans tezi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne*

Weeks, J., (2009). Küresel mali krizin Sierra Leone ekonomisine etkisi. *Uluslararası Kapsayıcı Büyüme Politika Merkezi*, 18, 138-152.

Tablo ve Grafik İçerik Kaynak:

TÜİK., *Dış Ticaret İstatistikleri*. Erişim: www.tuik.gov.tr, (2019 Nisan).

IMF., *Makro Göstergeleri*. Erişim: www.imf.org, (2019 Nisan).

TCMB, EVDS., Erişim: www.evds2.tcmb.gov.tr, (2019 Nisan).

SGK., Erişim: www.sgk.gov.tr, (2019 Nisan).

T.C. Ticaret Bakanlığı., Erişim: www.ticaret.gov.tr, (2019 Ağustos).

Dünya Bankası., Erişim: www.oecd.org, (2019 Eylül).

T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı., Erişim: www.hmb.gov.tr, (2020 Mart).

UNCTADSTAT., Erişim: unctadstat.unctad.org, (2019 Haziran).

Eviews Paket Programı., Erişim: (2020 Haziran).

ÖZGEÇMİŞ

Özge ESNAFOĞLU, 1 Ocak 1994 İzmir doğumludur. 2012 yılında üniversite eğitimine dış ticaret bölümünde %100 burslu başlayarak 2015 yılında işletme lisans programı mezunu olmuştur. 2018- 2019 eğitim- öğretim yılında Yaşar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Anabilim Dalı Uluslararası ve Ticaret ve Finans Yüksek Lisans Programında yüksek lisans eğitimine başlamıştır. Özge ESNAFOĞLU 2015'ten buyana gümrük sektöründe çalışmaktadır.

EKLER

EK 1- Dengeli Panel Modeli Sonucu 2000-2018 (Suriye ve Irak hariç) Hausman Testi

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	0.000000	5	1.0000

* Cross-section test variance is invalid. Hausman statistic set to zero.

Cross-section random effects test comparisons:

Variable	Fixed	Random	Var(Diff.)	Prob.
LOGGSYIH	0.162440	0.166710	0.000019	0.3298
LOGDOVIZ	0.368863	0.367572	0.000016	0.7498
DUMMY_KRIZ	2.660763	2.714025	0.003091	0.3381
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.162855	-0.166943	0.000020	0.3645
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.081423	-0.077013	0.000034	0.4488

Cross-section random effects test equation:

Dependent Variable: LOGIHRACAT

Method: Panel Least Squares

Date: 02/10/20 Time: 20:22

Sample: 2000 2018

Periods included: 19

Cross-sections included: 11

Total panel (balanced) observations: 209

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	16.41961	0.449450	36.53269	0.0000
LOGGSYIH	0.162440	0.032547	4.990983	0.0000
LOGDOVIZ	0.368863	0.047339	7.791948	0.0000
DUMMY_KRIZ	2.660763	0.449079	5.924929	0.0000
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.162855	0.033339	-4.884883	0.0000
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.081423	0.063083	-1.290735	0.1983

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.867011	Mean dependent var	18.90540
Adjusted R-squared	0.856676	S.D. dependent var	0.840422
S.E. of regression	0.318169	Akaike info criterion	0.620997
Sum squared resid	19.53766	Schwarz criterion	0.876869
Log likelihood	-48.89417	Hannan-Quinn criter.	0.724448
F-statistic	83.88349	Durbin-Watson stat	0.853961
Prob(F-statistic)	0.000000		

EK 2- Dengesiz Panel Modeli Sonucu 2000-2018 (Suriye ve Irak dâhil) Hausman Testi

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq.		
	Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	24.528828	5	0.0002

Cross-section random effects test comparisons:

Variable	Fixed	Random	Var(Diff.)	Prob.
LOGDOVIZ	0.209885	0.129322	0.000413	0.0001
LOGGSYIH	0.189589	0.184385	0.000055	0.4814
DUMMY_KRIZ	3.076625	2.987046	0.008706	0.3370
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.108625	-0.109316	0.000013	0.8462
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.177998	-0.165072	0.000067	0.1152

Cross-section random effects test equation:

Dependent Variable: LOGIHRACAT

Method: Panel Least Squares

Date: 02/10/20 Time: 20:34

Sample: 2000 2018

Periods included: 19

Cross-sections included: 13

Total panel (unbalanced) observations: 243

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	16.18525	0.507333	31.90260	0.0000
LOGDOVIZ	0.209885	0.049016	4.281929	0.0000
LOGGSYIH	0.189589	0.037341	5.077265	0.0000
DUMMY_KRIZ	3.076625	0.507204	6.065853	0.0000
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.108625	0.034905	-3.112068	0.0021
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.177998	0.037400	-4.759275	0.0000

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.862237	Mean dependent var	18.99988
Adjusted R-squared	0.851828	S.D. dependent var	1.009195
S.E. of regression	0.388471	Akaike info criterion	1.017990
Sum squared resid	33.95466	Schwarz criterion	1.276735
Log likelihood	-105.6858	Hannan-Quinn criter.	1.122210
F-statistic	82.83739	Durbin-Watson stat	0.779986
Prob(F-statistic)	0.000000		

EK 3- Dengeli Panel Modeli Sonucu 2000-2017 (Irak hariç) Hausman Testi

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	0.000000	5	1.0000

* Cross-section test variance is invalid. Hausman statistic set to zero.

Cross-section random effects test comparisons:

Variable	Fixed	Random	Var(Diff.)	Prob.
LOGGSYIH	0.128318	0.188058	0.005758	0.4311
LOGDOVIZ	0.300722	0.276863	0.000379	0.2203
DUMMY_KRIZ	2.297893	2.284648	0.000344	0.4750
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.122175	-0.121338	0.000007	0.7498
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.245703	-0.239628	0.000063	0.4430

Cross-section random effects test equation:

Dependent Variable: LOGIHRACAT

Method: Panel Least Squares

Date: 02/18/20 Time: 20:42

Sample: 2000 2017

Periods included: 18

Cross-sections included: 12

Total panel (balanced) observations: 216

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	16.86883	1.444499	11.67798	0.0000
LOGGSYIH	0.128318	0.107372	1.195081	0.2335
LOGDOVIZ	0.300722	0.060000	5.012062	0.0000
DUMMY_KRIZ	2.297893	0.548787	4.187219	0.0000
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.122175	0.040144	-3.043394	0.0027
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.245703	0.050463	-4.869013	0.0000

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.826664	Mean dependent var	18.83441
Adjusted R-squared	0.812727	S.D. dependent var	0.884092
S.E. of regression	0.382591	Akaike info criterion	0.991733
Sum squared resid	29.12879	Schwarz criterion	1.257380
Log likelihood	-90.10716	Hannan-Quinn criter.	1.099055
F-statistic	59.31619	Durbin-Watson stat	0.819918
Prob(F-statistic)	0.000000		

EK 4- Dengeli Panel Analizi Sonuçları 2003- 2017 Hausman Testi

Correlated Random Effects - Hausman Test

Equation: Untitled

Test cross-section random effects

Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	0.000000	5	1.0000

* Cross-section test variance is invalid. Hausman statistic set to zero.

Cross-section random effects test comparisons:

Variable	Fixed	Random	Var(Diff.)	Prob.
LOGGSYIH	0.140613	0.205283	0.003542	0.2772
LOGDOVIZ	0.109206	0.017372	0.001397	0.0140
DUMMY_KRIZ	2.185324	2.197189	0.000450	0.5761
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.117024	-0.114875	0.000010	0.4907
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.139430	-0.119208	0.000112	0.0565

Cross-section random effects test equation:

Dependent Variable: LOGIHRACAT

Method: Panel Least Squares

Date: 05/15/20 Time: 20:43

Sample: 2003 2017

Periods included: 15

Cross-sections included: 13

Total panel (balanced) observations: 195

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	16.90733	1.354040	12.48658	0.0000
LOGGSYIH	0.140613	0.100099	1.404746	0.1618
LOGDOVIZ	0.109206	0.077171	1.415118	0.1588
DUMMY_KRIZ	2.185324	0.537712	4.064118	0.0001
LOGGSYIH*DUMMY_KRIZ	-0.117024	0.039232	-2.982892	0.0033
LOGDOVIZ*DUMMY_KRIZ	-0.139430	0.038950	-3.579736	0.0004

Effects Specification

Cross-section fixed (dummy variables)

R-squared	0.867161	Mean dependent var	19.16298
Adjusted R-squared	0.854403	S.D. dependent var	0.902443
S.E. of regression	0.344347	Akaike info criterion	0.793432
Sum squared resid	20.98775	Schwarz criterion	1.095555
Log likelihood	-59.35962	Hannan-Quinn criter.	0.915758
F-statistic	67.96731	Durbin-Watson stat	0.788493
Prob(F-statistic)	0.000000		

EK 5- Dengeli Panel Analizi - Breusch-Pagan Test Sonuçları Gösterimi 2003- 2017

Residual Cross-Section Dependence Test

Null hypothesis: No cross-section dependence (correlation) in residuals

Equation: Untitled

Periods included: 15

Cross-sections included: 13

Total panel observations: 195

Note: non-zero cross-section means detected in data

Cross-section means were removed during computation of correlations

Test	Statistic	d.f.	Prob.
Breusch-Pagan LM	631.3636	78	0.0000
Pesaran scaled LM	43.26371		0.0000
Pesaran CD	24.41546		0.0000